

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI BAĞLAMINDA DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE
TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİ: ADALETE ERİŞİM, EĞİTİM VE SAĞLIK
ODAKLI BİR BAKIŞ
2019 UZMAN DANIŞMA SÜRECİNDEN YANSIMALAR

Yazar: Marie Juul Petersen
Çeviri: Defne Orhun

Grafik tasarım: Hedda Bank
Ön kapak illüstrasyonu: Michael Wiener

©2020 Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü
Danimarka'nın Ulusal İnsan Hakları Kurumu
Wilders Plads 8K, DK-1403 Kopenhag K
Telefon +45 3269 8888
www.humanrights.dk

Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi
www.inancozgulugugirisimi.org

Norwegian
Helsinki Committee

Ticari olarak kullanılmamak kaydıyla, bu yayın veya bu yayından alınacak kısımlar yazara ve kaynağa atıf yapılmak suretiyle çoğaltılabilir.

Yazar, Stefanus Alliance International'e, Uzman Danışma Sürecinin organize edilmesindeki temel rolü, çalıştayların son derece profesyonel bir şekilde planlanıp uygulanması ve süreç boyunca son derece kıymetli uzman görüşlerinden ve deneyimlerinden faydalanılmasına izin verdiği için özel olarak teşekkürlerini sunmaktadır.

YASAL SORUMLULUK SINIRI: Bu rapor büyük oranda, Din veya İnanç Özgürlüğü, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik 2019 Uzman Danışma Süreci katılımcılarının katkıları üzerine inşa edilmiştir. Adı geçen süreç Danimarka ve Norveç dışişleri bakanlıkları tarafından finanse edilmiştir. Raporun içeriğine ilişkin tüm sorumluluk yazara ait olup, metindeki her türlü yanlış ve hatadan ötürü de bütün sorumluluk yazarındır. Uzman Danışma Süreci katılımcılarının yanı sıra sürecin düzenleyici ve finansörleri raporda dile getirilen tüm hususlara katılmayabilir. Farklı kuruluşlardan verilen örnekler ve "iyi uygulamalar" katılımcıların veya yazarın bu kuruluşları her durumda tasdik ettiği anlamına gelmemektedir.

Bu rapor ilk olarak, Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü tarafından "Promoting Freedom of Religion or Belief and Gender Equality in the Context of the Sustainable Development Goals" adıyla yayımlanmıştır. Raporun Türkçe çevirisi, Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi tarafından denetlenen resmi olmayan bir çeviridir. Tercüme edilen raporun içeriğinin ve çeviri metindeki hataların sorumluluğu tamamen İnanç Özgürlüğü Girişimi'ndedir.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1 – GİRİŞ	6
BÖLÜM 2 – DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AYDINLATILMASI	10
2.1 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ: ÇEKİŞMELİ BİR İLİŞKİ	10
2.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ NEDİR?	11
2.3 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİYE ÖZGÜ GÜÇLÜKLER	13
2.4 BU GÜÇLÜKLER KİMLERİ ETKİLİYOR?	16
2.5 AYRIMCILIĞI KİM VE NASIL YAPIYOR?	18
2.6 DİNİN BU NOKTADA ROLÜ NEDİR?	22
BÖLÜM 3 – DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİYİ SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI BAĞLAMINA YERLEŞTİRMEK	24
BÖLÜM 4 – DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE ADALETE ERİŞİM	27
4.1 SKA 16’YA GİRİŞ: HERKES İÇİN ADALETE ERİŞİM	27
4.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE ADALETE ERİŞİM ARASINDA KESİŞEN SORUNLAR	28
4.2.1 YASAL ÇERÇEVE	28
4.2.2 DEVLET POLİTİKALARI, YAPILAR VE UYGULAMALAR	32
4.2.3 TOPLUMSAL NORM VE TEAMÜLLER	34
BÖLÜM 5 – DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE EĞİTİM	40
5.1 SKA 4’E GİRİŞ: HERKES İÇİN KAPSAYICI VE HAKKANİYETE DAYANAN NİTELİKLİ EĞİTİM SAĞLAMAK	40
5.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE EĞİTİM ARASINDA KESİŞEN SORUNLAR	42
5.2.1 YASAL ÇERÇEVE	43
5.2.2 DEVLET POLİTİKALARI, YAPILAR VE UYGULAMALAR	47
5.2.3 TOPLUMSAL NORM VE TEAMÜLLER	50

BÖLÜM 6 – DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE SAĞLIK	54
6.1 SKA 3'E GİRİŞ: HERKES İÇİN SAĞLIKLI YAŞAM SAĞLAMAK VE REFAHI DESTEKLEMELER	54
6.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE SAĞLIK ARASINDA KESİŞEN SORUNLAR	56
6.2.1 YASAL ÇERÇEVE	57
6.2.2 DEVLET POLİTİKALARI, YAPILAR VE UYGULAMALAR	59
6.2.3 TOPLUMSAL NORM VE TEAMÜLLER	61
BÖLÜM 7 – TAVSİYELER VE EYLEM FİKİRLERİ	65
7.1 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN NORMATİF OLARAK AYDINLATILMASI	66
7.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDA DİYALOG VE İŞBİRLİĞİNİN TEŞVİK EDİLMESİ	68
7.3 SKA ÇERÇEVESİNDE VE DAHA GENİŞ ANLAMDA İNSAN HAKLARI, KALKINMA VE DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI BAKIMINDAN DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNE DAHA FAZLA EĞİLMEK	69
7.4 AYRIMCILIK VE EŞİTSİZLİKLERE İLİŞKİN VERİ VE ANALİZLER	72
7.5 HUKUK REFORMU	74
7.6 YEREL DİNİ AKTÖRLERLE BİRLİKTE ÇALIŞMAK: FARKINDALIK UYANDIRMAK VE KAPSAYICI TOPLUMSAL NORMLARI DESTEKLEMELER	77
7.7 TOPLUMSAL CİNSİYETE DUYARLI DİNİ NORMLARIN TEŞVİKİ VE DESTEKLENMESİ	79
7.8 ADALETE ERİŞİM: ADALET SİSTEMİNDE ÖNYARGILARIN VE TARAFI TUTUMLARIN HEDEF ALINMASI	82
7.9 EĞİTİM: ERİŞİMDE EŞİTLİĞİN, MÜFREDAT REFORMUNUN VE DERS KİTAPLARININ GELİŞTİRİLMESİNİN TEŞVİK EDİLMESİ	84
7.10 SAĞLIK: CİNSEL SAĞLIK VE ÜREME SAĞLIĞI VE HAKLARI ETRAFINDA ORTAK BİR ZEMİN OLUŞTURMAK	86
EK – UZMAN DANIŞMA SÜRECİ KATILIMCILARININ LİSTESİ	89
NOTLAR	91

” Özel Raportör din veya inanç özgürlüğünün hiçbir zaman kadınların ve kız çocukların haklarına yönelik ihlallerin meşrulaştırılması amacıyla kullanılmayacağına ve [eski Özel Raportör Asma Jahangir tarafından dile getirildiği üzere] ‘kadın haklarının toplumsal cinsiyet ayrımcılığını meşrulaştırmak için kullanılan hoşgörüsüz inançlardan üstün tutulmasını talep etmenin artık bir tabu olamayacağına’ tümüyle katılmaktadır. Ancak bu uygulamaları fark edip eleştirmek demek, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasında içkin bir bağdaşmazlık olduğunun zımnen kabulü anlamına gelmemektedir. Bilakis, bu iki kavram insan hakları normlarını karşılıklı olarak güçlendiren bütüncül bir tarzda kavranıp anlaşılmalıdır.”
Ahmed Shaheed, Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü¹

” Kadınlar ve kız çocukları da dahil olmak üzere, geleneksel olarak ayrımcılığa uğrayan grupların güçlendirilmesiyle de, din veya inanç özgürlüğü, farklı dini geleneklerde var olan ataerkil temayüller sorgulanarak normatif bir referans noktası işlevi görebilir. Böylece dini metinleri toplumsal cinsiyete daha duyarlı şekilde okuyabilir ve bu alanda daha geniş kapsamlı keşiflere ulaşabiliriz. Neredeyse her gelenekte din veya inanç özgürlüğünü, dini kaynaklar ve geleneklerin yenilikçi yorumlarıyla birlikte kadınlar ile erkekler arasındaki eşitliği geliştiren müspet bir kaynak olarak kullanan kişi ve topluluklara rastlanabilir. Bir yandan din veya inanç özgürlüğü ile diğer yanda kadınlara eşit hakları teşvik eden politikalar arasında doğrudan sinerji yaratılması olanağı bu şekilde açıklanabilir.”
Heiner Bielefeldt, Din veya İnanç Özgürlüğü eski BM Özel Raportörü²

” ‘İnançlar Hakları Destekliyor’ deklarasyonunu uygularken ayrımcılık yasağına ve toplumsal cinsiyet eşitliğine uyulacağını taahhüt ediyoruz. Özellikle de, kendi uzmanlık alanlarımız dahilinde, cinsiyet eşitsizliğini ve zararlı kalıpyargıları kalıcılaştıran veya hatta cinsiyete dayalı şiddete göz yuman dini anlayışları ve yorumları yeniden değerlendirmeye söz veriyoruz. Herkes için adalet ve herkese eşit değer sağlanmasını, ve kadın sünneti (genital sakatlama), çocuk yaşta ve/veya zorla evlendirme ve namus adına işlenen cinayetler gibi zarar verici uygulamalar da dahil olmak üzere kadınların, kız ve erkek çocukların hiçbir ayrımcılık ve şiddet biçimine uğramama hakkını teyit etmeyi taahhüt ediyoruz.”
“İnançlar Hakları Destekliyor” konulu Beyrut Deklarasyonu ve 18 taahhüt³

” İnsan haklarının her alanında dini aktörlerle birlikte çalışmak hem zorlukları, hem de fırsatları beraberinde getiriyor. Toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi konusu dindarların tüm insan haklarına sunduğu katkı bakımından en dirençli turnusol kağıdını oluşturduğundan, bunlar aynı zamanda inanç temelli ortakların en çok hayranlık uyandırabileceği alanlardır. Kişisel ve mesleki kanaatime dayanarak en ufak bir şüphe bile taşımadan biliyorum ki, inanç aktörleri dini, bölgesel ve etnik çizgiler boyunca toplumsal cinsiyet adaleti için bir araya geldiğinde (Martin Luther King’in deyişiyle) ‘ahlaki evrenin yayı adalete doğru bükülür.’”
Azza Karam, eski BM Nüfus Fonu yüksek danışmanı ve Din ve Sürdürülebilir Gelişim BM Kurumlararası Görev Gücü Başkanı; halihazırda Religions for Peace (Dinler Barışı Destekliyor) Seçilmiş Genel Sekreteri⁴

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Çin’de Müslüman Uygur topluluğuna mensup kadınların yüzbinlerce insanın tutulduğu “yeniden eğitim kamplarında” tecavüze ve zorla kısırlaştırmaya uğradığı öne sürülüyor. Mısır’da evlilik, boşanma ve velayet gibi konularda dine dayalı aile hukuku yasaları kadınların yanı sıra dini azınlıklara karşı ayrımcı hükümler taşıdığından, dini azınlıklara mensup kadınlar çifte ayrımcılığa maruz kalıyor. Fransa’da peçe yasağı, yüzünü peçeyle örtmeyi tercih eden Müslüman kadınların dini tezahür biçimleri üzerinde orantısız bir etki yaratıyor. Rusya’da “eşcinselliğin teşvikini” yasaklayan yasalar, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının ibadet amacıyla bir araya gelmesini zorlaştırıyor. Hindistan’da kadınların Hindu Sabarimala Tapınağı’na girmesi yasaktır.⁵

Bu sayılanlar din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik ihlallerin kesiştiği birçok örnekten yalnızca birkaçını oluşturuyor. Bariz örtüşmeler olmasına karşın, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği alanında çalışan kişiler nadiren işbirliğinde bulunuyor. Zira din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren haklar çoğu zaman birbiriyle çelişiyor gibi görünüyor. Bu iki kavram arasındaki normatif çatışmaya ilişkin (yanlış) kanının altında yatan sebep çoğunlukla din veya inanç özgürlüğünü dini -ve genellikle de tutucu, ataerkil nitelikteki bir dini- koruyan bir hak olarak algılama eğilimidir. Kimileri açısından bu algı, din veya inanç özgürlüğünün toplumsal cinsiyet eşitliğine erişilmesi önünde içkin bir engel olarak görülmesi; kimileri açısından ise toplumsal cinsiyet eşitliğinin dini değer ve uygulamaların korunması karşısında bir tehdit olarak görülmesi anlamına geliyor.

Bu iki insan hakları normunun birbirine zıt şekilde yorumlanması birtakım sonuçlara yol açıyor. Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki kesişmelere karşı ilgisiz veya isteksiz kalınması, gereksiz çatışmalara, fiili ihtilafların tatminkâr çözümlere ulaştırılmamasına ve sırasıyla din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği alanlarında çalışan aktörler arasında sinerji, öğrenim ve işbirliği imkânlarının kaybolmasına yol açabiliyor. Nihayetinde de, tam da bu haklar kapsamında korunması amaçlanan insanlar açısından yalnızca hukuki korumaya ilişkin boşluklardan ötürü değil, “din veya inanca dayalı ayrımcılık ile toplumsal cinsiyetlerine dayalı ayrımcılığın kesişme noktasında bir yaşam süren”⁶ milyonlarca insanın ihtiyaçlarına, isteklerine, deneyimlerine ve özel hassasiyetlerine yönelik anlayış ve duyarlılık geliştiremeyen strateji ve projelerden de ötürü sakıncalı durumlar ortaya çıkıyor.

Bu güçlüklerin ele alınmasında BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (İHYK) ve BM Nüfus Fonu (UNFPA) önderliğinde ve Din ve Sürdürülebilir Gelişim BM Kurumlararası Görev Gücü, Stefanus Alliance International ve Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü ile işbirliği içerisinde çalışan Birleşmiş Milletler (BM) Din veya İnanç Özgürlüğü Raportörü, Danimarka Dışişleri Bakanlığı Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Temsilciliği ve Norveç Dışişleri Bakanlığı Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Elçiliği tarafından sağlanan kaynaklarla **Din veya İnanç Özgürlüğü, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik bir Uzman Danışma Süreci** organize etmiştir. Bu süreç, otuzu aşkın ülkeye mensup çok çeşitli kurumsal, mesleki, dini veya coğrafi çevreyi temsil eden yetmişten fazla seküler ve inanç temelli uzman içeriyordu.⁷

Bu uzmanlar 2019 yılı boyunca düzenlenen çalıştaylarda din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasında, adalete erişim, eğitim, sağlık ve iklim değişikliği de dahil olmak üzere temel Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA'lar) ile bağlantılı noktaları incelemiştir.⁸ Adalete erişim, eğitim, sağlık konulu çalıştaylarda ortaya çıkan tartışma, analiz, görüş ve tavsiyeler bu raporda özetlenirken, iklim değişikliğinin sonuçlarına ilişkin tartışmalar ayrı bir raporda özetlenmektedir.⁹ Bu sürece katılan uzmanların çeşitliliği ve çalıştayların katılımcı bir formatta gerçekleştirilmesi daha geniş anlamda eğilimler ve ortak güçlükler hakkında ilginç tartışmalar yürütülmesini sağlamış olup, çok farklı tematik, coğrafi ve dini bağlamlar arasında aydınlatıcı bir öğrenme ve deneyim paylaşımı ortamı yaratmıştır. Ancak uzmanların bu denli çeşitlilik arz etmesi ve her bir çalıştay için ayrılabilen sınırlı süre sebebiyle ülkelerin sistematik bir şekilde incelenmesi, güçlüklerin kapsamlı bir haritasının çıkartılması, belirli bağlamların derinlemesine analiz edilmesi veya belirli bir hususa özgü tavsiye ve eylem fikirleri oluşturulması mümkün olamamıştır. Bunun için daha uzun süreli ve coğrafi olarak daha dar bölgelere odaklanan çalıştaylar düzenlenmesi gerekecektir.

Bu bilgiler ışığında, somut raporun öncelikle din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkiye dair temel bir giriş niteliği taşıdığı düşünülerek, çalıştaylarda ele alınan örneklere, deneyimlere ve fikirlere dair bir enstantane sunan ve ileride yürütülecek araştırma ve analizleri teşvik etmeyi amaçlayan bir kaynak olarak yorumlanması gerekmektedir.¹⁰ Raporun amaçları daha ayrıntılı bir şekilde şöyle ifade edilebilir:

- din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkinin aydınlatılmasına katkı sağlamak;
- din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasında sağlık, eğitim ve adalete erişim alanlarında ortaya çıkan bazı çatışmalar, paralellikler ve kesişmelere doğrudan eğilmek ve buna dair somut örnekler sunmak;
- bu güçlüklerin ele alınmasına yönelik örnek uygulamalara işaret etmek; ve
- bu alanda genel tavsiyeler ve eylem fikirleri oluşturmak.

SÖZLÜKÇE

Din veya inanç özgürlüğü Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesinde ve başka birçok uluslararası ve bölgesel sözleşmede anahtarlarıyla dile getirilen bir insan hakkıdır. Din veya inanç özgürlüğü bireylerin bir dine veya inanca sahip olma, bir din veya inancı benimseme veya değiştirme hakkı; bu dini veya inancı tek başına veya başkalarıyla birlikte ortaya koyma ve uygulama hakkı; ve dini veya inancı sebebiyle baskı ve ayrımcılığa uğramama hakkı ile ilgilidir. Bu özgürlük tanrı, tanrısız ve ateist inançların yanı sıra, herhangi bir din veya inanç açıklamasında bulunmama hakkını da içermektedir.

Kadınlara yönelik ayrımcılık terimiyle “medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve diğer sahalardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlama” kastedilmektedir.¹¹

Toplumsal cinsiyet eşitliği terimi ise daha genel anlamda bir kişinin cinsel yönelimine veya cinsiyet kimliğine dayalı herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlamaya işaret etmektedir. **Din veya inanca dayalı ayrımcılık** terimiyle “eşitlik üzerine kurulu bulunan insan haklarının ve temel özgürlüklerin tanınmasını, kullanılmasını veya bunlardan yararlanılmasını hükümsüz kılma veya zedeleme amacı taşıyan veya bu sonucu doğuran, din veya inanca dayalı bir ayırım, mahrumiyet, kısıtlama veya imtiyaz” kastedilmektedir.¹² Tüm bu ayrımcılık biçimleri hukuktan kaynaklanabileceği gibi, fiili uygulamadan da kaynaklanabilir.

Kesişen ayrımcılık, aynı anda işlerlik gösteren ve birbiriyle etkileşim halinde bulunan, böylelikle bariz ve “sinerjik” ayrımcılık türleri yaratan birden çok sebebe dayalı ayrımcılık anlamına gelmektedir.¹³ Örneğin, cinsiyetleri veya cinsiyet kimlikleri sebebiyle ayrımcılığa uğrayan kişiler aynı zamanda cinsel yönelimleri, din veya inançları, ırkları, yaşları veya engellilikleri sebebiyle de ayrımcılığa maruz kalabilir.¹⁴

Dini azınlığı veya inanç azınlığını teşkil eden unsurlara dair üzerinde uluslararası olarak mutabakata varılmış bir tanım bulunmamaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse, dini/inanç azınlığı(nı) egemen bir pozisyonda olmayan ve üyelerinin nüfusun geri kalanından farklı özelliklere sahip olduğu topluluklar olarak anlıyoruz. Çoğu zaman bir azınlık topluluğu sayısal bir azınlığa tekabül edecektir, ancak sayısal olarak çoğunluk olmalarına rağmen kendilerini azınlığa benzer veya egemen olmayan konumlarda bulan topluluklara dair örnekler de mevcuttur.¹⁵ Bu terim Devlet tarafından tanınmış olsun veya olmasın, geleneksel olan ve olmayan geniş çeşitlilikte din veya inanç topluluklarını içine almakta olup, daha yakın tarihte oluşturulmuş inanç gruplarını ve geniş veya ufak ölçekli cemaatleri de içermektedir.¹⁶ Bu terimin ateist veya hümanist inançları da kapsadığı önemle belirtilmelidir. Bu raporda değinilen dini veya inanç azınlıklar(ı) daha geniş kapsamlı dinler içerisindeki mezheplerin yanı sıra, kendi dinleri içerisinde onlara belirli dini özelliklerin atfedilebildiği Dalitler gibi toplulukları da içermektedir.

Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği terimi cinsel yönelimlerini ve cinsiyet kimliklerini nasıl tanımladıklarına bakılmaksızın tüm bireyleri kapsamaktadır. **Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlığı** denildiğinde, cinsel yönelimleri ve/veya cinsiyet kimlikleri çoğunluktan farklı olan ve bunlarla sınırlı olmamak üzere kendisini lezbiyen, gey, biseksüel, trans, interseks veya kuir olarak tanımlayan kişiler kastedilmektedir.

Dezavantajlı gruplar terimiyle toplumun geneline kıyasla daha yüksek bir yoksulluk, toplumsal dışlanma, ayrımcılık ve şiddet riski yaşayan birey grupları kastedilmektedir. Bu kavrama kadınlar ve kız çocuklar, dini azınlıklar ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları dahil edilebilir. Bazı gruplar belirli konular bakımından dezavantajlı iken, belirli konularda olmayabilir. Dezavantaj herhangi bir birey grubunun kendine has bir özelliği olmayıp, belirli sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi koşulların sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁷

Bu rapor yedi bölümden oluşmaktadır. 2. Bölüm din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili haklar arasındaki ilişkiye açıklık getirmektedir. Bu bölümde söz konusu ilişkinin ortaya çıktığı çeşitli biçimler açıklanırken, farklı ayrımcılık türleri ve buna dahil olan farklı aktörler birbirinden ayrılarak izah edilmektedir. 2. Bölüm bu güçlükler bakımından dinin oynadığı role/rollere dair bir tartışma ile sonlanmaktadır. 3. Bölüm 2030 Gündemi ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını anlatarak, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin bu çerçevede içerisine oturtulmasındaki sebepleri özetlemektedir. 4, 5 ve 6. Bölümler din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasında sırasıyla adalete erişim (SKA 16), eğitim (SKA 4) ve sağlık (SKA 3) alanlarındaki ilişkiyi analiz ederek, bu alanların her birindeki temel zorluklara işaret etmekte ve bu zorluklarla başa çıkmak bakımından örnek uygulamalara dikkat çekmektedir. Son olarak 7. Bölümde bu üç tematik alanı da ilgilendiren ortak tavsiyelerin yanı sıra, bu alanlara ilişkin seçilmiş eylem fikirleri ortaya serilerek analiz sonuçlandırılmaktadır.

BÖLÜM 2

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AYDINLATILMASI

2.1 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ: ÇEKİŞMELİ BİR İLİŞKİ

Din veya İnanç Özgürlüğü, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına (SKA'lar) yönelik Uzman Danışma Süreci, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği ile bağlantılı haklar arasındaki ilişkiye dair normatif bir açıklama ihtiyacının kabulüyle ortaya çıkmıştır. Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki kesişim tarihsel olarak tartışmalara yol açmış olup, bu iki kavramın kaynaştırılmasına yönelik olarak pek fazla gayret sarf edilmemiştir. Uluslararası insan hakları norm ve standartları seviyesinde, din veya inanç özgürlüğü hükümleri (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesi, MSHS 18. madde ve Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair 1981 tarihli Bildiri) özel olarak kadın haklarından veya toplumsal cinsiyet eşitliğinden bahsetmemektedir. Keza, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) de din veya inanç özgürlüğüne hiç değinmemektedir; esasen din veya inanca dayalı ayrımcılık yasağı getiren standart bir ayrımcılık yasağı hükmü bile taşımamaktadır.¹⁸

Bu hakları teşvik eden savunuculuk grupları, STK'lar ve hatta BM kurumları bile büyük ölçüde birbirinden ayırık olup, bazen de birbirlerine şüpheyle yaklaşmaktadır. Kadın hakları hareketi tarih boyunca büyük oranda seküler olagelmış; zararlı uygulamaların, ayrımcılığın ve ataerkilliğin kaynağı, yani kadınların korunması gereken bir şey olarak görmek dışında din ile pek ilgilenmemiştir. Yani bu hareketin din özgürlüğü ile ilişkisi, dinden özgür olmak biçiminde olagelmıştır. Fakat öbür taraf da ilişki kurmaya pek gönüllü değildir. Din veya inanç özgürlüğü hareketi, başta Hristiyan olmak üzere büyük bir oranda dini aktivistlerden ve kurumlardan oluştuğu için, çoğunlukla kadın haklarına pek ilgi duymayan nispeten muhafazakâr bir kesimi içermektedir. Esasen bu hareket içerisinde toplumsal cinsiyet haklarının bazı yönlerine, din veya inanç özgürlüğünü ihlal ettiği gerekçesiyle açıkça karşı çıkanlar da olmaktadır. Ayrıca, dini azınlıkların ayrımcılığa ve baskılara karşı korunmasına odaklanıldığından, bu topluluklar içerisinde cinsiyet ayrımcılığını ve eşitsizlikleri tartışacak pek bir alan kalmamaktadır.

” CEDAW geleneksel olarak bu [din] söyleminden kaçınmış olsa da, artık öyle yapmıyor. Nihai görüşlerimizde, hükümetleri sorunlu alanlara eğilmeye ve alternatif dini yorumları teşvik etmeye yönlendirmek için 'İnançlar Hakları Destekliyor' girişimini kullanarak bu konuya odaklanıyoruz. Tüm kadınlara ulaşmak istiyorsak sahiden, bu yönleri de kucaklamamız gerekiyor”

(Nahla Haidar, CEDAW Komitesi üyesi)¹⁹

2.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ NEDİR?

Bu hasmane ilişki, yukarıda da belirtildiği üzere, din veya inanç özgürlüğünün dini -özellikle de muhafazakâr, ataerkil dini- koruyan bir hak olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayış uluslararası insan hakları standartlarında ortaya konulan din veya inanç özgürlüğü kavramıyla örtüşmemektedir. Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesine göre din veya inanç özgürlüğü, kişi ve toplulukların bir din veya inanca sahip olma, bunları benimseme veya değiştirme; bu din veya inancı tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu olarak ortaya koyma ve uygulama; ve din veya inancı sebebiyle baskı ve ayrımcılığa uğramama hakkının korunması hakkındadır. Din veya inanç özgürlüğü tanrı, tanrısız ve ateist inançları kapsadığı gibi, herhangi bir din veya inanca sahip olmayan veya bunları uygulamayan insanların hakkını da korumaktadır.²⁰

MEDENİ VE SİYASİ HAKLARA İLİŞKİN ULUSLARARASI SÖZLEŞMEDE DÜŞÜNCE, VİCDAN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

Madde 2: Bu Sözleşme'ye Taraf her Devlet kendi ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan bütün bireylere ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından hiçbir ayırım gözetmeksizin bu Sözleşme'de tanınan hakları sağlamak ve bu haklara saygı göstermekle yükümlüdür.

Madde 18: Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ebeveynlerin ve, uygulanabilir hallerde, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdür.

Madde 26: Herkes yasalar önünde eşittir ve hiçbir ayırım gözetilmeksizin yasalarca eşit derecede korunur. Bu bakımdan, yasalar her türlü ayrımı yasaklayacak ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statüler gibi, her bağlamda ayrımcılığa karşı eşit ve etkili korumayı temin edecektir.

Madde 27: Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup olan kişiler, kendi gruplarının diğer üyeleri ile birlikte, kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine inanma ve bu dine göre ibadet etme, ya da kendi dillerini kullanma hakkından yoksun bırakılmayacaklardır.

Şu halde, insan hakları perspektifinden bakıldığında, din veya inanç özgürlüğü din(ler) in korunması yahut belirli dini toplulukların veya uygulamaların korunması hakkında bir özgürlük değildir. Din veya inanç özgürlüğü, eski BM Özel Raportörü Heiner Bielefeldt tarafından dile getirildiği üzere “liberallerin ve muhafazakârların, feministlerin ve gelenekçilerin ve diğerlerinin, dini gelenekler ve toplumsal cinsiyet meseleleri alanında birbiriyle çelişen menfaat ve görüşler de dahil olmak üzere, din veya inanç ile ilgili olarak çeşitli ve çoğu zaman birbiriyle çelişen kaygılarını ortaya koymak amacıyla işaret edilebilecek bir norm[dur]”.²¹ Bu norm, heteroseksüel kadınların ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının, kendi din veya inanç toplulukları içerisindeki ataerkil geleneğe karşı çıkarak da olsa, dinlerini doğru olduğuna inandıkları şekilde yorumlama ve uygulama hakkını da içermektedir. Dolayısıyla din veya inanç özgürlüğü, toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinde insanlara güç kazandıracak bir araç olabilir.²²

” Kadınların dini metinleri yorumlamasına imkân verilmelidir. Bu bir insan hakkıdır, öyleyse gelin bu konuyu önümüze ve merkezimize yerleştirelim.”
(Nazila Ghanea, Oxford Üniversitesi)

Bir dine veya inanca sahip olma (veya olmama) hakkı hiçbir zaman sınırlanamayacak olmakla birlikte, bu dini veya inancı ortaya koyma hakkı istisnai koşullarda sınırlandırılabilir. Bu sınırlamalar orantılılık içerisinde kalmalı, yani başka hususların yanı sıra, asgari müdahaleyle sınırlı tutulmalı ve güdülen meşru amaca hizmet etmelidir. Yasayla öngörülmeli ve kamu güvenliğinin, düzenin, sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerinin korunması için gerek arz etmelidir.²³ Yani din veya inanç özgürlüğü hiçbir zaman heteroseksüel kadınların, kız çocukların ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının insan haklarına yönelik ihlalleri meşrulaştırmak amacıyla kullanılamaz. Kadın sünneti (genital sakatlama), zorla evlendirme, çocuk yaşta evlilik, zorla “kutsal fuhuş”, dul kadınların yakılması, namus cinayeti, başlık parası cinayeti ve diğer zararlı uygulamalar hiçbir koşulda din veya inanç özgürlüğü tarafından korunmakta olmayıp, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet de hiçbir zaman din veya inanç özgürlüğüne atıfla meşrulaştırılmaz.²⁴

YOGYAKARTA İLKELERİ²⁵

İlke 21: Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü

Cinsel yönelimine veya cinsiyet kimliğine bakılmaksızın herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu haklar Devletler tarafından, cinsel yönelime veya cinsiyet kimliğine dayanılarak hukuk tarafından eşit şekilde korumayı engelleyen veya ayrımcılıkta bulunan yasa, politika ya da uygulamaları meşrulaştırmak amacıyla kullanılamaz.

Devletler;

- a) Kişilere, cinsel yönelimine veya cinsiyet kimliğine bakılmaksızın, dini nitelik taşıyan veya taşımayan inançlara sahip olma ve bunları tek başına veya başkalarıyla birlikte uygulama, inançlarına yönelik müdahaleye uğramama ve kendilerine baskı yapılmaması ya da herhangi bir inanç dayatılmaması yönündeki hakların sağlanması amacıyla gerekli tüm yasal, idari ve diğer tedbirleri alacak;
- b) Cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği konularına ilişkin olarak farklı görüş, kanaat ve inançlara yönelik ifade, uygulama ve teşvikin insan hakları ile bağdaşmayacak bir şekilde yürütülmemesini sağlayacaktır.

2.3 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİYE ÖZGÜ GÜÇLÜKLER

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin haklar arasında **ıçkin** bir çelişki bulunmuyor olması, bu ilişkinin her zaman basit ve dolambaçsız olduğu anlamına gelmemektedir. Bu iki haklar dizisi, bir hakkın korunmasına yönelik çabaların diğer hak açısından kısıtlamalara yol açması gibi **somut ve belirli şekillerde** çatışabilmektedir. Örneğin dini kurumlara personel alımı ile ilgili olarak böyle bir durum söz konusudur. Dini cemaatlerin ayrımcılık yasağı prensiplerine aykırı olsa dahi kurum içi işe alım usulleri bakımından toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim kriterlerini uygulama hakkı var mıdır? Sıkça değinilen bir başka örnek de, vicdani ret konusu veya cinsel sağlık ve üreme sağlığı ile ilgili hizmetlerin temin edilmemesi ile ilgilidir. Sağlık personeli, kadınların hakkı olan hizmetlere erişimini engelleyecek olsa dahi bu gibi hizmetlerin temininden kaçınma hakkına sahip sayılmalı mıdır? Buna karşılık, devletler toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kadın haklarına atıfla kamusal alanlarda başörtüsü ve peçe takılmasını yasaklayabilir mi? Yoksa bu tür yasaklar esasen kadınların ve kız çocukların din veya inanç özgürlüğüne yönelik bir ihlal mi oluşturur?²⁶ Bu soruların kesin bir cevabı yoktur ve “yapılması gereken, belirli bir olaya veya duruma ilişkin tüm insan hakları bakımından, öne sürülen insan hakları taleplerine ‘fiilen uyum’ sağlamak amacıyla mümkün olan en yüksek ölçüde adaleti sağlamaktır.”²⁷

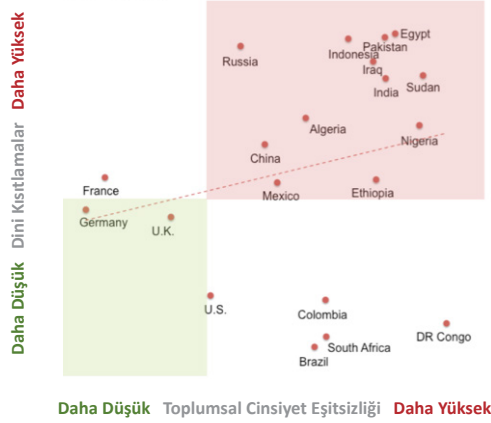
Bir açıdan farklı bir seviyede de cemaatler arasında hangi hakka ne zaman öncelik verileceği konusunda soru işaretleri bulunabilir. Örneğin baskı altındaki bir dini azınlığın liderleri, cemaat içerisinde toplumsal cinsiyet eşitliğini göz önünde bulundurmadan önce, kendi cemaati için hak teminine ve dinleri sebebiyle maruz kaldıkları ayrımcı uygulamalarla mücadeleye öncelik tanıyabilir.²⁸ Bu gibi durumlarda, örneğin ev içi şiddet meselelerine dikkat çeken azınlık kadın hakları aktivistleri, klişeleştirmeye katkıda buldukları ve azınlık hakları mücadelesini baltaladıkları gerekçesiyle kendi cemaatleri içerisinde yer alan başka kişilerce “hain” olarak görülebilir. Dini bir azınlık içerisinde yer alan heteroseksüel kadınlar da, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği haklarını savunmanın çalıştıkları alanda çok tartışmaya yol açabileceği ve dolayısıyla kendi amaç ve güvenliklerine zarar verebileceği düşüncesiyle, daha geniş anlamda toplumsal cinsiyet eşitliği yerine kadın haklarının savunulmasına öncelik verebilmektedir.

” İnsan hakları bağlamında soyut bir hiyerarşi olamayacağı gibi, eşitlik prensibinin din özgürlüğü karşısında üstünlüğü veya tam tersi yönde genel bir üstünlük düşüncesi de kabul edilemez. ‘Eşitlik/din özgürlüğü’ arasındaki ilişki biri kazanırken diğerinin kaybettiği bir oyun olarak görülemez. Bilakis, herkes için insan hakları ve temel özgürlüklerin geliştirilmesi ve korunması bakımından bütüncül bir yaklaşıma ihtiyaç vardır, zira insan hakları evrensel, bölünemez, birbirine bağımlı ve birbiriyle karşılıklı ilişki içerisinde.” (Michael Wiener, İHKY)²⁹

Din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilişkili haklar arasında var olan fiili çatışmalar elbette ki titizlikle ele alınmayı gerektirmektedir; ancak bu iki kavram arasındaki ilişkiye yönelik incelemelerimizde söz konusu meselelerin çoğunun, din veya vicdan özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki bir çatışmadan ziyade **her ikisine yönelik ihlaller** hakkındaymış gibi görüldüğünü saptadık. Din ve cinsiyete dayalı ayrımcılık ve eşitsizlikler genellikle ardışık şekilde var olmaktadır. Nitekim, birtakım araştırmalar dine yönelik katı kısıtlamalar ile toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik düşük koruma seviyesine sahip ülkeler arasında kuvvetli bir ilinti bulunduğunu göstermektedir.³⁰ Cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarının, heteroseksüel kadınların, kız çocukların ve dini azınlıkların ayrımcılık, ötekileştirme ve dışlanma konusunda yaşadığı türden sorunlar benzer olabileceği gibi ve her zaman olmamakla birlikte, bazen bu sorunları ortaya çıkaran dürtüler ile kökende yatan nedenler de aynı olmaktadır. Örneğin eğitim alanında, heteroseksüel kadınlara, kız çocuklara, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarına ve dini azınlıklara yönelik olarak tektipleştirme, damgalama veya görünmez kılma yoluyla müfredat ve ders kitaplarında rastlanılan cinsiyete ve dine dayalı ayrımcılık modelleri genellikle birbirine benzerdir. Keza, sağlık alanında da kadınlar, kız çocuklar, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıkları ve dini azınlıklar sağlık bakımına ve nitelikli tedaviye erişim konusunda çoğu zaman orantısız bir mahrumiyet yaşamaktadır.

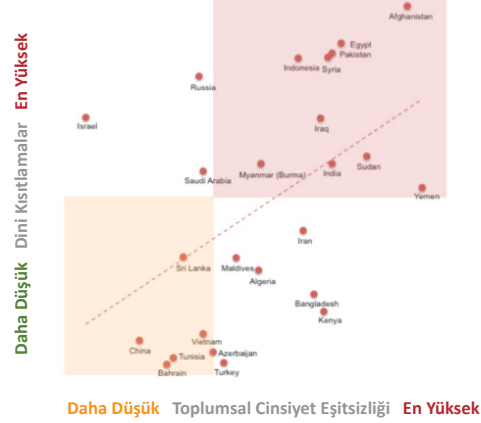
DİN VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNE YÖNELİK KISITLAMALAR ARASINDAKİ İLİŞKİ³¹

Daha Yüksek Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ile bağlantılı
Daha Yüksek Din Özgürlüğüne yönelik Devlet ve Toplum Kısıtlamaları

Tabloda beş bölgenin her birinden (Amerika, Avrupa, Asya, Afrika ve Ortadoğu) en geniş piyasa potansiyeline (nüfus) sahip dört ülkenin iki ölçüt üzerinden puanları gösterilmektedir: Pew Araştırma Merkezi'nin 2021 yılına ait Dine yönelik Devlet Kısıtlamaları Endeksi + Dinle İlgili Toplumsal Çatışmalar Endeksi birleştirilmiş puanları ile 2013 BM İnsani Gelişme Raporu'ndaki 2013 Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri Endeksi sıralaması.

Daha Yüksek Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ile bağlantılı
Daha Yüksek Din Özgürlüğüne yönelik Devlet ve Toplum Kısıtlamaları (devlet ve toplum kısıtlamalarının yüksek seviyede olduğu 25 ülke arasında)

Tabloda şu iki ölçüt üzerinden puanlanan en yüksek birleşik puanlara sahip olan 25 ülke gösterilmektedir: Pew Araştırma Merkezi'nin 2021 yılına ait Dine yönelik Devlet Kısıtlamaları Endeksi + Dinle İlgili Toplumsal Çatışmalar Endeksi ile 2013 BM İnsani Gelişme Raporu'ndaki 2013 Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri Endeksi sıralaması.

Sorunlar sıklıkla **kesişip örtüşmekte** olup, din temelli ayrımcılığın cinsiyet açısından yarattığı sonuçlara ve cinsiyete dayalı ayrımcılığın dini azınlıklar ve belirli bir dini kimliğe sahip kişiler açısından yarattığı sonuçlara dikkat çekilmektedir. Örneğin dini ayrımcılık genellikle heteroseksüel kadınları, kız çocukları ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıkları, erkeklere oranla daha ağır -veya farklı- şekilde etkilemektedir. Dini azınlıklara yönelik zulüm, tecavüz, zorla kısırlaştırma, zorla evlendirme, kaçırma veya başka şekillerde cinsiyete dayalı şiddeti de içerebilmektedir. Benzer şekilde, cinsiyet ayrımcılığı da heteroseksüel kadınların, kız çocukların ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarının din veya inançlarını istedikleri şekilde yorumlama ve uygulama hakkını etkilemektedir. Aile hukuku, kadınların evlilik hakkını ve çocuklar üzerindeki velayetlerini mensup oldukları dine dayalı olarak kısıtlarken, yalnızca toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini değil, aynı zamanda dini eşitsizlikleri de pekiştirmektedir. Dini azınlıklar içerisindeki heteroseksüel kadınlar, kız çocuklar ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıkları sık sık ikili veya üçlü ayrımcılığın mağduru olmakta, yalnızca devlet ve genel anlamda çoğunluk kültürü tarafından değil, kendi dini cemaatleri tarafından da ayrımcılığa uğramaktadır.

Yukarıda ve ilerleyen sayfalarda anlatılan sorunların yalnızca din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği haklarını ilgilendirmekle kalmayıp, potansiyel olarak daha geniş anlamda insan haklarından yararlanılması açısından da bir etki doğurduğu önemle vurgulanmalıdır. İnsan hakları birbirine bağımlı, iç içe geçmiş ve birbiriyle ilişki içerisinde bir haklar bütününden oluştuğu içindir ki, insan haklarına yönelik ihlaller de çoğu zaman bu özellikleri sergiler. Din veya inanç özgürlüğüne yönelik bir ihlal hem bir din veya inanca sahip olmak ve/veya bir din veya inancı uygulamak konusunda hususi olarak getirilen kısıtlamalara, hem de bir kişinin din veya inancının (ya da inançsızlığının) bileşeni olduğu

daha geniş bir ayrımcılığa işaret etmektedir. Ancak bu ikinci örnekte durum yalnızca -ve hatta esasen- din veya inanca yönelik ihlallerden kaynaklanmaz. Örneğin, insanlar iş piyasasından dışlanıyor, sağlık sistemi içerisinde ayrımcılığa maruz kalıyor veya din ya da inançlarından ötürü zulme uğruyor ise, genellikle başka birçok hak da ihlal ediliyor demektir ve din veya inançlarını uygulama haklarına yönelik ihlal bu insanlar açısından en acil meseleyi oluşturmuyor olabilir.³²

” Kadınlara din veya inanç özgürlüğü tanınmaması toplumsal cinsiyet eşitliği önünde bir engeldir. Bir kadına neye inanacağını ve hayatını bu inanca göre nasıl yaşamak istediğini seçme hakkı verilmediğinde, konuşma ve ifade özgürlüğü başta olmak, ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere, başka birçok insan hakkına yönelik ihlaller yaşama riski yüksektir. Din veya inanç özgürlüğü başka insan haklarıyla yakından bağlantılı olduğu içindir ki, kadın haklarının iyileştirilmesine yönelik sinerjilerin saptanıp kullanılması bakımından değerli bir araç oluşturmaktadır. Buna ilişkin örnekler arasında cinsel sağlık ve üreme sağlığı hakları, evlilik ve boşanma hakları, mülkiyet hakları, evlat edinme, velayet ve vesayet hakkının yanı sıra kadınların beden bütünlüğü, irade ve cinsel özerklik hakkı da yer almaktadır.” (Swedish Mission Council)³³

2.4 BU GÜÇLÜKLER KİMLERİ ETKİLİYOR?

Bu rapor özellikle, bahsi geçen güçlüklerin heteroseksüel kadınları, kız çocukları ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarını etkileme biçimlerine eğilmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, dini azınlıklara mensup kadınlar ve kız çocuklar bilhassa kesişen ayrımcılığa maruz kalabilir, ancak çoğunluk dinine mensup insanlar da din veya inanç özgürlüğü ihlallerinin cinsiyetçi sonuçlarını yaşayabileceği gibi, örneğin dindar feministler, reformları destekleyenler veya dini çoğunluğa mensup olmakla birlikte dinlerini geleneksel normlara karşı çıkacak şekilde yorumlayanlar belirli bir dine mensup oldukları için veya dini kimlikleri sebebiyle farklı şekillerde toplumsal cinsiyet ayrımcılığına uğrayabilmektedir. Ateist, hümanist veya başka bir şekilde inançsız olan ya da dinlerinin icaplarını yerine getirmeyen kadınlar da çeşitli kesişen ayrımcılık biçimlerine maruz kalabilmektedir. Dünyanın dört bir yanında, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıkları, dinlerini nerede ve nasıl yaşayacaklarına ilişkin olarak devlet, dini otoriteler ve daha genel anlamda toplum tarafından dayatılan kısıtlamalarla karşı karşıya kalmaktadır.³⁴

” LGBTQİ içinde birçoğumuz cinselliğimiz ile manevi dünyamız arasında bir seçim yapmaya zorlanıyoruz ... bu zorluk karşısında bir ileri bir geri gidip duruyoruz ... İnanç toplulukları, ellerinden geldiğince, rahatlamayı ve meydan okumayı öğretir. Birbirimize değer vermek, yanında olmak, destek sağlamak için rahatlamayı; daha açık, daha sevgi dolu ve daha üretken olmak meydan okumayı öğretir. Ve ben her ikisini de özlüyorum” (Brent Hawkes, Toronto Metropolitan Cemaati Kilisesi Din Adamı)³⁵

Elbette ki dinle bağlantılı ayrımcılığın cinsiyetçi sonuçları ve cinsiyet ayrımcılığının dinle bağlantılı sonuçları heteroseksüel erkekleri ve erkek çocukları da belirli şekillerde etkilemektedir. Bu tür ayrımcılıkları raporda ele almayışımızın nedeni hiçbir zaman bunları

yok saymak veya bir tür “acı çekme hiyerarşisi” yaratmak şeklinde yorumlanmamalıdır; burada amaçlanan şey sadece bugüne dek daha az dikkat çekilmiş olan türden ayrımcılıklara dikkat çekmektir.

DÜŞÜNCE, VICDAN, DİN VE İNANÇ DEYİNCE NE KASTEDİYORUZ?

Uluslararası hukukta “düşünce”, “vicdan”, “din” ve “inanç” sözcüklerinin uluslararası olarak mutabık kalınmış tanımları bulunmuyor. İnsan Hakları Komitesi 22 sayılı Genel Yorumunda düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün (ya da din veya inanç özgürlüğünün) her konuda düşünceye, kişisel kanaate, din veya inanca sahip olmakta özgür olabilmeyi ve bunları bireysel ya da başkalarıyla birlikte toplu olarak ortaya koyabilme özgürlüğünü içerdiğini dile getirmiştir. Ayrıca “din” ve “inanç” terimlerinin tanrı, tanrısız ve ateist inançların yanı sıra, herhangi bir din veya inanç açıklamasında bulunmama hakkını da kapsar şekilde geniş yorumlanması gerektiğini ve “18. madde[nin] uygulama alanının, sadece geleneksel dinler, kurumsal özelliklere sahip din ve inançlar veya geleneksel dinlerinkine benzer uygulamalar ile sınırlı olmadığını”³⁶ da kaydetmiştir. Yerlilerin inanç ve uygulamaları da din veya inanç özgürlüğü tarafından korunur.³⁷

İnsanlar aynı anda ayrımcılığın hem mağduru hem de faili olabilir. Kadınlar -ister dini azınlık, ister dini çoğunluk cemaatlerine mensup olsun- bir yandan cinsiyet ayrımcılığına uğrarken, birçoğu kendi cemaatleri içerisinde ataerkil yapıların ve zararlı cinsiyetçi klişelerin devam ve teşvik ettirilmesine fiilen katkıda bulunuyor olabilir. Keza, bir dini azınlığa mensup kadınlar çoğunluk cemaati karşısında dini ayrımcılığa uğrarken, aynı zamanda başka bir dini azınlığa mensup kadınlara veya kendi cemaatleri içerisinde cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarına karşı ayrımcı davranışlarda bulunuyor olabilir. Belirli bir dini cemaat içerisinde dahi, kadınlar aynı cemaat içerisindeki başka kadınlara karşı, örneğin bu kadınların geleneksel dini norm ve teamüllere uygun davranmadığı gerekçesiyle ayrımcı uygulamalarda bulunuyor ve olumsuz bir sosyal kontrol uyguluyor olabilir. Bu karmaşık dinamiklere ve ayrımcılık biçimlerine karşı dikkat kesilmek gerektiği kadar, iktidar ve egemenlik meselelerini göz ardı ederek veya bunlara göz yumarak tüm ayrımcılık biçimlerini eşit görmemek de önemli bir husustur.

” İnsan hakları savunucularının din veya inanç özgürlüğü ile kadın haklarına yönelik ihlallerin farklı bağlamlarda çoğunluk ve azınlık konumundaki cemaatlere mensup kadınlar üzerindeki etkisi hakkında uyanık davranması gerekmektedir. Ataerkil güçler ve köktendincilik, farklı farklı şekillerde de olsa her iki kadın grubunun da insan haklarını etkilemektedir.” (Saumya Uma, O.P. Jindal Global University)

Din veya cinsiyet temelli ayrımcılığa uğrayan insanlar yalnızca mağdur konumunda değildir. Bunlar eşitlik, güvenlik ve onurlu bir yaşam arayışında bazen kendi başlarına, bazen de başkalarıyla birlikte kamusal ve özel ayrımcılık biçimlerine karşı stratejiler

geliştirerek çoğu zaman kendi haklarının yanı sıra başkalarının hakları için de aktif şekilde mücadele etmektedir.³⁸ Hindistan'da Müslüman, Hindu, Hristiyan, Sih ve diğer dini azınlıklara mensup kadınlar ayrımcı vatandaşlık yasalarına karşı barışçıl oturma eylemleri düzenliyor. IŞİD tarafından üç ay boyunca esir alınmış olan Iraklı Ezidi insan hakları aktivisti Nadia Murad, cinsel şiddetin bir savaş ve silahlı çatışma silahı olarak kullanılmasına son vermek için gayretkeş bir mücadele yürütüyor. Güney Afrika'da Inclusive and Affirming Ministries (Kapsayıcı ve Olumlu Papazlıklar - IAM) adlı Hristiyan kuruluş "inanç toplulukları içerisinde LGBTİ'lerin daha fazla kabul ve onay görmesi" için çalışıyor.³⁹ Malezya'da Müslüman Kız Kardeşler adlı sivil toplum kuruluşu muhafazakâr İslami aktörlerden yükselen yoğun direniş ve eleştirilere karşın, İslamî aile hukukunu ilgilendiren davalarda kadınlara yasal danışmanlık hizmeti sunuyor.⁴⁰ Uluslararası politika çevrelerinde, Bahâî Uluslararası Toplumunu adlı sivil toplum kuruluşu insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği için kuvvetle sesini yükseltiyor. Bunlar var olan örneklerden yalnızca birkaçı. Uzman danışma sürecinin başlıca amaçlarından biri tam da, bu ve başka dini aktörlerin din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini daha ileriye taşımak bakımından oynayabileceği önemli role doğrudan dikkat çekmekti ve bizler de bu rapor boyunca azınlık grupları, inanç temelli STK'lar, dini liderler ve başka kesimler tarafından ortaya konulan örnek uygulamaların altını çizmekteyiz.

2.5 AYRIMCILIĞI KİM VE NASIL YAPIYOR?

Heteroseksüel kadınlar, kız çocuklar ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıkları din veya cinsiyetle bağlantılı olarak farklı ayrımcılık biçimlerine uğramaktadır. Genel olarak iki tür ayrımcılığa işaret edebiliriz: devlet aktörleri tarafından gerçekleştirilen ayrımcılık ve devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen ayrımcılık. Çoğu zaman bu iki ayrımcılık türü birbirleriyle yakından bağlantılıdır – ayrımcı nitelikte toplumsal norm ve teamüller ayrımcı yasakları ve diğer devlet ayrımcılığı biçimlerini teşvik ederek meşrulaştırmakta olup, bunun tam tersi de geçerlidir. Araştırmalar devletin din üzerinde sıkı kısıtlamalar uyguladığı ülkelerde toplum içerisindeki düşmanlıkların da genellikle yüksek seviyelerde seyrettiğini ortaya koymaktadır. Benzer biçimde, cinsiyet ayrımcılığı içeren yasalara sahip ülkelerde de toplumsal cinsiyet bakımından ayrımcı nitelikteki toplumsal norm ve teamüllerin seviyesinin yüksek olduğu saptanmaktadır.⁴¹

Devlet, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği hakları da dahil olmak üzere insan haklarının geliştirilmesi, korunması ve bunlara saygılı davranılması ile ilgili olarak asıl yükümlülük sahibidir ve dolayısıyla yalnızca insan haklarını destekleyerek muhafaza etmekle değil, başkalarının bu hakları ihlal etmemesini sağlamakla da yükümlüdür. Ne var ki insan haklarını yaygın şekilde ihlal edenler de devletlerin ta kendisidir. Devletin cinsiyetleri veya din ya da inançları (veya inançsızlıkları) sebebiyle birey ve topluluklara karşı etkin biçimde ayrımcılıkta, tacizde ve/veya zulümde bulunması durumunda veya devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen ayrımcılığı pasif biçimde desteklemesi veya bu ayrımcılığa yanıt vermekten kaçınması halinde devlet eliyle din veya cinsiyete dayalı ayrımcılıktan söz edilir. Devlet aktörleri yasalar veya politikalar, yapılar ve uygulamalar yoluyla ayrımcılıkta bulunabileceği gibi, uç örneklerde işi şiddete dek vardırabilmektedir.

RESMİ BİR DİNE SAHİP OLAN DEVLETLER

Resmi bir dine sahip olan devletlerde istatistiksel olarak bakıldığında, din veya inanç azınlıklarına yönelik ayrımcılığın ve daha genel anlamda dine yönelik kısıtlamaların daha yüksek seviyelerde olduğu görülüyor.⁴² Bu gibi ortamlarda devletin genellikle belirli bir dini veya daha ziyade, söz konusu dinin belirli bir yorumunu koruyup yaymak konusunda bir menfaati bulunur ve alternatif dinler yahut devlet dininin alternatif yorumları kontrol ve bazı hallerde de baskı altında tutulur. Bu durum yalnızca din veya inanç azınlıkları açısından değil, devlet dinine mensup olup da, dinlerini örneğin dindar feministler gibi “sapkın” veya “kafir” olarak adlandırılan şekillerde yorumlayan kişiler, dinlerinin icaplarını yerine getirmeyen kişiler, ateistler ve devlet dininin genellikle aşırı muhafazakâr ve tutucu olan geleneksel normlarına itiraz eden diğer kesimler açısından da birtakım sonuçlar doğurur.⁴³

Hukuki ayrımcılık: Dünya üzerinde çok çeşitli yasalar dolaylı olarak veya doğrudan cinsiyet ayrımcılığı veya dini ayrımcılık içeriyor olabilir. Bu yasaların her biri bunlardan etkilenen insanlar açısından vahim sonuçlar yaratabilecek ve dolayısıyla özel olarak ilgilenilmeyi hak ediyor olmakla birlikte, bu raporda özellikle bu farklı yasa türleri arasındaki kesişim noktalarına odaklanılacaktır. Örneğin medeni hukuk veya aile hukuku genellikle aynı anda hem kadınlara hem de belirli dini topluluklara yönelik ayrımcılık içermektedir. Vatandaşlık yasaları da genellikle belirli dini topluluklara karşı ayrımcı olabilirse de, bu azınlıklara mensup kadınlar bundan özel olarak etkilenebilmektedir. İncelememizde kesişen hukuki ayrımcılığın bu ve başka örneklerini ele almaktayız.

Devlet politikaları, yapı ve uygulamalarında ayrımcılık: Ayrımcı yasalar devlet aktörleri tarafından sıklıkla, ayrımcılığa uğrayan kişilerin yaşadığı sonuçları şiddetlendiren veya ağırlaştırıcı şekillerde uygulanabilmektedir. Yasanın ayrımcı bir nitelik taşımadığı durumlarda dahi, devlet politikaları, yapı ve uygulamaları yine de ayrımcı olabilmektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse, hakimler yasayı taraflı şekilde yorumlayabilmekte; polis ihlal olaylarında gerekli korumayı sağlamak veya bildirimde bulunmak konusunda çekimser davranabilmekte; bakanlıklar belirli bölgelerdeki eğitim altyapısına öncelik tanıyabilmekte; devletin sağlık kuruluşlarında çalışan personel din veya cinsiyete dayalı olarak sistematik şekilde eşitlikten uzak bir muamele sergileyebilmektedir. İncelememizde devlet politikaları, yapıları ve uygulamalarındaki bu ve başka kesişen ayrımcılık örneklerini ele almaktayız.

Devlet dışı aktörler de toplumsal norm ve teamüller yoluyla çeşitli ayrımcılık biçimlerinde bulunmaktadır. Kadınların haklarından yararlanmalarına ilişkin eşitsizliklerin kökeninde gelenekler, kültür ve din yatmakta olup, bu ihlaller devletin yasaları ve uygulamalarından ziyade sosyal geleneklerden, inanç ve uygulamalardan kaynaklanmaktadır.⁴⁴ Benzer biçimde, dinle bağlantılı ayrımcılık ve eşitsizliklerin temelinde de genellikle, devlet eliyle işlenen fiillerin yanı sıra toplumsal düşmanlıklar ve dışlayıcı

uygulamalar yer almaktadır. Bu tür ayrımcı norm ve teamüller kapsamında karşımıza çıkan devlet dışı aktörler arasında, terörist ve paramiliter gruplar, saldırgan çete toplulukları, dini kuruluş ve liderler, iş dünyası, medya, siyasi parti ve toplulukların yanı sıra yerel topluluk ve bireyleri de içeren çok geniş bir yelpazeye yayılmış farklı aktörler yer almaktadır. Bizzat kendilerine ayrımcılık yapılan dini azınlıklar dahi, başka azınlıklara veya kendi cemaatlerine mensup bireylere karşı ayrımcı uygulamalar sergileyebilmektedir. Keza ayrımcılık türleri de çok çeşitli olup, tektipleştirme ve tarafgirlik, taciz, nefret söylemi, işe alım kararları, ticari kararlar (örn. bir ihalenin verilmesi veya ticaret yapılması), ücret karşılığı verilen özel bir hizmetin temin edilmesi ya da edilmemesi, tehdit ve şiddete tahrik, zararlı uygulamalar ve cinsiyete dayalı şiddet biçimini alabilmektedir.⁴⁵ İncelememizde din ve cinsiyete dayalı toplumsal ayrımcılık türlerinin kesiştiği farklı biçimleri ele alacağız.

DİNİ AKTÖRLERE DÜŞEN İNSAN HAKLARI SORUMLULUKLARI

İnsan haklarına saygı gösterilmesi, bu hakların korunması ve yerine getirilmesi yönündeki hukuki sorumluluk devlete düşer. Ancak hak sahiplerinin yaşamlarını etkileme gücü bulunan devlet dışı aktörlerin de insan haklarına saygı gösterilmesine, bu hakların korunmasına ve yerine getirilmesine katkıda bulunmak yönünde manevi bir sorumluluk taşıdığı söylenebilir. Bu konuda dini aktörlerin rolüne ve sorumluluklarına değinen bir dizi bildiri, karar ve eylem planı mevcuttur; bunlar arasında örneğin **Din veya İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri** (1981), **Ayrımcılığa, Düşmanlığa veya Şiddete Tahrik Eden Ulusal, Irksal ya da Dinsel Nefret Savunuculuğunun Yasaklanmasına İlişkin Rabat Eylem Planı** (2012) ve **Zulüm Suçlarına Yol Açabilecek Şiddete Tahrikin Önlenmesi için Dini Liderlere ve Aktörlere yönelik Eylem Planı** (2017) yer almaktadır.

Ayrımcılığın bu üç alanı -hukuki, devlet uygulamaları ve devlet dışı uygulamalar- bakımından da aşağıdaki hususlara özel olarak eğilmekteyiz:

- Din ve cinsiyete dayalı paralel ayrımcılık
- Heteroseksüel kadınlar ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarına mensup kişiler açısından birtakım sonuçlara yol açan dine dayalı ayrımcılık
- Din veya inançlarından ötürü belirli topluluklar ya da bireyler açısından birtakım sonuçlara yol açan cinsiyete dayalı ayrımcılık

Uygun hallerde, dine dayalı ayrımcılığa karşı koruma ve teşvik sağlamaya çalışan, ancak farkında olmayarak cinsiyet ayrımcılığına yol açabilen yasa ve uygulama örneklerinin yanı sıra cinsiyete dayalı ayrımcılığa karşı koruma ve teşvik sağlamaya çalışan, ancak dine dayalı ayrımcılığa yol açabilen norm ve teamülleri de ele almaktayız.

Analizimizde, **ayrımcılık ve eşitsizliklerin kökeninde yatan nedenler ile buna yol açan dürtüleri** sistematik bir şekilde incelemiyoruz. Siyaset bilimci Jonathan Fox'un deyişiyle "dini ayrımcılığın kapsam, nitelik ve sonuçlarını ortaya çıkarıp ölçmek, bunun kökeninde yatan sebeplerin açığa çıkartılmasından çok daha kolaydır";⁴⁶ ayrımcılık ve eşitsizliğin ortaya çıktığı farklı bağlamlar son derece karmaşık olup, birbirinden ayrı tarih, politika, ekonomi ve kültürler çerçevesinde şekillenmiştir ve yeterli bir analize varılabilmesi için her bir bağlama ilişkin olarak kendi özgüllüğü içerisinde ayrıntılı çalışmalar yürütülmesi gerekmektedir. Ancak ayrımcılığın ve eşitsizliğin şekillenip artmasına katkıda bulunan iki kilit faktöre, yoksulluk ile çatışmaya değinmek şarttır.

Yoksulluk ve sosyoekonomik ötekileştirme hem hukuki, kurumsal veya toplumsal nitelikteki diğer ayrımcılık türlerinin bir sonucu, hem de bu ayrımcılık türlerini şiddetlendiren bir faktördür. Dünya nüfusunun yüzde onu günde 1,90 dolardan düşük bir gelirle yaşamını idame ettirmektedir.⁴⁷ Yoksulluk insanların adalete, sağlığa, eğitime ve başka birçok hakka erişimini şekillendiren belirleyici bir faktördür. Yoksulluk araştırmalarına bakılırsa azınlık topluluklarının yoksulluk seviyesi genel nüfusa kıyasla orantısız şekilde yüksektir. Elbette ki bir dini azınlığa mensup olmak illa kişinin yoksul olmasına yol açmaz; kimi bağlamlarda dini azınlıklardan bazıları yoksul iken, bazıları değildir, bu da daha geniş anlamda ayrımcılık ve dışlanma örüntülerini yansıtmaktadır. Örneğin Hindistan'da Müslümanlar ve Budistler ortalamaya bakılırsa genel nüfusa oranla daha yoksul iken, Sihler ve Hristiyanlar daha varlıklıdır.⁴⁸ Kadınlar açısından yoksulluk seviyeleri erkeklere oranla genelde daha yüksek görünürken, azınlık topluluklarındaki kadınlar muhtemelen daha da dezavantajlı konumdadır. Yoksulluk ve sosyoekonomik ötekileştirme de dini azınlıklar dışında kalan kadınların maruz kaldığı ayrımcılık ve eşitsizliği arttırabilmektedir. Yoksul ve eğitimsiz kadınların cinsiyet ayrımcılığı içeren norm ve teamüllerle başa çıkma ve bunlara karşı koyma imkânı, daha fazla kaynağa sahip kadınlara kıyasla çok daha düşük olabilir.

Yoksulluk içerisindeki insanlar genellikle kimliklerini ifade haklarına yönelik en ağır ihlallere maruz kalır. Yoksullar bu ihlallere karşı koyabilecek veya bunlarla başa çıkabilecek güce ve kaynağa da çoğu zaman sahip değildir.” (Mariz Tadros, Kalkınma Çalışmaları/Dini Eşitlik ve Kapsayıcı Gelişim Koalisyonu)

Savaş ve şiddet içeren diğer çatışma biçimleri halihazırda varolan eşitsiz ve ayrımcılığı körüklenirerek, zaten en zayıf konumda olanları daha da risk altına sokar.⁴⁹ Tahminen 1,8 milyar kişi hassas ortamlarda yaşamaktadır, ne var ki bu sayının 2030 yılı itibarıyla 2,3 milyara ulaşması beklenmektedir.⁵⁰ İklim değişikliğinin sonuçları itibarıyla, doğal afetler, kaynak kıtlığı, gıda güvencesizliği ve hava kirliliği sebebiyle yer değiştirme, istikrarsızlık ve çatışmalar bakımından artış yaşanacağı için bu durumun daha da ağırlaşacağı öngörülmektedir. Çatışma ortamlarında sağlık, eğitim ve adalete erişim de dahil olmak üzere temel hizmetlerin sağlanamaması halihazırda zayıf bir konumda bulunan birey ve topluluklar üzerinde orantısız bir etki yaratabilir.⁵¹ Dahası, kadınlar, kız çocuklar ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıkları bu gibi durumlarda cinsiyete dayalı şiddet ve kaçakçılık riskine genellikle daha fazla maruz kalmaktadır. Bazı ortamlarda çatışmalar dini çizgiler arasındaki bölünmenin ve çözülmemiş gerilimlerin yeniden canlanmasına veya alevlenmesine katkıda bulunarak çoğu zaman dine dayalı ayrımcılığa ve şiddete yol

açmaktadır. Bu gibi çatışma durumlarında dini azınlık topluluklarına mensup kadınlar ve kız çocuklar tecavüze ve cinsiyete dayalı başka şiddet biçimlerine karşı daha da savunmasız hale gelmekte olup, bu yollara bir topluluğun ortadan kaldırılması veya "lekelenmesi" amacını taşıyan bir strateji yahut bir misilleme ve intikam aracı olarak başvurulduğu da görülmektedir.

” [Çatışmalarda] kadınlar ve kız çocuklar bir cemaatin veya etnik grubun sivil üyeleri olarak aşağılama, tahakküm altına alma, korku uyandırma, dağıtma ve/veya zorla yerinden edilme amacıyla bir savaş taktiği olarak da cinsel şiddet kullanımına özellikle hedef olmaktadır.” (1820 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı)⁵²

2.6 DİNİN BU NOKTADA ROLÜ NEDİR?

Dini aktör, söylem ve uygulamaların cinsiyete ve dine dayalı ayrımcılık açısından oynadığı rol karmaşık ve çok yönlüdür. Dünyadaki dinlerin çoğu birçok farklı şekilde yorumlanmaya açıktır. Dini öğretiler, gelenekler ve normlar, dini azınlıklara, heteroseksüel kadınlara, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarına ve diğerlerine karşı dışlama, ayrımcılık ve baskı uygulanmasını teşvik eden ve meşrulaştırılan güçlü anlatı ve çerçevelere sahip olabilir. Fakat din aynı zamanda kapsayıcılık, eşitlik ve ayrımcılık yasağı mücadelesi bakımından da sağlam bir motivasyon ve seferberlik kaynağı oluşturabilir. Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü tarafından dile getirildiği üzere “kadınların, kız çocukların ve cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği azınlıklarının hakları için çalışan ve kendi inançları çerçevesinde cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi için gayret sarf eden inanç temelli aktörler de dahil olmak üzere, dini grup ve kuruluşlar bünyesinde çok çeşitli sesler mevcuttur.”⁵³

” Kutsal Kitabı okurken herkes için eşitlik ve insanlık onuru gibi Hristiyanlık açısından temel değerlere dayanan sorular sorsak, peygamberin adaletinin tüm hayatları aydınlatmasını dilesek ne olur?” (Nontando Hadebe, Afrikalı Kadın Teologlar Çemberi)

Geçmişten beri en sağlam adalet savunucularından bazıları dini aktörler olagelmıştır; aynı aktörler yoksul ve ötekileştirilen kesimlere eğitim, sağlık ve başka hizmetlerin sunulmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Dini liderler, topluluklar ve kuruluşlar barış inşasında ve çatışma çözümünde, bir arada yaşamın, bağışlayıcılığın ve hoşgörünün teşvikinde de kilit rol oynayabilir. Din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilişkili sorunlar ele alınıp incelenirken bu karmaşıklık daima hatırdan tutulmalı, ve dine ve dini aktörlere içkin bir müspet veya menfi rol yüklenmeksizin, dinin belirli koşullarda oynadığı farklı roller açık fikirlilikle araştırılmalıdır.

“İNANÇLAR HAKLARI DESTEKLİYOR” TAAHHÜT III⁵⁴

Dinler insan yorumuna açık olduğu için, **dini metinlerin anlaşılmasına yönelik yapıcı uğraşları teşvik etmeyi** taahhüt ediyoruz. Dolayısıyla dini meselelere dair eleştirel düşünce ve tartışmalar sadece hoşgörülle karşılanmakla kalmayıp, aynı zamanda sürekli olarak değişen zorluklarla karşılaşan ve giderek çok-kültürlü ve çok-dinli hale gelen toplumlardan oluşan küreselleşmiş bir dünyada açık fikirli dini yorumlar için bir ihtiyaç olarak teşvik edilmelidir.

Din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında dine daha incelikli şekilde yaklaşabilmek için bu konudaki sorun veya çözümlerin analizi bakımından dinin rolünün aşırı vurgulanmaması da önemlidir. Ayrımcılık ve eşitsizlikler açıkça din kaynaklı görülsede dahi, bunların yalnızca dinden kaynaklanıyor olduğu durumlar oldukça nadirdir. Ayrımcılık ve eşitsizlik, ister cinsiyetle, ister dinle ilişkili olsun, karmaşık ve çok yönlü bir olgu olup; din unsuru ekonomik, siyasi, kültürel, sosyal ve tarihsel faktörlerin yanı sıra bu durumu izah edebilecek birçok faktörden yalnızca biridir. Devletin dine dayalı ayrımcılığı çoğu zaman güvenlik endişeleriyle ve siyasi muhalefeti kontrol altına alma arzusuyla meşrulaştırılır. Örneğin Çin hükümetinin Uyurlu Müslümanlara yönelik mezalimi açısından durum böyle görünmektedir. Dinle ilişkili ayrımcılık ve çatışmalar bakımından kaynaklar üzerindeki mücadeleler de önemli bir rol oynayabilmektedir. Nijerya’da çiftçiler ile çobanlar arasındaki çatışmalar gitgide dini bölünmeler çerçevesinde izah edilebilirse de, arazi ve suya erişim konusundaki çatışmalar da buna eşlik etmektedir. Suriye ve Irak’ta IŞİD’in dini azınlıklara mensup kadınları ve kızları kaçırıp köle haline getirmesinin de gayrimüslim toplulukları istikrarsızlaştırma, lekeleme ve hatta ortadan kaldırma arzusuyla yapıldığı açık olmakla birlikte, kadınların ve kızların satılması birçokları açısından kârlı bir girişim olduğu için bundan sermaye de sağlanmaktaydı.

” **Bir keresinde, kendi bölgesinde kadın sünneti uygulamasıyla mücadele için canla başla çalışan bir dini liderle görüşmüştüm. Kendisi o civardaki dini liderlerle ve cemaat mensubu insanlarla konuşarak, onlara bu uygulamanın dinde hiçbir yeri olmadığını defalarca izah etmişti. Fakat insanlar yine de kadın sünnetini sürdürüyordu. Sonunda bu ritüelin gerçekleştirilmesinden sorumlu olan kadınlara gitmiş ve ortada dini bir yükümlülük olmamasına rağmen neden bunu sürdürdüklerini sormuştu. ‘Buna son verirse ailelerimizi nasıl geçindireceğiz?’ demişlerdi.”** (Ed Brown, Stefanus Alliance International Genel Sekreteri)

BÖLÜM 3

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİYİ SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI BAĞLAMINA YERLEŞTİRMEK

Din veya İnanç Özgürlüğü, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik Uzman Danışma Süreci, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki rabitaya dair analizi SKA çerçevesinde konumlandırmaktadır. Uzman Danışma Sürecinde ele alınan tüm başlıkları kesen toplumsal cinsiyet eşitliği ve güçlendirme konulu SKA 5 dışında, uzmanlar dört SKA'ya daha odaklanmış bulunmaktadır – sağlık konulu SKA 3, eğitim konulu SKA 4, iklim değişikliği konulu SKA 13 ve adalete erişim konulu SKA 16. Bu seçim din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin diğer SKA'lar ve başka bağlamlar açısından ilgi arz etmediği anlamına gelmemektedir, ancak seçilen alanlar sorunların en çok dile getirildiği ve inanç temelli kuruluşların geçmişten beri özellikle aktif olarak çalışma yürüttüğü konulardan bir kısmını kuşatmaktadır. Bu raporda adalete erişim, eğitim ve sağlık konularındaki tartışmalar özetlenirken, iklim değişikliğine ilişkin tartışmalar ayrı bir raporda açıklanmaktadır.

2030 GÜNDEMİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları yoksulluğun sona erdirilmesi, gezegenin korunması ve her yerde, herkesin yaşam ve gelecek umutlarının iyileştirilmesi yönünde evrensel bir eylem çağrısıdır. Bu 17 Amaç, 2015 yılında sivil toplum ile yürütülen kapsamlı bir danışma sürecinin ardından tüm BM Üye Devletleri tarafından kabul edilmiş olup, Amaçların başarılmasına yönelik 15 yıllık bir plan sunan Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Gündeminin bir parçası haline getirildi. SKA'ların her birine dair, amaçlara yönelik ilerlemenin ölçülüp izlenebilmesi amacıyla bir dizi hedef ve gösterge formüle edildi. Üye devletler ulusal ve alt-ulusal seviyelerde ilerlemeye dair düzenli ve kapsayıcı incelemelerde bulunmaya özendiriliyor. Bu gönüllü ulusal incelemeler Üst Düzey Siyasi Forum tarafından yapılacak düzenli inceleme ve takip için bir temel oluşturur. Forum yılda bir kere Ekonomik ve Sosyal Konsey himayesinde sekiz günlüğüne toplanır; ayrıca üç gün bakanlar seviyesinde toplantılar ve her dört yılda bir de Genel Kurul himayesinde iki gün boyunca Devlet ve Hükümet Başkanları seviyesinde toplantılar düzenlenir.⁵⁵

Genel olarak bakıldığında, bu analizi SKA çerçevesine oturtmak **insan hakları ile SKA'lar arasındaki sinerjilerin güçlendirilmesine** yönelik çağrılara cevap vermektedir. Universal Rights Group (Evrensel Haklar Topluluğu), Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü ve diğerleri tarafından hazırlanan **İnsan Hakları ve STA'lar: Sinerji Yakalamak** başlıklı raporda belirtildiği üzere:

2030 Gündemi sahiden “kimseyi geride bırakmayacak” bir şekilde hayata geçirilecekse, insan hakları yükümlülüklerine ve taahhütlerine tüm BM üye Devletleri tarafından uyulması, bunların tüm üye Devletlerce uygulanması ve korunması şarttır. Aynı şekilde, bütün insan haklarından tam anlamıyla yararlanılması ancak, yoksulluğun tüm biçimleri ve boyutlarıyla ortadan kaldırılması da dahil olmak üzere Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ve Hedeflerinin uygulanmasına yönelik dünya çapında ilerleme kaydedilmesi halinde mümkün olacaktır.⁵⁶

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki bağlantıya dair analizimizi SKA çerçevesine oturtarak çoğu zaman **“geride bırakılan” topluluklardan bir kısmına dikkat çekilmesine** katkıda bulunuyoruz; bu topluluklar arasında, elbette ki bunlarla sınırlı olmamak üzere, kadınlar ve kız çocuklar, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları, dini veya inanç azınlıkları(ı), inançsızlar ve din ya da cinsiyet sebebiyle ayrımcılığa uğrayan diğer kesimler yer almaktadır. 2030 Gündemi’nde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik nispeten kuvvetli bir vurgu yer almakla ve SKA 5 kapsamında toplumsal cinsiyet perspektifi içeren bu ve başkaca hedef ve göstergeler açıkça dile getirilmekle birlikte, devletleri “yaşa, cinsiyete, engelliliğe, ırka, etnik kökene, dine, ekonomik ya da başka bir statüye bakılmaksızın herkesin güçlendirilmesi[ne] ve sosyal, ekonomik ve siyasi olarak kapsanmasının desteklenmesi[ne]” çağıran 10.2 sayılı hedef dışında birçok SKA’ya ve bunlara bağlı hedeflere bakıldığında dine dayalı ayrımcılık ve eşitsizliklerin büyük oranda göz ardı edildiğini görmekteyiz.⁵⁷

Dine dayalı ayrımcılık ve eşitsizliklerin nispeten görmezden gelinmiş olması yalnızca Gündem 2030’un değil, daha geniş anlamda kalkınma, insan hakları ve barış inşası çabalarının da kör noktalarından biridir.⁵⁸ Bu konuyla ilgili hususi zorlukları saptayarak bu zorlukların üstesinden gelinmesine yönelik olası yöntemlere işaret eden incelememiz, 2030 Gündemi’nin “en geride bırakılmışlara en önce ulaşılması” taahhüdüne değerli bir katkı sunabileceği gibi, daha geniş anlamda kalkınma, insan hakları ve barış inşası çabaları kapsamında dikkatlerin dini ayrımcılık ve eşitsizliklerle ilgili meselelere çekilmesini de sağlayabilir.

Öte yandan, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki bağlantıya SKA merceğinden bakılması, katı bir hukuki insan hakları perspektifine kıyasla, bu ilişkiye dair **daha geniş kapsamlı ve daha ince ayrıntıları gözetebilen bir analize imkân sağlayabilir.** Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlü olup, sadece hukuk değil, kültür, din, ekonomik ve siyaset gibi birçok faktör tarafından şekillendirilmektedir. Belirli ihlalleri onarmaya çalışan münferit stratejiler pek başarıya ulaşmamaktadır; onun yerine, kalkınma, demokratikleşme ve barış inşasına yönelik daha geniş kapsamlı stratejiler kapsamında bu ihlallere yanıt verilmelidir. Ve bu noktada 2030 Gündemi muhtemelen en önemli küresel çerçeveyi oluşturmaktadır.

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği analizinin SKA çerçevesine oturtulması, **ittifakların genişletilmesine** de yardımcı olabilir ve geleneksel olarak din veya inanç özgürlüğünün geliştirilmesi yönünde çaba sarf etmeyen aktörlerin de sürece

iştirakini yüreklendirebilir. Geçmişten beri din veya inanç özgürlüğü savunuculuğu nispeten dar bir alan olarak görülmekte ve son yıllarda bir miktar genişlemiş olsa da, insan hakları, kalkınma ve barış inşası alanlarında çalışma yürüten geniş kesimler halen, faaliyetleri bakımından bu gündem büyük bir öneme sahip olsa dahi din veya inanç özgürlüğü ile daha açıktan ilişki kurmak konusunda -çeşitli sebeplerle- çekimser davranmaktadır. Din veya inanç özgürlüğüne SKA çerçevesinden bakmak, ve din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilişkili meselelerin bu bağlamda kesişme ve örtüşme biçimlerine dikkat çekmek bu aktörlerden bazılarında ulaşım onları da sürece dahil etmek ve tecrübe alışverişini, bilgi paylaşımını ve ortak eylemliliği teşvik etmek bakımından bir yöntem olabilir.

Bu noktada, **din, cinsiyet ve kalkınma konularının kesişim noktalarında daha geniş kapsamlı çalışmalar yürüten inanç temelli STK'lar** bilhassa önem taşımaktadır. Bu kuruluşların birçoğu kadın sünneti (genital sakatlama), erken evlilik ve cinsiyete dayalı şiddet gibi tartışmalı konularda dini liderler ve topluluklar ile ilişki kurmak konusunda on yıllara varan tecrübeye sahiptir. Ortamın hassasiyetlerine saygı gösteren kademeli bir yaklaşımla ve dini bakış açısından hareketle toplumsal cinsiyet eşitliğini savunarak ataerkil norm ve teamüllere karşı çıkmaktadırlar. Bu aktörlerle birlikte çalışma, yalnızca tecrübelerinden yararlanmak anlamında değil, din veya inanç özgürlüğü bağlamında toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinin yalnızca ataerkil dine karşı **negatif** bir mücadele olarak değil, bir o kadar da toplumsal cinsiyete hassasiyet gösteren dini yorum ve uygulamaların teşvikine yönelik **pozitif** bir mücadele olarak tanımlanmasını sağlamak bakımından da hayati bir önem taşımaktadır.

” 2030 Gündemi’ni ileri taşıyor ve ataerkil kültür karşısında toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı yeni bir kültür inşa ediyoruz. Dünyanın büyük bir kısmının ilham kaynağını oluşturan inanç dünyası da bu yeni kültür inşasının ayrılmaz bir parçasını oluşturmak zorunda.” (Lopa Banerjee, BM Kadın Birimi)⁵⁹

BÖLÜM 4

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE ADALETE ERİŞİM

4.1 SKA 16'YA GİRİŞ: HERKES İÇİN ADALETE ERİŞİM

Adalet erişim, 2030 Gündemi'nin kilit unsurlarından biri olup, "sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumlar tesis etmek, herkes için adalet erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak" amaçlarına yönelik SKA 16'nın bir parçasıdır; ancak toplumsal cinsiyet eşitliği hakkındaki SKA 5 de dahil olmak üzere başka SKA'lara da yansıtılmaktadır. Adalet erişim "hukukun üstünlüğünün ve iyi yönetişimin, yargının bağımsızlığı, tarafsızlığı, bütünlüğü ve güvenilirliğinin, cezasız kalmaya ve yolsuzluğa karşı mücadelenin, yargıya ve diğer kolluk mekanizmalarına [...] eşit katılımın temel bir unsurudur."⁶⁰

Adalet erişim haklar ve usuller hakkında bilgi, adli yardım, yasal temsil, dava ehliyeti veya mahkemelere genel erişim gibi bir hakkın ihlali karşısında uygun telafi sağlayan çeşitli unsurlara atıfta bulunmakta olup, bu haliyle hukukun üstünlüğüne dayanan bir toplumun kilit öğelerinden biridir.⁶¹ Devletin herkes için adalet erişimi temin etme yükümlülüğü ayrımcılık yasağı ile ayrılmaz şekilde bağlantılıdır: Toplumun her üyesi hiçbir türden ayrımcılığa uğramaksızın adalet erişim hakkına sahiptir. Adalet erişim konusunda ayrımcılık yasağı ile yakından bağlantılı olan bir başka kavram da hukuki eşitlik ve hukukun eşit koruması prensibidir. Devlet yalnızca bireylerin haklarını, başka şeylerin yanı sıra, toplumsal cinsiyet, etnik kimlik, din veya inanç, dil, engellilik, yaş veya cinsel yönelime dayalı olarak ihlal etmekten kaçınmakla değil, aynı zamanda herkesin hakları ihlal edildiğinde etkili bir şekilde telafi elde edebilmesini sağlamak yönünde pozitif tedbirler almakla da yükümlüdür.⁶²

Bu halde adalet erişiminin sağlanması adil, erişilebilir, hesap verebilir ve etkili hukuk yolları içeren bir sistemin varlığının sağlanmasından fazlasını içermektedir; aynı zamanda bu sistemlerin herkesin ihtiyaçlarına ve gerçekliklerine karşı duyarlı ve cevap verebilir olmasını sağlamakla ilgilidir.⁶³ Bunun için aralarında -elbette ki bunlarla sınırlı olmamak üzere- kadınların, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının ve dini azınlıklara mensup bireylerin de yer aldığı savunmasız ve ötekileştirilmiş grupların karşı karşıya olduğu belirli sorunlara ve aynı zamanda bu sorunların kesişerek, birey ve toplulukların ikili veya üçlü ayrımcılığın mağduru haline gelmelerine yol açan çeşitli durumlara dikkat çekilmesi gerekmektedir.⁶⁴ Araştırmalar kadınların ve dini azınlıkların hem resmi, hem de gayriresmi adalet sistemleri açısından adalet erişim seviyesinin çok daha düşük seyrettiğini ortaya koymaktadır.⁶⁵

4.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE ADALETE ERİŞİM ARASINDA KESİŞEN SORUNLAR

Herkes için adalete erişimin sağlanması çetrefilli bir uğraştır. Eşitsizlik ve ayrımcılık hukuki, kurumsal, sosyo-ekonomik ve kültürel birçok seviyede meydana gelerek birtakım kişi ve toplulukların adalete erişimini engellemektedir.⁶⁶ Tektipleştirme, ayrımcı yasalar, usuller ve kanıt şartları ve uygulamalar gibi faktörler ve yargı mekanizmalarının fiziksel, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak erişilebilir olmasının sistematik olarak başarılabilmesi, bilhassa ötekileştirilmiş veya dezavantajlı konumda bulunan topluluk ve kişiler açısından sonuçlar doğurarak herkes için adalete erişimin çeşitli biçimlerde engellenmesine katkıda bulunmaktadır.⁶⁷ Çalıştaylarda ele alınan temel sorunlardan bazıları aşağıda özet halinde anlatılmakta olup, din ve cinsiyet temeline dayalı ayrımcılık biçimleri ortaya konulmakta ve bunların birbiriyle nasıl kesiştiği incelenmektedir.

4.2.1 YASAL ÇERÇEVE

Ayrımcı yasalar -anayasa, medeni hukuk, ceza hukuku, iş hukuku veya idari hukuk çerçevesinde- açıktır ki herkes için eşit ve kapsayıcı bir şekilde adalete erişimin sağlanmasında temel bir sorun oluşturmaktadır. **Hukuki eşitlik** adalete erişim bakımından temel bir ön koşuldur. Yasalar ayrımcı olduğunda adalete erişimden söz edilemez. Dünyanın dört bir yanında cinsiyet ayrımcılığı içeren yasalara sıkça rastlanmakta olup, bunlar pasaport başvurusu, iş seçimi, çocuğa veya yabancı eşe vatandaşlık temin etmek, yargılamalara katılmak, miras edinmek veya ne zaman ve kiminle evleneceğine karar vermek gibi birçok alanlarda kadınlar ile erkekler arasında farklı standartlar getirmektedir. Çeşitli yasalar bazı suçlara ilişkin telafi yollarına ve cezalara dair de eşitsizliğe göz yummaktadır. Birçok ülkede ceza kanunu örneğin mağdurlara daha ağır bir ispat yükü getirerek, kadının tanıklığına daha düşük bir değer biçerek ve tecavüz faillerinin mağdurla evlenmesine imkân tanıyarak ya da ceza sorumluluğundan kaçmak veya cezayı asgariye indirmek için “namus” veya “tahrik” unsuruna başvurarak zararlı teamüllerin ve cinsiyete dayalı şiddetin ağırlığını ortadan kaldırmaktadır.⁶⁸ Tahminen 2,5 milyar civarında kadın ve kız çocuk cinsiyet ayrımcılığı içeren yasalara sahip ülkelerde yaşamaktadır.⁶⁹ Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarına karşı ayrımcılık içeren yasalar daha da yaygındır.⁷⁰ Aynı şekilde, dünya nüfusunun yarısından fazlası devletin dine yönelik kısıtlamalarının yüksek veya çok yüksek olduğu ülkelerde yaşamaktadır.⁷¹ Bunlar arasında bazı cemaatlerin hukuken tanınmaması, dine veya kutsal değerlere hakaret yasağı ve din değiştirme yasağı içeren yasalar ve ibadete ilişkin sınırlamalar gibi dini nitelik taşıyan veya taşımayan inançlara yönelik kısıtlamalardan başka, eğitim, sağlık ve istihdam gibi alanlarda daha geniş kapsamlı ayrımcılıklar da yer almaktadır. Kimi ülkelerde vatandaşlık yasaları dine dayalı olarak açık veya zımni ayrımcılık içermektedir. Örneğin Hindistan’da çıkartılan yeni mevzuat Pakistan, Bangladeş ve Afganistan’dan gelen göçmenlere vatandaşlık tanıırken Hindulara, Sihlere, Budistlere, Caynistlere, Parsilere ve Hristiyanlara imtiyaz tanımakta, Müslümanları ise kapsam dışında bırakmaktadır.⁷²

CEDAW'A GETİRİLEN DİNE DAYALI ÇEKİNCELER

Dünyadaki ülkelerin çoğu Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ni (CEDAW) onaylamış olmakla birlikte, 40'tan fazla ülke sözleşmenin çeşitli maddelerine yönelik çekinceler getirmiştir. Bu çekincelerden birçoğu din temeline dayanır. Bunların büyük bir kısmı ise ulusal mevzuatta toplumsal cinsiyet eşitliğini konu alan 2. maddeye ve genellikle medeni hukuk veya aile hukuku kapsamında düzenlenen evlilik ve aile ilişkileri ile ilgili konularda kadınlara yönelik ayrımcılığı konu alan 16. maddeye dair getirilmiştir. Örneğin Bahreyn "Bahreyn Krallığı'nın Sözleşme'nin 2. maddesine yönelik olarak, bu hükmün İslami şeriat hükümlerinin sınırları içerisinde uygulanmasını sağlamak [...], 16. maddeye yönelik olarak ise bu hükmü İslami şeriat hükümleriyle bağdaştığı kadarıyla geçerli kılmak amacıyla çekinceler koymakta olduğunu" dile getirir. Bahsi geçen maddelere yönelik çekinceler CEDAW tarafından "sözleşmenin konu ve amacıyla bağdaşmaz" nitelikte bulunarak bunlara müsaade edilmemesi gerektiği kaydediliyor. Bu çekinceler bireylerin yalnızca cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağı bakımından değil, din veya inanç özgürlüğü bakımından da birçok insan hakkından yararlanması önünde engel oluşturuyor.⁷³

Bu yasaların her biri yasalardan etkilenen herkes açısından zarar verici etkiler doğurmakla birlikte, birleşik veya kesişen ayrımcılık açısından daha da belirli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda muhtemelen en sorunlu yasalar **mezhebe dayalı aile hukuku yasaları veya medeni hukuk yasalarıdır**. Resmi bir dine sahip ülkeler başta olmak üzere çeşitli ülkelerde aile hukuku dine dayalı olup, idaresi doğrudan ve resmi olarak dini mahkemelere bırakılabilmektedir. Bu yasalardan bazıları velayet, evlilik, boşanma, miras ve mülkiyet gibi konularda açık cinsiyet ayrımcılığı içermektedir. Örneğin Suudi Arabistan'da kadınların bir erkek vasinin onayı olmadan pasaport alması, evlenmesi, seyahat etmesi veya yüksek eğitime erişmesi mümkün değildir. İsrail'de mezhebe dayalı aile hukuku yalnızca kocanın rızası kapsamında boşanmaya müsaade etmekte olup, bazı hallerde kadını ceza olarak mülkü veya çocukların velayetini bırakmaya mecbur etmektedir.⁷⁴

DİNİ MAHKEMELER

Dünya üzerindeki bazı ülkelerde resmi adalet sisteminin bir parçası olarak dini mahkemelere yer verilmekte olup, bu mahkemeler genellikle miras, evlilik, boşanma ve velayet gibi medeni hakları ve aile hukukunu ilgilendiren konularda yetkili kılınıyor. Dolayısıyla dini mahkemelerin kadın haklarını ve toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren konular üzerinde büyük bir etkisi oluyor. Lübnan'da dini mahkeme sistemi ülkede tanınan 18 dini mezhebin mahkeme sistemlerinden oluşur ve bunların her biri, medeni hakları ve aile hukukunu ilgilendiren konularda ilgili mezhebin üyeleri üzerinde yargı yetkisine sahiptir.⁷⁵ İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün dini mahkemeler tarafından verilmiş 400'den fazla kararı inceleyen 2015 tarihli bir raporu, kadınların boşanmaya, ev içi şiddetten korunmaya veya boşanma sonrası çocuklarının velayetini almaya çalışırken sık sık hukuki engellerle karşılaştığını tespit etti. İnsan Hakları İzleme Örgütü Ortadoğu direktör yardımcısı Nadim Houry'nin ifadesiyle, "Çeşitli dinlere mensup Lübnan vatandaşlarına hukuken eşitlikten uzak bir muamele uygulanmakla kalınmayıp, kadınlara daha da haksız şekilde muamele ediliyor ve kadınların hakları ve güvenliği korunmuyor".⁷⁶

Bu yasalar aynı zamanda dine dayalı ayrımcılık da içermektedir. Genellikle aile hukuku yasalarında dini çoğulculuğa belirli bir ölçüde olanak sağlanmakta, hukuken tanınan azınlıklar da dahil olmak üzere farklı dini cemaatlerin aileyi ilgilendiren hukuki meseleleri kendi dini geleneklerine uygun şekilde düzenlemesine izin verilmektedir. Ancak, eski Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü tarafından dile getirildiği üzere, bu tür çoğulcu kavramsallaştırmalara rağmen, mezhebe dayalı aile hukuku yasalarının uygulanması din veya inanç özgürlüğü açısından sorun yaratmayı sürdürmektedir. Birincisi, çeşitli yasalarda farklı uygulamaların varlığı insanlara dini kimliklerine bağlı olarak farklı oranda koruma sağlanması anlamına gelmektedir. Örneğin Malezya'da kadınlara yönelik ayrımcılığın sona erdirilmesine dair gerçekleştirilen yasal reformlar yalnızca gayrimüslim aile hukukuna yönelik olarak getirilmiş olup, Müslüman kadınlar İslami hukuk sistemi kapsamında daha az korumaya terk edilmiştir.⁷⁷ İkincisi, devletin uyguladığı mezhebe dayalı aile hukuku yasaları genellikle hukuken tanınan dini cemaatler dışında kalan kişilerin, örneğin ateistlerin veya agnostiklerin ya da hukuken tanınmayan dini azınlık mensuplarının haklarını korumamaktadır.⁷⁸ Üçüncüsü, bu tür yasalar genellikle kadınların istedikleri kişiyle evlenme hakkını dine dayalı olarak sınırlandırmaktadır. Aile hukukunun şeriata dayandığı birçok ülkede, örneğin Müslüman bir adam gayrimüslim bir kadınla evlenebilirken, Müslüman bir kadın yalnızca Müslüman bir adamla evlenebilmekte ve gayrimüslim bir adamla evlenmesi halinde zina suçu işlemekle itham edilebilmektedir. Örneğin Sudan'da yasa, velayet davalarında babanın Müslüman annenin ise gayrimüslim olması halinde, annenin çocuğu İslam dışında bir din çerçevesinde yetiştireceğine dair bir endişe duyulması halinde mahkemenin velayeti babaya vermesi gerektiğini öngörmektedir.⁷⁹

DİNİ AİLE HUKUKU YASALARI VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ

Dini aile hukuku yasaları yoluyla toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi: Ürdün'deki Evanjelist Luteryen Kilisesi ve Kutsal Topraklar. Filistin hukuk sistemi birçok dini aile hukuku yasasının paralel olarak varlığına müsaade ediyor. Örneğin Hristiyan cemaati birbirine paralel şekilde geçerliliğini sürdüren yasalarla yönetiliyor; zira her kilisenin kendi üyeleri bakımından geçerli kendi aile yasası ve bu tür meselelerin çözüme bağlandığı kendi mahkeme süreci mevcut. Ürdün'deki Evanjelist Luteryen Kilisesi ve Kutsal Topraklar (ELCJHL) toplamda altı cemaatten oluşan ve dört okul, bir huzurevi ve bir de kültür merkezi gibi birçok kuruluşa sahip bir Luteryen kilisedir. 2013 yılında bir aile yasası oluşturulması ve yeni bir mahkeme tesis edilmesi yönünde uzun bir süreç başlatıldı. Bu süreç, kilise bünyesindeki Kadınlar Heyetinin piskoposa bir mektup yazarak, Luteryen Dünya Federasyonu'nun bir üyesi olan kilisenin adı geçen federasyonun Toplumsal Cinsiyet Politikasını uygulamasını ve toplumsal cinsiyet adaletine dayalı bir Luteryen aile yasası oluşturulmasını talep etmesiyle başladı. Piskopos bu talebi ciddiye alarak, kilise için bir aile yasası hazırlamak üzere hukukçulardan oluşan bir komite görevlendirdi. ELCJHL Luteryen Aile Yasasını çıkardı ve Kilise Mahkemesini kurdu. Ortadoğu'da toplumsal cinsiyet adaletini temel bir prensip olarak benimseyen tek dini aile yasasını uygulayan bu mahkeme, 2018 yılında CEDAW Komitesi'nin Filistin Devletine ilişkin sonuç gözlemlerinde de değindiği birçok meseleyi ele alıyor. Bahsi geçen yasa evlilik, boşanma, miras, nafaka ve velayet konularında kadınlar ile erkeklere eşit haklar tanıyor. Asgari evlilik yaşı, evlenme özgürlüğünü temin etmek, çocuk yaşta evlilikleri ortadan kaldırmak ve CEDAW tarafından getirilen standartlara uygunluk sağlamak amacıyla 18 olarak belirlendi.⁸⁰

Davalar yoluyla hukuk reformunun teşvik edilmesi: Güney Afrika'daki Müslüman evlilik yasaları. Güney Afrika'da Müslüman evliliklerin tanınmaması kadın hakları üzerinde olumsuz bir etki yaratmakta olup, özellikle kişinin eşi ile eşit koşullarda boşanmasının ve neticesinde sağlanan ferahlanmanın mümkün olmaması, kısa süreli **iddet müddeti** haricinde nafaka alamaması ve boşanma durumunda evlilik içerisinde elde edilen malların eşit şekilde bölüştürülmemesi söz konusuydu. Yani kadınlar anayasal haklarından yararlanamamaktaydı. Müslüman evliliklerin tanınmaması, zaten toplumun savunmasız bir kesimini oluşturan kadınların ve çocukların daha da toplum dışına itilmesine ve ötekileştirilmesine yol açmaktaydı. Çeşitli mahkemeler huzurunda süren yirmi yıllık bir dava mücadelesinin ardından Müslüman kadınlar için kademeli olarak iyileşme ve tanınma süreci yaşanmış ve nihayetinde 2018 yılında Kadın Hukuk Merkezi (Women's Legal Center) davası çığır açıcı olmuştur. Adı geçen davada mahkeme, evliliğin "anayasal değer mührünü" teşkil ettiğine ve dolayısıyla farklı muamelenin haklara yönelik ihlal oluşturduğuna karar vermiştir. Ayrıca özellikle din, medeni hal ve cinsiyet eşitliği temeline dayalı ayrımcılığa işaret ederek devletin eşitlik, onur, din özgürlüğü hakları da dahil olmak üzere Anayasa'nın 9, 10, 15, 28, 31 ve 34. maddelerinde yer alan hakları koruyamadığını ve teşvik etmediğini saptamıştır. Temyiz Mahkemesi, Yürütmenin ve Parlatmentonun İslam hukukuna göre akdedilen evliliklerin tanınması ve feshi ile bunlarla bağlantılı konulara dair iki yıl içerisinde yasa çıkarmasına hükmetmiştir.⁸¹

4.2.2 DEVLET POLİTİKALARI, YAPILAR VE UYGULAMALAR

Genellikle, adalete erişim konusunda yaşanan ayrımcılık ve eşitsizliklerle ilgili sorunlar (yalnızca) yasal çerçevede değil, yasaların yorumlanma ve fiiliyatta uygulanma biçimlerinde de gözlenmektedir. Yasal çerçevenin resmi olarak herkes için adalete erişim ve hukuki eşitlik temin ettiği bağlamlarda dahi, adalet bakanları, hakimler, avukatlar, polis, infaz koruma personeli ve yargı sisteminin diğer aktörleri yetersiz uzmanlık, siyasi menfaatler, ekonomik kısıtlılıklar, halk ayaklanması ve direniş korkusu ya da kendi güvenliklerine dair duydukları endişelerden ötürü bu yasaları uygulamakta kifayetsiz veya isteksiz davranarak “**cezasızlık kültürü**” yaratmakta veya bu kültürü beslemektedir. Örneğin din değiştirmek hukuken mümkün olabilir, fakat din değiştirme sonucunda “mahallenin” taciz ve şiddetine uğranılan olaylarda polis pek koruma sağlamaz. Tecavüz suçu yasa kapsamında cezaya tabi olabilir, fakat savcılar bu suçu kovuşturmak, yargıçlar da mahkûm etmek konusunda çekimser davranır. Azınlık Hakları Grubu’nun Hindistan’da Dalit kadınların adalete erişimine (yahut erişememesine) ilişkin olarak yürüttüğü bir çalışma, birçok kadının hukuki olarak telafi elde etmesinin polis veya devlet yetkilileri tarafından engellendiğini ve dava açıldığında da bunların çok gecikmeli şekilde ele alındığını tespit etmiştir. Davaların yürütülmesinde yaşanan gecikmeler adalete engel olmakta; özellikle cinsiyete dayalı şiddet vakalarında fiziksel deliller kalıcı olarak muhafaza edilememektedir. Azınlık Hakları Grubu çalışmasında kaydedildiği üzere, bu cezasızlık kültürleri azınlık kadınlara yönelik şiddet ve ayrımcılığı sosyal olarak meşrulaştırarak, toplumsal cinsiyet ve azınlık statüsü etrafındaki belirli normları pekiştirmektedir.⁸²

” **Yargıda tektipleştirme bilhassa kadın mağdurlar ve şiddet mağdurları açısından adalet önünde yaygın olarak rastlanan tehlikeli bir engeldir. Tektipleştirme hakimlerin davayla ilgili olgulara ve fiili araştırmalara değil, peşin hükümlere dayanarak bir görüşe varmasına yol açar. Bunun çok çeşitli sonuçları olabilir. Örneğin hakimlerin olaylara ilişkin algısını çarpıtabilir, kimin ‘mağdur’ olduğuna dair bakış açılarını etkileyebilir ve tanıkların güvenilirliğine dair görüşlerine tesir edebilir. Sonuç olarak da adalet sisteminin tarafsızlığı ve bütünlüğü bozularak, adli hatalar yapılmasına ve şikâyet sahiplerinin bir kez daha mağdur edilmesine yol açabilir.**” (Simone Cusack, Eliminating Judicial Stereotyping (Yargıda Tektipleştirmeyi Ortadan Kaldırmak, İHKY, 2014, s. ii)⁸³

Cinsiyet veya din açısından **tektipleştirme, tarafgirlik ve ayrımcılık** sonucunda cezasızlık kültürüne elverişli bir ortam yaratılmaktadır. Örneğin cinsiyet klişeleri, nelerin kadınlar açısından uygun davranış addedileceği konusunda hakimlerin -bilinçli olarak veya olmayarak- katı standartlar uygulaması ve ister çoğunluk, ister azınlık topluluğuna mensup olsun bu kalıplaşmış düşüncelere uymayan kadınları cezalandırması anlamına gelebilmektedir. Ayrıca kadınların sesine, iddiasına ve tanıklığına atfedilen güvenilirliği zedeleyerek hakimlerin yasaları yanlış yorumlamasına veya yanlış uygulamasına da yol açabilmektedir. Keza, savcılar, kolluk görevlileri ve diğer aktörler de bilhassa cinsiyet temelli şiddet davalarında mağdurun iddialarını zayıflatan ve fail olduğu öne sürülen kişinin savunmalarını destekleyen kalıplaşmış yargılara olanak sağlayarak davaları etkileyebilmekte, yetersiz telafi sağlanmasına veya hiç sağlanmamasına sebep olabilmektedir. Dini tektipleştirme ve tarafgirlik de mağdurların güvenilirliğinin

sarsılmasına yol açarak soruşturmaları ve davaları çeşitli şekillerde etkileyebilmektedir. Yani dini azınlıklara mensup kadınlar birleşik ayrımcılıkla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Ayrıca, yalnızca kadın oldukları veya dini bir azınlığa mensup oldukları için değil, dini azınlığa mensup kadınlar oldukları için belirli türde tektipleştirmeye, tarafgirliğe ve ayrımcılığa da uğrayabilmektedirler. Örneğin bazı Avrupa ülkelerinde “hizmet sağlayıcıların ve ceza sisteminde görevli kişilerin Müslüman kadınlara yönelik şiddetin onların ‘kültüründe’ yeri olduğuna dair ifadelerine” rastlanmaktadır.⁸⁴ Bazı hallerde bu tür kalıplaşmış algılar adalet sistemindeki aktörlerin kültürel veya dini açıdan duyarsız davranma endişesiyle, azınlıklara mensup kadınlar tarafından bildirilen suçlar karşısında çekimser davrandığı görülebilmektedir. Bazen de bu aktörler zamansız veya yanlış kararlara varabilmektedir.

DİNİ MAHKEMELER: ENDONEZYA’DA KADINLARIN ADALETE ERİŞİMİNİN İYİLEŞTİRİLMESİ

Asia Foundation (Asya Vakfı) adlı kuruluş yıllardan beridir Endonezya’da dini mahkemelerin kadın hakları ve cinsiyet eşitliğini göz önünde bulundurması amacıyla çalışmalar yürütüyor. Yogyakarta Sunan Kalijaga Devlet İslam Üniversitesi Kadın Çalışmaları Merkezi, Putroe Kandee adlı sivil toplum kuruluşu, devletin dini mahkemeler organı ve Din İşleri Başkanlığı ile ortak bir şekilde çalışan Asia Foundation, dini yüksek mahkemelerde görevli 50’den fazla hakimi ve dini mahkemelerde görevli 800’den fazla hakime aile içerisinde ortaklık, üreme sağlığı ve cinsellik, ev içi şiddet ve çocuk hakları konusunda eğitim verdi. Hakimler, 1974 tarihli Evlilik Yasası ve İslam Hukuku Derlemesinin yanı sıra Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi ve Çocuk Hakları Sözleşmesi gibi bu konuyla ilgili uluslararası belgeleri nasıl kullanacaklarını öğrendiklerini ifade ettiler.⁸⁵

Kaynak eksikliği ve ayrımcı bütçe öncelikleri adalete erişim önünde bir başka büyük engeli oluşturmaktadır. Yasalar yürürlükte olsa da, adalet sisteminin altyapısını inşa etmek ve sürdürmek için yeterli ekonomik kaynak ayrılmaması, hakimlere, savcılara, polise ve adalet sistemindeki diğer aktörlere yeterli maaşlar verilmemesi ya da halka nitelikli adli yardım hizmetleri sunulmaması halinde yasaların uygulanması mümkün olmayacaktır. Yetersiz kaynak aktarımı, örneğin adalet kurumlarının coğrafi olarak yetersiz ve eşitsiz şekilde dağıtılmasına; şikâyetlerin kayda geçirilmemesine; ve düşük maaşların telafisi olarak yolsuzluğun yaygınlaşmasına yol açabilir, bunların hepsi de din veya inanç azınlıklarını ve savunmasız konumdaki diğer grupları orantısız şekilde etkileyebilir. Adalet sistemine yeterli kaynak aktarılmamasının bilhassa zarar doğuran bir sonucu da **ücretsiz adli yardıma ulaşılabilmesidir**. Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşmenin (MSHS) 14. maddesi, devletlere ceza yargılamalarında yeterli maddi kaynağa sahip olmayan kişilere ücretsiz hukuki yardım sağlama yükümlülüğü getirmektedir ve devletler ayrıca ekonomik açıdan muhtaç kişilere medeni hukuk davalarında da ücretsiz hukuki yardım sağlamaya teşvik edilmektedir. Yine de kaynak kıtlığı veya çarpık siyasi politikalar yüzünden ücretsiz adli yardım sınırlı kalmaktadır.

Yetersiz altyapı ve adalet kurumlarına fiziksel erişim imkânı olmaması da adaletle eşit erişim önündeki başlıca engeller arasındadır. Mahkemeler ve yarı-yargısal organlar -ücretsiz hukuki yardım da dahil olmak üzere- genellikle büyük şehirlerde bulunduğundan, kırsal alanda ve uzak yerlerde yaşayanların bunlara erişimi uzun ve masraflı yolculukları gerektirdiğinden güç olmaktadır. Dini azınlıklar kırsal ve uzak yerlerde yoğunlaşmış ise bu durum onları orantısız şekilde etkileyecektir. Kadınların hareket kabiliyetine ilişkin toplumsal norm ve teamüller, kendi başlarına seyahat etmeleri uygun görülmediği ölçüde, dini azınlıklara mensup kadınlar açısından adaletle erişimi bilhassa zorlaştırmaktadır. Yargılamaların kapalı şekilde görülmesine ilişkin olanaksızlıklar gibi fiziksel olarak güvenli olmayan bina ve altyapı da kadınların adaletle erişimini daha da engelleyebilmektedir.⁸⁶

Farklı bir seviyede, **temsiliyet eksikliği** de genel olarak kadınların ve özel olarak da dini azınlıklara mensup kadınların adaletle erişememesine dolaylı olarak katkıda bulunmaktadır. İster katılımları kasıtlı olarak kısıtlanmış, ister görünüşte tarafsız yasa veya politikalar tarafından kasıt olmaksızın dezavantajlı bir konuma sokulmuş, isterse de tam ve eşit katılımları önünde yapısal engeller bulunuyor olsun, din veya inanç azınlıklarının adalet sistemi içerisindeki temsil oranı genellikle düşüktür.⁸⁷ Benzer şekilde, kadınlar üst düzey hukuki görevlerde, adalet bakanlığında, hukuk reformu komisyonlarında ve insan hakları komisyonlarında da genellikle düşük temsile sahiptir.⁸⁸ Bu temsil eksikliğinin kadınların ve din veya inanç azınlıklarının adaletle erişimini farklı şekillerde etkileyen -yasaların nasıl formüle edildiğinden tutun da, mahkeme binalarının nasıl tasarlandığına kadar- çok çeşitli sonuçları olabilmektedir.

4.2.3 TOPLUMSAL NORM VE TEAMÜLLER

Sosyal, kültürel ve dini norm ve teamüller kişi ve toplulukların adaletle erişimini çeşitli şekillerde etkileyebilmektedir. Norveç Mülteci Konseyi tarafından dile getirildiği üzere “kadınların adaletle erişimi önündeki başlıca engeller [...] hem kadınların haklarına ilişkin anlayışını, hem de hakları verilmediğinde tazmin yolları arama seçeneklerini sınırlandıran toplumsal normlardır. Aileler, cemaatler ve adalet sistemleri içerisine nüfuz etmiş olan bu normlar kadın haklarının uygulamada hayata geçirilme oranını sınırlandırarak toplumsal cinsiyet eşitliğinin devamına zemin hazırlamaktadır.”⁸⁹ **Ataerkil normlar ve kalıplaşmış yargılar** da, ister dini azınlığa, ister çoğunluğa mensup olsun, kadınların özerkliğini ve hareket kabiliyetini çeşitli şekillerde sınırlandırarak adaletle erişimlerine ilişkin koşulları etkileyebilmektedir. Örneğin bazı ortamlarda, kadınların kocasının rızası olmadan adalet sistemine erişmesi tahayyül dahi edilemez. Kadınların seyahat etmesi için de çoğu zaman yanlarında bir erkek bulunmasına gerek olduğundan, bu durum adalet sistemine erişimi daha da güçleştirmektedir. Mahkemeler ve polis karakolları suçlular ve yolsuzlukla bağlantılı güvensiz ve tehdit içeren yerler olarak algılanabilmekte, dolayısıyla bir kadın için, hele ki tek başına bulunması için “uygun” yerler olarak görülmemektedir. Din veya inanç azınlıklarına mensup kadınlar açısından bakıldığında, resmi adalet sisteminin çok büyük ihtimalle çoğunluğa mensup olan (genellikle erkek) kişilerin hâkimiyetinde bulunması da bu tür endişeleri pekiştirebilmektedir.

MUSAWAH HAREKETİNİN *QIWAMAH* (ÜSTÜNLÜK) VE *WILAYAH* (VASİLİK) ÜZERİNE BİLGİ İNŞASI GİRİŞİMİ

Musawah adlı Müslüman kadın hakları örgütünde yer alan akademisyen ve aktivistler İslam'a özgü *qiwamah* (üstünlük) ve *wilayah* (vasilik) kavramlarının yeniden yorumlanmasına yönelik beş yıllık bir girişim yürüttüler. Bu kavramlar yaygın bir şekilde, erkeklerin kadınlar üzerindeki yetkisini tasdik eder şekilde anlaşılır. Müslüman hukuk geleneğinde yorumlandığı ve modern yasa ve uygulamalar kapsamında tatbik edildiği üzere bu kavramlar Müslümanlık bağlamında ataerkil aile modellerinin oluşturulması, meşrulaştırılması ve sürdürülmesi bakımından merkezi bir rol oynuyor. Bu eşitsizlik, İslam'ın Kuran'da ifadesini bulan temel etik ilkelerine ters düşüyor. Ayrıca çağdaş İslami kavramlar ve insan hakları prensiplerinin yanı sıra erkeklerin ailelerini geçindirmek veya korumak konusunda çoğu zaman isteksiz olması yahut buna muktedir olmaması şeklinde yaşanan gerçeklikle de çatışıyor. Bu girişim kapsamında Musawah, söz konusu kavramların köhnemiş yorumlarına dayanarak kadınları erkeğin hâkimiyeti altına yerleştiren yasaların artık İslam adaletini yansıtmıyor olduğunu gözler önüne sermeye çalışıyor. Bu kavramların başka şekilde yorumlanması mümkün olup, insan hakları ilkelerine ve çağdaş yaşamdaki pratik gerçekliğe daha uygun olacak.⁹⁰

Hangi suçların “gerçek” veya dikkate “değer” olduğuna dair algıları şekillendiren toplumsal norm ve teamüller de, ister dini azınlığa, ister çoğunluğa mensup olsun, kadınların adalete erişiminin kısıtlanmasına yol açabilmektedir. Araştırmalar, kadınların suçları ve uyuşmazlıkları bildirme oranının erkeklere oranla genelde daha düşük olduğunu, zira kadınların başına gelen suç türlerinin çoğu zaman **utanç ve damgalanma** ile çevrili olduğunu göstermektedir.⁹¹ Bu durum bilhassa cinsiyete dayalı şiddet bakımından geçerlidir. Küresel tahminlere göre kadınların yüzde 40'dan azı şiddete uğradıktan sonra yardım istemekte olup, bunlar arasında da yüzde 10'undan azı bu gibi vakaları polise bildirmektedir.⁹² Bunun sebeplerinden biri, kadınların belirli bir elbiseyi giydiği veya bir miktar “provokatif” veya “aşırı seksi” tarzda hareket ettiği için faili “tahrik etmiş” olmakla itham edilerek “mağdurun suçlanmasından” ve utanç yaşamaktan -çoğu zaman isabetli bir şekilde- korkması olabilir. Örneğin Ürdün'de adli yardım alan kadınlar arasında yapılan niceliksel bir anket, ev içi tacizi hayatın olağan bir unsuru olarak gören yaygın bir toplumsal kanaat bulunduğunu ve aile üyelerinin, avukatların ve kolluk personelinin ilk tepkisinin suçu ihbar etmek yerine uzlaşmayı teşvik etmek olduğunu saptamıştır.⁹³ Cinsiyete dayalı şiddet dini azınlıklara uygulanan sistematik şiddetin bir parçası olmakla birlikte, kadınların yaşadıkları sıkıntılar kendi cemaatleri tarafından da kabul görmemiştir. Örneğin Irak'ta Türkmen Şii liderliği IŞİD tarafından Türkmen Şii kadınlara yönelik olarak gerçekleştirilen mezalimin varlığını tanımayarak, bu kadınların cemaatlerine geri döndüklerinde damgalanması ve dışlanması ihtimalini pekiştirmiştir.⁹⁴

EZİDİ KADINLARIN KENDİ TOPLULUKLARINA DÖNÜŞÜ

Ezidi kadın ve kız çocukları, Irak ve Suriye’de IŞİD tarafından kaçırılarak köle olarak satılan veya zorla evlendirilen binlerce kadın ve kız arasında en fazla hedef alınan kesimdi. Serbest bırakılanların kendi topluluklarına geri dönmesi zordu. Ezidi kurallarına göre Ezidi olmayan kişilerle cinsel irtibatla bulunmak, tecavüz söz konusu olduğunda dahi aforoz edilmeyi gerektiriyor. Bu da birçok kadının kendi ailelerinden bile dışlanması ve anneleri köle iken doğan çocukların Ezidi toplumunun bir parçası sayılmaması anlamına geliyordu. Kadın hakları aktivistleri ve topluluk bünyesindeki kuruluşlar dini liderlerle birlikte çalışarak bu norm ve teamüllere karşı çıktılar ve bahsi geçen kadınların topluma yeniden entegrasyonu için destek sağlamaya çalıştılar. Eylül 2014’te Ezidilerin ruhani lideri Xerto Hacı İsmail (Baba Şeyh) topluluğun önderlerine bir fetva yayınlarak IŞİD tarafından köleleştirilen kadınların topluluklarına geri kabul edilmesi gerektiğini dile getirdi. Sonrasında, IŞİD mağdurlarına destek sağlayan bir Ezidi hayırseverlik kurumu olan Yazda ile birlikte çalışma yürüten dini liderler anneleri köle iken doğmuş olan çocuklar için Ezidi vaftiz törenleri gerçekleştirmeye başladı.⁹⁵

Resmi adalet sistemine güven duyulmaması, yaşanan cezasızlık ve kurumsal ayrımcılık örnekleriyle birleştiğinde, dini azınlıklara mensup kadınların kendilerine karşı işlenen suçları ihbar etmek konusunda çekimser davranması anlamına da gelebilmektedir. Polis memurları, savcılar ve hakimler tarafından bu kadınların ifadeleriyle dalga geçilebilmekte veya bilhassa failin çoğunluk cemaatine mensup olduğu hallerde kadınların ifadelerinin doğruluğundan şüphe duyularak failin tarafı tutulabilmektedir. Failin kendi cemaatlerinden olduğu durumlarda ise, azınlık topluluklarına mensup kadınlar **toplumsal olarak dışlanma ve ayrımcılığa uğrama endişesiyle** seslerini çıkartmak konusunda kısıtlanabilmektedir. Azınlıkların baskı ve ayrımcılığa uğradığı veya azınlık ile çoğunluk arasında bir ihtilafın hüküm sürdüğü ortamlarda kadınlar ev içi şiddet olaylarını gözler önüne sererek kendi kültür ve dinleri hakkındaki olumsuz kalıplaşmış düşünceleri pekiştirmekten ve bu olayların toplumdaki bazı kesimler tarafından daha fazla ayrımcılık ve baskı yapılmasını meşrulaştırmak amacıyla kullanılmasından endişe edebilmektedir.⁹⁶

” Burundi’de İmamlar İttifakı olarak bizler imamları atölye çalışmalarına getirmeye, uluslararası insan hakları hukuku ile tanıştırmaya ve bunun dini metinlerle bağdaşırılığını göstermeye çalışıyoruz – tabii bunlar bir günde olmuyor. Elinizde 30 imam varsa, geride olan biteni anlayan 3-5 imam kalabiliyor.” (Khalfan Elie Bukuru, Burundi İmamlar İttifakı ve ImamsForShe üyesi)

İster azınlık, ister çoğunluk topluluğuna mensup olsun, sesini çıkartıp haklarını talep eden kadınlar egemen norm ve değerlere karşı çıkmanın bedeli olarak kendi toplumlarından direniş, dışlanma ve hatta şiddetle karşılaşabilmektedir. Bangladeş’te genç bir kadın, bir medrese müdürünün kendisine tecavüz teşebbüsünde bulunduğunu söylemiş ve öğretmen ve öğrencilerin şikâyetini geri çekmesine yönelik baskılarına boyun eğmeyince

canlı canlı yakılmıştır. Bu olay ulusal çapta infial yaratmış ve nihayetinde on altı kişi, kadının ölümüne sebebiyet vermekten idama mahkûm edilmiştir.⁹⁷ Hindistan’da kadın hukukçular ve kadın hakları aktivistleri Kerala’daki Sabarimala tapınağına erişim için yıllardır sürdürdükleri mücadele kapsamında, tapınak tanrısının bekaretini korumak amacıyla kadınlara yönelik olarak uygulanan yasağın anayasaya aykırı olduğunu ve din veya inanç özgürlüğünü ihlal ettiğini savunmaktadır. Eylül 2018’de Yüksek Mahkeme bu yasağın “temel bir dini uygulama” oluşturmadığına karar vermiştir. Bu kararın ardından bir kişinin ölümü ve yüzlerce kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan protestolar yaşanmıştır.⁹⁸

DİNE VE KUTSAL DEĞERLERE HAKARET SUÇLAMALARI

Dine ve kutsal değerlere hakaretin hukuka aykırı sayıldığı bağlamlarda bu yöndeki suçlamalar genellikle dini azınlıklara mensup kişileri daha ağır etkileyen ciddi bir tehdit oluşturur. Örneklerin çoğu erkekleri içermekle birlikte bazen kadınlar da suçlamalara maruz kalıyor. Pakistan’da Katolik bir kadın olan ve köyündeki çıkan bir kavgada Hazreti Muhammed’e hakaret ettiği gerekçesiyle itham edilen Asia Bibi ve evinin yakınındaki bir camiden gelen ezan sesinin çok yüksek olduğunu söyleyerek şikâyetçi olduktan sonra dine hakaretle suçlanan Endonezyalı Budist kadın Meliana buna örnek gösterilebilir. Ateistler ve diğer inançsız kişilerin yanı sıra, çoğunluk dinine mensup olmakla birlikte dinlerini daha geniş topluluğun geleneksel kurallarına aykırı şekilde yorumlayan ve uygulayan kimseler de dine hakaret suçlamalarıyla karşı karşıya kalıyor. Toplumsal cinsiyet eşitliği savunucuları bu açıdan bilhassa ihlale açık olabiliyor. Örneğin Malezya’da Selangor Fetva Heyeti bir fetvasında Müslüman kadın hakları örgütü Müslüman Kız Kardeşler’in “İslam öğretilerinden saptığını” ilan etti.⁹⁹ Pakistan’da akademisyen Junaid Hafeez bir dersine feminist bir roman yazarını davet etmesi üzerine öğrencileri tarafından etkinlik sırasında dine hakaret içeren ifadelerde bulunmakla suçlanarak idama mahkûm edildi.¹⁰⁰ Yunanistan ve Sudan’da cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları haklarının savunucularına ve yandaşlarına karşı dine ve kutsal değerlere hakaret suçlamalarında bulunuluyor.¹⁰¹

” Yasaların temeli dine dayanıyorsa, yasayı eleştirdiğinizde otomatik olarak dini eleştirmiş oluyorsunuz. Yani bazı ülkelerde eşitsiz yasaları eleştiren kadınların dine hakaretle suçlandığını ve din karşısında bir tehdit olarak algılandığını görüyoruz.” (Leila Alikarami, İranlı hukukçu ve insan hakları aktivisti)

Bu faktörler, başka bir dizi faktörle birleşerek, kadınların davalarını çoğu zaman resmi olarak adalet sistemi önüne taşımayıp, kendi toplulukları içerisinde **gayriresmi ve örfi adalet mekanizmalarına** bel bağlamaları anlamına gelmektedir. Hukuki gereklilik anketleri, yargı önüne taşınabilecek birçok sorunun çözümünde resmi süreçlere ikincil bir rol verildiğini, insanların çoğunun sorunlarını yerel topluluk önderleri ve arabulucular kanalıyla yerel seviyede çözmeyi tercih ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁰² Bu durum kadınlara özgü değilse de, kadınlar açısından özel birtakım sonuçlar doğurmaktadır. Kadınların birçoğu resmi yargı sisteminden daha erişilebilir, ekonomik ve tanıdık geldiği için örfi veya

gayriresmi adalet sistemlerine başvurmaktadır. Dini azınlıklara mensup kadınlar açısından “kendi” örfi veya gayriresmi adalet sistemlerine güvenmek daha çekici görünebilir, zira bu sistemlere, çoğunluk tarafından kontrol edilen resmi yargı sisteminde karşılaştıkları türden ayrımcılıkla karşılaşma endişesi taşımadan erişebilmeleri mümkün olmaktadır.

GAYRİRESMİ VE ÖRFİ ADALET SİSTEMLERİ

Genellikle “geleneksel”, “yerli”, “örfi” veya “devlet-dışı” diye de anılan gayriresmi adalet sistemleri dünya çapında hem kırsal hem kentsel bölgelerde adalete ulaşılmasında önemli bir rol oynuyor. Birçok ülkede, vakaların yüzde 80’den fazlasının gayriresmi adalet mekanizmaları yoluyla çözüldüğü tahmin ediliyor. Bu vakalar arasında kişisel güvenlik ve yerel suçlar; arazinin, malların ve hayvanların korunması; aile ve topluluk ile olan uyuşmazlıkların çözüme bağlanması; ve kamu hizmetlerine erişim gibi hakların korunması yer alıyor.¹⁰³

Ancak gayriresmi adalet mekanizmaları uyuşmazlık çözümünde bazen müspet bir rol oynayabilirse de, uygulamada genellikle kadınları sosyo-politik ve ekonomik açıdan dezavantajlı bir konuma yerleştiren ve önemsiz gibi gösteren, kadınlara yönelik işlenen suçları ve özellikle de toplumsal cinsiyete dayalı şiddet vakalarına yeterince ilgi göstermeyen ataerkil tutumlar yansıma bulmaktadır.¹⁰⁴ Örneğin Danimarka’da yapılan araştırmalara göre, Danimarka’nın resmi hukuk sistemi içerisinde boşanan Müslüman azınlık kadınların bazıları, bu boşanma işleminin eski eşleri, aileleri veya daha geniş anlamda cemaatleri tarafından dinen kabul görmediği durumlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle de hukuken boşandıkları halde, dini normlara göre halen evli sayıldıkları bir çıkmaza düşmektedirler. Baskıcı toplumsal kontrol veya şiddet mağduru olan kadınlar başta olmak üzere, kimi kadınlar resmi adalet sisteminden yardım istemekte ve almakta güçlük yaşamaktadır. Bu nedenle imamlara veya diğer dini mercilere başvurmakta, ancak bu merciler de, ya kadınlara destek etmek konusunda çekimser davrandığı ya da evliliklerini sonlandırmamalarını salık verdiği için yeterli desteği sağlamak konusunda her zaman istekli veya muktedir olmamaktadır.¹⁰⁵

MÜSLÜMAN KADINLAR AĞI YARDIM HATTI

Birleşik Krallık'ta Müslüman azınlık kadınlar gayrimüslim kadınların yaşadığı sorunların birçoğunu yaşıyor; ancak kültürel normlar sık sık Müslüman kadın ve kız çocukların yardım arayışına engel oluyor. Birleşik Krallık Müslüman Kadınlar Ağı Müslüman topluluğun ve özel olarak da Müslüman kadın ve kız çocukların inanç ve kültürel bakımdan duyarlı hizmetlere ihtiyaç duyduğunu gördü. Hizmetlerdeki bu boşluklara yanıt verebilmek için Ocak 2015'te bu boşlukları doldurmak ve Müslüman kadınların savunmasızlığını hafifletmek amacıyla Müslüman Kadınlar Ağı Yardım Hattını kurdu. Bu Yardım Hattı önyargılarla mücadele ederek yasal haklara ve diğer hizmetlere erişim sağlıyor. Yardım Hattı sayesinde ele alınan konular Müslüman Kadınlar Ağının sunduğu bilgi yardımının ve savunuculuk önceliklerinin gitgide genişlemesine yardımcı oluyor. Bu konulardan birkaçını belirtmek gerekirse, aile içi şiddet, cinsel taciz, ayrımcılık, evlilik, zorla evlendirme ve boşanma sayılabilir. Yardım hattının kurulmasından itibaren bir buçuk yıl içinde 300'den fazla kadına aktif yardımda bulundu.¹⁰⁶

BÖLÜM 5

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE EĞİTİM

5.1 SKA 4'E GİRİŞ: HERKES İÇİN KAPSAYICI VE HAKKANİYETE DAYANAN NİTELİKLİ EĞİTİM SAĞLAMAK

Eğitim, BM 2030 Gündemi'nin merkezinde yer almaktadır; 4 no'lu Sürdürülebilir Kalkınma Amacı herkes için kapsayıcı ve hakkaniyete dayanan nitelikli eğitim sağlanmasına ayrılmıştır. SKA 4'e yönelik Incheon Bildirgesi ve Eylem Çerçevesine göre, SKA 4'ün kapsayıcı amacı "hakkaniyet ve kapsayıcılığı eğitim içerisinde ve yoluyla sağlamak ve eğitime erişim, katılım, eğitimi sürdürme ve tamamlama ile öğrenim çıktıları bakımından her türlü dışlama ve ötekileştirmeyi, tutarsızlığı, korumasızlığı ve eşitsizliği hedef almaktır. Herkes için kapsayıcı eğitim, öğrencilerin çeşitliliği ve gereksinimlerine yanıt vermek ve eğitim hakkının yerine getirilmesine engel olan, olağanüstü haller de dahil olmak üzere çeşitli durumları ve ayrımcılık biçimlerini ele almak amacıyla dönüştürücü kamu politikalarının tasarlanıp uygulanması suretiyle sağlanmalıdır."¹⁰⁷

Eğitim, din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği birbiriyle yakından bağlantılıdır. İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'nin yanı sıra hukuken bağlayıcılığı olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme, Çocuk Hakları Sözleşmesi ve diğer çeşitli insan hakları belgelerinde tanımlandığı üzere eğitim temel bir insan hakkıdır. Her çocuğun eğitim hakkı bulunmaktadır ve bu eğitim "çocuğun, anlayışı, barış, hoşgörü, cinsiyetler arası eşitlik ve ister etnik, ister ulusal, ister dini gruplardan, isterse yerli halktan olsun, tüm insanlar arasında dostluk ruhuyla, özgür bir toplumda, yaşantıyı, sorumlulukla üstlenecek şekilde hazırlanması"na yönelik olmalıdır.¹⁰⁸

EĞİTİM HAKKI

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 26. maddesi

1. Herkes eğitim hakkına sahiptir. Eğitim, en azından ilk ve temel öğrenim aşamalarında parasızdır. İlköğretim zorunludur. Teknik ve mesleki eğitim herkese açıktır. Yüksek öğrenim, yeteneğe göre herkese eşit olarak sağlanır.
2. Eğitim, insan kişiliğinin tam geliştirilmesine, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmeye yönelik olmalıdır. Eğitim, bütün uluslar, ırklar ve dini gruplar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu yerleştirmeli ve Birleşmiş Milletler'in barışı koruma yolundaki etkinliklerini güçlendirmelidir.
3. Ebeveynler çocuklarına verilecek eğitimi seçmede öncelikli hak sahibidir.

Eğitim hakkı şu dört ögeyi kapsar:

- Erişilebilirlik: Devlet, orta ve yüksek öğrenimde değilse de, zorunlu eğitim yaşında tüm çocuklara, ayrımcılık olmaksızın eğitime erişim sağlamakla yükümlüdür.
- Elverişlilik: Devlet, eğitimin herkes için elverişli olmasını sağlamak amacıyla eğitim kurumları kurmak veya bu kurumlara finansman sağlamak ve devlet dışı aktörler tarafından eğitim kurumları kurulmasına müsaade etmekle yükümlüdür.
- Uygunluk: Devlet sunulan eğitimin nitelikli olmasını ve ayrımcılıktan arındırılmış, yararlı ve tüm öğrenciler açısından kültürel olarak uygun olmasını sağlamakla yükümlüdür. Her türlü bedensel ceza biçiminin ortadan kaldırılması da dahil olmak üzere okullarda sağlık ve güvenlik vurgulanmalıdır. Eğitim personelinin ve öğretmenlerin profesyonelliği muhafaza edilmelidir.
- Uyarlanabilirlik: Eğitim esnek olmalı ve toplumsal değişikliklerin yanı sıra çocukların ihtiyaçlarına göre düzenlenebilmelidir.¹⁰⁹

Kapsayıcı ve hakkaniyetli eğitim hakkının sağlanması din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği haklarının temini bakımından kilit önemdedir. Hiçbir çocuk kendisinin veya ebeveynlerinin cinsiyetine ve din veya inancına dayalı olarak ayrımcılığa uğramamalıdır; buna eğitim ortamlarındaki ayrımcılık da dahildir. Ayrıca her çocuk bir din veya inanca sahip olma ve bunu uygulama ya da sahip olmama ve uygulamama hakkına ve kanaatleriyle uyuşmayan dini öğretim almama hakkına da sahiptir.¹¹⁰

Ne öğretildiği ve nasıl öğretildiği öğrenciler, öğretmenler, ebeveynler ve daha geniş anlamda toplum bünyesinde kalıplaşmış yargıları, tacizi ve dışlanmayı fitilliyor ve yaygınlaştırıyor ise eğitim bu haklardan yararlanılması önünde bir güçlük yaratabilir. Bu durum sadece din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile doğrudan ilgili hakları değil, aynı zamanda dine veya cinsiyete dayalı ayrımcılığın temas ettiği daha geniş

kapsamlı meseleleri de etkilemektedir. Ayrımcılık ve dışlanma, öğrencilerin akademik performansı ve refahı üzerinde olumsuz bir etki yaratabileceği gibi, en kötü senaryoda çocukların ve gençlerin okula gitmesine engel dahi oluşturabilir. Bunun da sosyal hareketlilik, siyasi temsil ve haklarını talep edebilme becerisi açısından yaratabileceği geniş sonuçlar kadınların ve din veya inanç azınlıklarının dışlanması ve ötekileştirilmesi döngüsünü devam ettirerek siyasi ve ekonomik açıdan düşük temsil oranlarını pekiştirir.¹¹¹

”Devletler ulusal eğitim ortamlarında dini azınlıklara mensup kişilere eşit erişim sağlanmasını temin etmelidir. Ayrıca bu ortamların herkesi kucaklayan, ayrımcılıktan uzak bir nitelik taşıması ve dini azınlık gruplarına mensup öğrencilere kendi dinlerini öğrenme, ortaya koyma, dini bayramlara katılma ve başkalarının din ve inançları hakkında bilgilenme fırsatı sağlanması da temin edilmelidir [...] Dini azınlıklara mensup kız çocukların eğitim gereksinimlerine özel olarak eğilmek gerekmektedir.” (Azınlık Meseleleri Forumu)¹¹²

Ancak eğitim din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği haklarının geliştirilmesi bakımından bir araç da olabilir. Eğitim kapsayıcılık, eşitlik ve ayrımcılık yasağı kültürü yaratılıp geliştirilmesine, cinsiyet ve din ya da inançla ilgili peşin hüküm ve önyargılara karşı çıkılmasına ve bireylerin haklarını talep etmek konusunda güçlendirilmesine katkıda bulunabilir. Dolayısıyla kapsayıcı ve hakkaniyetli eğitimin teşvik edilmesi herkes için din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği hakkının sağlanması bakımından kilit öneme sahiptir.¹¹³

“İNANÇLAR HAKLARI DESTEKLİYOR”EĞİTİME İLİŞKİN TAAHHÜT XII

“Her türlü müfredatı, öğretim materyalini ve ders kitabını, bazı dini yorumlar veya onların sunum biçiminin şiddete veya ayrımcılığa göz yumulduğu algısına yol açabildiği durumlara karşı daha da arındırmak yönünde taahhütte bulunuyoruz. Bu bağlamda, din veya inanç alanında çoğulculuk ve çeşitliliğe saygıyı olduğu kadar bireyin kendi inancıyla uyumlu olmayan bir din eğitimini almama hakkını teşvik etmeye söz veriyoruz. Ayrıca, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 19.maddesiyle uyumlu olarak, dinsel düşüncenin yeni zorluklarla başa çıkabilmesini ve özgür ve yaratıcı düşünceyi kolaylaştırabilmesini sağlamak amacıyla, dini söylem dahilinde akademik özgürlükleri ve ifade özgürlüğünü savunmayı taahhüt ediyoruz. Eğitim ve kurumsal alanlarda dini reformlara dair çabaları desteklemeye söz veriyoruz.”¹¹⁴

5.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE EĞİTİM ARASINDA KESİŞEN SORUNLAR

Eğitim sektörü -toplumdaki her türlü sektör gibi- din veya cinsiyet özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğine dair bir dizi güçlük içermektedir. Çok çeşitli durumlarda öğrenciler cinsiyetleri veya dinleri ya da her ikisi sebebiyle ayrımcılığa uğramaktadır. Dünya üzerinde okula gitmeyen milyonlarca kız çocuğunun dörtte üçü azınlık topluluklarına mensuptur.¹¹⁵

Sadece öğrencilerin eğitime erişimi açısından değil, eğitimin içeriği ve eğitim ortamı açısından da sorunlar mevcuttur. Aşağıda özellikle din veya cinsiyet özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği ile bağlantılı sorunların benzeştiği veya kesiştiği, ve dolayısıyla bu sorunlarla mücadelede sinerji ve ortak eylem noktaları yakalanmasına yönelik fırsatlar sunan örneklerle odaklanılarak en yaygın sorunların bir kısmı kısaca ortaya konulmaktadır.

DİNİ AKTÖRLERİN EĞİTİMDEKİ ROLÜ

Dini aktörlerin herkes için kapsayıcı eğitim sağlanmasındaki rolü karmaşıktır. Dini aktörler örneğin okul ve başka eğitim kurumları inşa edip işleterek yoksul ve ötekileştirilmiş kesime eğitim sunulmasında kilit bir rol oynar. Öte yandan bu okullardan bazıları biçim veya içerik olarak hem cinsiyet, hem de din temelinde ayrımcı bir eğitim veriyor olabilir. Dini aktörler normların belirlenmesinde önem arz edebilir; dini aktörler eğitime değer verdiğinde eğitim canlanıyor, aksi takdirde bilhassa kız çocukları açısından eğitim caydırılıyor olabilir.

” Din öğretimi müfredatının din içerisinde eleştirel bir şekilde ele alınması hem gerekli hem de faydalıdır. Böylece inanç aktörleri insan gelişiminin maddi ve manevi unsurları arasında yapıcı ve dengeleyici bir rol oynamak bakımından kuvvetlenecektir. İnanç aktörleri milyarlarca inanan insanın tutumunu şekillendiren muazzam bir etkiye sahiptir. İnsan hakları söylemi, ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutlarıyla, inanç dünyasını disiplinlerarası bir tarzda zenginleştirme fırsatı sunmaktadır. Dini eğitim müfredatının bu şekilde zenginleştirilmesi inanç dünyasında bir tahribat yaratmayacak, aksine tüm katmanları kucaklayacak şekilde kapsamını genişletecektir. Bu tümüyle insan onuru ile ilgilidir.” (Faith4Rights paketi, modül 12)¹¹⁶

5.2.1 YASAL ÇERÇEVE

Eğitime erişimin belirli bir din veya inanç azınlığı için **hukuken yasak veya sınırlandırılmış** olduğu pek az örnek vardır. Bu yasalar nadir olmakla birlikte, yine de özellikle üniversite seviyesinde birkaç ülkede mevcuttur. Örneğin İran’da Bahailerin başlıca üniversitelerde yüksek öğrenim görmesi yasak olup, Bahai topluluğunun üyeleri ya inançlarını gizlemek ya da ülkedeki tek Bahai üniversitesine devam etmek seçeneğiyle sınırlanmaktadır.¹¹⁷ Benzer şekilde kadınların da mühendislik, ziraat ve bilişim gibi birtakım konularda eğitim görmesi yasaklanmış olduğundan, İran’da Bahai kadınların eğitim seçenekleri daha da daralmaktadır.

Cinsiyet veya dine dayalı olarak eğitime erişimi doğrudan veya açıkça yasaklamayıp yahut sınırlandırmayıp, erişimi başka yollarla dolaylı şekilde kısıtlayan yasalar daha yaygındır. Eğitime erişimin vatandaşlığa dayandırıldığı ülkelerde, dini açıdan ayrımcı **vatandaşlık yasaları** açıkça sorun oluşturmaktadır. Örneğin Myanmar’da anayasa, eğitim de dahil olmak üzere temel hakları yalnızca vatandaşlar ile sınırlandırmaktadır. Vatandaşlık ülkenin 135 “milli ırkından” birine mensup olunmasına bağlı kılındığı için, bu toplulukların

dışında kalan birey ve grupların tam vatandaşlık haklarını edinme ihtimali çok düşüktür; bu da başka hususların yanı sıra eğitime erişimi sınırlamaktadır. Ülkedeki Hinduların ve Müslümanların çoğu açısından hal böyledir.¹¹⁸ Kız çocukların ve kadınların toplumdaki rolüne ilişkin muhafazakâr dini norm ve teamüllerin geçerli olduğu Myanmar gibi ülkeler, kız çocukların eğitimine erkek çocuklara nazaran daha az değer verdiği için, azınlıklar içerisindeki kız çocuklar daha da savunmasız bir konuma düşmektedir.

Uygulamaya dair bakıldığında ise, **öğrencilere belirli dini kıyafet kurallarına uyma ve semboller giyme/takma zorunluluğu getiren yasalar** da eğitime erişimin sınırlandırılmasına yol açabilmektedir. Örneğin Nijerya'daki Kano eyaletinde din veya inançları ne olursa olsun okula giden tüm kız çocuklarının başörtüsü takması zorunludur. Bu zorunluluk sadece azınlıklara mensup kız çocuklarının haklarını baskı olmadan kullanması bakımından bir ihlal oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda tüm kız çocuklarının din veya inançlarının icaplarını yerine getirmek isteyip istemediğine ve bunu nasıl yapmak istediğine kendi karar verme hakkını da ihlal etmektedir. Öte yandan Fransa'da ve başka Avrupa ülkelerinde de devlet okullarında peçe veya başörtüsü takılmasına yönelik hukuki kısıtlamalar mevcuttur. Öğrencilere dini kıyafet veya sembol giymek/takmak zorunluluğu getirilmesinin insan haklarına yönelik açık bir ihlal teşkil ettiği ortadayken, eğitim kurumlarında dini kıyafet veya sembol yasağı getirilmesi daha karmaşık bir meseledir. Din veya inanç özgürlüğü alanında yetkili merciler uluslararası insan hakları hukukunda bu konuda münferit bir çözüm yolu bulunmadığının altını çizmektedir. Dolayısıyla, örneğin kız çocukların, dini azınlıkların veya savunmasız konumdaki toplulukların haklarının korunması bakımından hayati bir nitelik taşıması halinde dini kıyafet ve sembollerin kullanımının kısıtlanması mazur görülebilmekle birlikte, bu kısıtlamaların tarafsız bir ifadeyle getirilmiş olması ve ayrımcı ya da tutarsız şekilde uygulanmaması şarttır.¹¹⁹

İnsanların eğitime erişimine olumsuz şekilde tesirde bulunmayan ancak eğitim sistemi içerisinde ayrımcılığı pekiştiren başka türden yasalar da mevcuttur. Örneğin **müfredat yasaları** din veya cinsiyete dayalı belirli ayrımcılık biçimlerinin sürdürülmesine katkıda bulunabilmektedir. Gündem 2030'un 4.7. hedefinde vurgulandığı üzere tüm çocuklar, başka konuların yanı sıra, insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kültürel çeşitlilik konularında bilgi ve beceri edinmelidir. Ne var ki, dünyanın dört bir yanında kız çocukları ve dini azınlıklara mensup öğrenciler eğitim içeriği bakımından birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır.

ADYAN VAKFI: LÜBNAN'DA VATANDAŞLIK VE BİRARADA EĞİTİM İÇİN ULUSAL STRATEJİ

İnançlararası bir STK olan Adyan Vakfı, Lübnan Eğitim ve Yüksek Eğitim Bakanlığı ve Eğitim, Araştırma ve Dokümantasyon Merkezi ile işbirliği içerisinde çalışarak vatandaşlık ve bir arada yaşam konusunda ulusal eğitime yönelik bir kamu politikası reformu tasarladı ve uygulamaya geçirdi. Bu proje şu üç çizgide yürütüldü: vatandaşlık ve bir arada yaşam eğitimi çerçevesinde fikir birliği oluşturulması; müfredatın ve ders kitaplarının geliştirilmesi; ve öğretmenlerin, eğitimcilerin ve politika mercilerinin kapasite inşası. Bu girişimin başlıca çıktıları **Bir arada Yaşam Ulusal Eğitim Şartı** oluşturulması, öğretmenlere yönelik olarak **kapsayıcı vatandaşlık ve dini çoğulculuk konusunda eğitim** amaçlı bir öğretim kitapçığı hazırlanması; **Sivil Eğitim Dersi Müfredatı** ve **Felsefe ve Medeniyetler Dersi Müfredatı** hazırlanması; Lübnan çapında öğretmenlerin eğitilmesidir. Adyan Vakfı müfredat reformu alanındaki çalışmalarının yanı sıra, Lübnan'daki ders müfredatında toplumsal cinsiyet ve şiddet konusunda da bir çalışma yürütüyor.¹²⁰

Zorunlu din eğitimi de bu konuda ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Burada din ve inançlar hakkında tarafsız (nötr) **bilgilendirme** ile belirli bir din veya mezhep merkezli **öğretim** arasında bir ayırım yapılması faydalı olacaktır. İlkinin amacı öğrencilerin farklı din ve inançlara ilişkin genel kültür ve anlayışını zenginleştirmek iken, ikincisi öğrencilere belirli bir din veya inanca ilişkin teolojik öğreti ve normları öğretmeye çalışır.¹²¹ İnsan hakları perspektifinden bakıldığında, tarafsız din dersi veya bilgisi zorunlu tutulabilir, ancak belirli bir din veya mezhep merkezli öğretim, çocukların kendi kanaatlerine aykırı dini eğitim almama hakkını ve ebeveynlerin öğretilmekte olan dini öğretilere katılmaması veya mensubu olmaması halinde çocuklarına din ve ahlak eğitimi sağlama haklarını ihlal edebileceği için, zorunlu tutulamaz.¹²² Ne var ki dünyanın birçok ülkesinde belirli bir din veya mezhep merkezli öğretim veya “din dersi” hukuken zorunlu kılınmaktadır. Bazı hallerde alternatif eğitim ya da söz konusu dersten muaf tutulma imkânı olabilirse de, derse katılmayan kişiler açısından bir damgalanmaya yol açabileceği için bu seçenekler de sorun yaratabilmektedir.¹²³

ZORUNLU DİN DERSİNE KARŞI ÇIKMAK

2010 yılında Arjantin Sivil Haklar Derneği (ACD) ve bir grup anne, “Castillo, Carina y otros c/Provincia de Salta, Ministerio de Educación de la Prov. De Salta s/amparo” davasında okullarda zorunlu Katolik öğretim dersine karşı çıktı. Ebeveynlere çocuklarına kendi kanaatleri doğrultusunda dini eğitim aldırma hakkı veren Anayasa’ya dayanarak, bu zorunlu ders uygulamasının anayasaya aykırı olduğunu öne sürdüler. Temel Hak Kuruluşları Uluslararası Ağı (INCLO) üyeleri mahkemeye sundukları müşahit taraf (yardımcı görüş - amicus curiae) dilekçesinde, herkes için din veya inanç özgürlüğünün korunması amacıyla devletin azami tarafsızlığı sağlaması gerektiğini savundu. Söz konusu yasanın çeşitli dinler arasında eşitsizlik yarattığı ve çocukların din veya inanç özgürlüğünü koruyan uluslararası standartlara uymadığı gerekçesiyle anayasaya aykırı olduğu dile getirildi. INCLO kuruluşları sundukları dilekçede, devletin çocukların özel ihtiyaçlarına, seslerini duyurma hakkına ve kendi eğitim süreçlerine katılma hakkına saygı göstermesi gerektiğini ifade ettiler. Eğitim sistemi bu hakkı desteklemeli ve çocukların din derslerine katılmama yönündeki tercihlerine saygılı davranmalıdır. 2017 yılında Yüksek Mahkeme dava hakkında kararını vermiş veya yasanın anayasaya aykırı olduğuna hükmetti.¹²⁴

Bazı yasalar ise açıkça toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik ederken, bu yaklaşım birtakım dini cemaatler tarafından kendi din veya inanç özgürlükleri önünde bir engel olarak görülebilmektedir. Dünya üzerinde **cinsellik eğitimini zorunlu kılan yasalar** bazen bu eğitimin kendi ahlaki ve dini kanaatlerine aykırı olabileceğinden endişelenen ebeveynlerin direnciyle karşılaşmakta¹²⁵ ve bu direnç “cinsiyet ideolojisi” olarak gördükleri tutum karşısında “geleneksel değerleri” koruyup teşvik etmeye çalışan muhafazakâr dini kurum ve kuruluşlar tarafından da desteklenmektedir. Bu noktada önemli bir örnek Peru’da yaşanmıştır; toplumsal cinsiyet eğitiminin yanı sıra cinsellik eğitimini de içeren yeni Ulusal Temel Eğitim Müfredatına karşı çıkan Evanjelistler, Pentakostçular ve Katoliklerin başını çektiği Con mis hijos no te metas (“Çocuklarıma karışmayın!”) adlı bir hareket doğmuştur.¹²⁶ Cinsellik eğitiminin devlet okullarında müfredatın bir parçasını oluşturduğu ülkelerde, özel dini okullar bu müfredatı izlememe yolunu seçebilmektedir. Örneğin Danimarka’da Müslüman ve Hristiyan özel okullar arasında cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarına karşı ayrımcılık içeren tarzda bir cinsellik eğitimi veren okullar bulunmaktadır.¹²⁷ Eski Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörünün dile getirdiği üzere bu konu karmaşık bir mesele arz etmekte olup, kesin ve net bir hukuki çözümü bulunmamaktadır: “Her bir vakanın kendine özgü bağlamı ve uyuşmazlık taraflarının öne sürdüğü insan hakları normları titizlikle incelenmelidir [...] Her zaman, örneğin öğretmenleri eğiterek, güvensizlikleri ve yanlış anlaşmaları gidererek ve belirli topluluklara yönelik sosyal yardım programları oluşturarak uyuşmazlıkların önlenmesi veya hafifletilmesi önerilmektedir.”¹²⁸

TUNUS'TA CİNSELLİK EĞİTİMİNE BAŞLANMASI

Tunus Eğitim Bakanlığı, BM Nüfus Fonu ve Arap İnsan Hakları Enstitüsü ile birlikte çalışarak yakın bir zamanda devlet okulları müfredatına cinsellik eğitimini dahil etti; Tunus Arap dünyasında bu anlamda ilk ülke oldu. Tunuslu öğrenciler beş yaşından başlayarak, yaşlarına uygun çeşitli aşamalarda ve dini açıdan hassasiyetleri gözetecek şekilde düzenli müfredatları boyunca cinsellik eğitimi görecekleler.¹²⁹

5.2.2 DEVLET POLİTİKALARI, YAPILAR VE UYGULAMALAR

Din ve cinsiyetle bağlantılı hukuki ayrımcılık biçimleri genellikle başka ayrımcılık biçimleriyle bir arada gözlenmektedir. Eğitim alanında çok az ayrımcılığa rastlanan ülkelerde dahi, yasalar, daha geniş anlamda kurumsal ve toplumsal ayrımcılık motiflerini yansıtan şekilde ayrımcı bir tarzda uygulanabilmektedir.

Eğitim materyalleri eğitim alanında dine dayalı ayrımcılığın hüküm sürmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir. Yapılan pek çok araştırmanın gözler önüne serdiği üzere, dünyanın dört bir yanında eğitim materyalleri çoğu zaman cinsiyet ve din temelinde "bölücü klişelerin yaratılmasını beslemektedir".¹³⁰ Örneğin Pakistan'da ders kitapları, Hinduları "uğursuz, yanlış yola sapmış ve kafir" olarak betimleyen örneklerle doludur.¹³¹ Myanmar'da öğrencilere Budizm'i tehdit eden "melez" insanlar hakkında aşağılayıcı şiirler öğretilmektedir.¹³² Müfredat ve ders kitabı materyallerinde diğer yaygın sorunlar arasında tarihsel ve olgusal yanlışlardan başka dini azınlıkların topluma katkılarına hiç yer verilmemesi de sayılabilir. Eğitim materyallerinde yer alan bu gibi ayrımcı veya tektipleştirici içerikler ya da söz konusu materyallerin çoğulculuktan yoksun olması, dışlanma, mülksüzleştirme ve kimlik kaybı gibi olguları pekiştirip sürdürmekte ve daha genel anlamda dışlanma ve kutuplaştırma kültürlerini beslemektedir.

MÜFREDAT, DERS KİTAPLARI VE DİĞER EĞİTİM MATERYALLERİNİN KÜLTÜREL, DİNİ VE CİNSİYETE DAYALI KLİŞELERDEN ARINDIRILMASINA YÖNELİK GÖZDEN GEÇİRME/UYARLAMA PAKETİ

UNESCO, Küresel Vatandaşlık Eğitimi programının bir parçası olarak **Müfredat, ders kitapları ve diğer eğitim materyallerinin kültürel, dini ve cinsiyete dayalı klişelerden arındırılmasına yönelik gözden geçirme/uyarlama paketi** hazırladı. Bu pakette, başka birçok yayının yanı sıra, ders kitaplarının geliştirilmesi ve gözden geçirilmesine yönelik somut kılavuz ilkeler sunan **Din, cinsiyet ve kültür merceğinden bakarak ders kitabı içeriğini kapsayıcı kılmak** başlıklı kitapçık yer alıyor. Bu kitapçıkta bölücü klişelerle mücadele etmek ve çeşitliliği vurgulamak için üç temel strateji ortaya atılıyor: 1) Kapsayıcı bir dil kullanmak; 2) Çeşitli kimlikleri temsil etmek; ve 3) İnsan haklarını kaynaştırmak. Bu stratejilerden her biri için kitapçıkta somut tavsiyeler, yaklaşımlar ve iyi uygulama örnekleri sunuluyor.

Dini eğitime ilişkin eğitim materyalleri bilhassa **zorunlu din dersleri** bağlamında sorun arz edebilmektedir. Din hakkında bilgi edinmek elbette ki önemlidir ve “böylece herkes din veya inanç özgürlüğüne saygının, demokratik yurttaşlığın pekiştirilmesinin, toplumsal çeşitlilik anlayışının desteklenmesinin önemini takdir edebilir ve aynı zamanda, başkalarının inançlarına dair bir anlayış eksikliğinden ve bu haklara saygının teşvik edilmemiş olmasından dolayı yaşanan uyuşmazlıkları azaltarak sosyal dayanışmanın genişletilmesi” mümkün olabilir.¹³³ Öte yandan “dini eğitim veya dinler tarihi öğretimi, [aynı zamanda] farklı dinlere yönelik husumet tohumları ekmek amacıyla da kullanılabilir olduğundan düşmanlık, hor görme veya nefret duygularını kışkırtabilir.”¹³⁴ Zorunlu din eğitiminde odak noktası genelde münhasıran çoğunluk dini olmakta, diğer gelenek ve inançlar göz ardı edilmekte veya -değinirse dahi- damgalanmaktadır. Dahası, din dersinde kullanılan ders kitapları muhafazakâr dini öğretilere dayanarak kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rollerini daim kılarak, feminist veya eşitliğe alternatif yorumlara pek imkân tanımamaktadır. Örneğin Macaristan’da 2013 tarihli bir din ders kitabında homoseksüellik “ağır, ölümcül bir günah” olarak anılmaktadır. Macaristan’daki cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları örgütleri bu tür içeriklere mazeret olarak mütemadiyen din veya inanç özgürlüğünün öne sürüldüğünü kaydetmektedir.¹³⁵

KAPSAYICI VE BARIŞÇIL TOPLUMLAR YEŞERTMEK. DİN EĞİTİMİN ROLÜ.

Birleşmiş Milletler Soykırımın Önlenmesi ve Koruma Sorumluluğu Dairesi, **Dini Lider ve Aktörlerin Vahşet Suçlarına Yol Açabilecek Şiddete Tahriki Önlemesine yönelik Eylem Planı**’nın bir parçası olarak, birlikte çalıştığı ortak kuruluşlarla, dini lider ve aktörlerin **kapsayıcı ve barışçıl toplumlar yeşertilmesindeki** rolüne dair bir program yürütüyor. Bu programın ilk adımı, Bangladeş’te müfredatın geliştirilmesine katkıda bulunan çeşitli seküler ve dini eğitim kurumlarıyla bir toplantı düzenlenmesi oldu. Bu toplantı sonucunda katılımcılar, çoğulculuk, çeşitliliğe saygı gösterilmesi ve kapsayıcı yurttaşlık kavramlarını desteklemek amacıyla dini eğitime ilişkin inançlararası alternatif bir müfredat geliştirme taahhüdünde bulundular. Bu müfredat toplumsal cinsiyet eşitliğini temel kabul edecek. Bu amaçla, Bangladeş’teki başlıca din ve eğitim kurumlarının temsilcilerinden ve ayrıca BM Soykırım Önlenmesi Dairesi, UNDP ve UNESCO görevlilerinden oluşan bir danışma komitesi kuruldu. Programa başka bölgelerde yapılacak toplantılar ile devam edilecek.¹³⁶

Öğretmenler ve eğitim sektöründeki yöneticiler arasında kurumsallaşmış ayrımcılık, eğitimde eşitliğin önündeki bir başka büyük engeldir. Azınlık öğrencilerinin, çoğunluk topluluğuna mensup öğretmenlerden bedensel ceza, psikolojik şiddete, tacize ve zorbalığa uğrama ihtimali çoğunluk öğrencilerinden genellikle daha yüksektir. Öğretmenler azınlıklara mensup öğrencileri din değiştirmeleri için ikna etmeye veya onlara baskı uygulamaya çalışabilmekte, bu öğrencilerle sınıfta dalga geçebilmekte, onları yok sayabilmekte, onlardan beklentisini düşük tutabilmekte, kişisel yeteneklerini görmeyip teşvik etmeyebilmekte yahut azınlıklara mensup öğrencilere başka şekillerde kötü muamele edebilmektedir. Ayrıca dini azınlık topluluklarına mensup kız öğrenciler, tıpkı

çoğunluk topluluğuna mensup kız çocukları gibi, cinsiyete dayalı şiddet, taciz ve istismara uğrama riski altındadır. Kızlar “uygunsuz”, yani toplumda kendilerine yüklenen role ve egemen normlara uymayan davranışlar sergiledikleri düşünüldüğünde genellikle hedef alınmaktadır. Söz konusu rollerin ve normların din tarafından şekillendirildiği ortamlarda, dinlerinin icaplarını yerine getirmeyen veya yaygın temayülden farklı şekilde yerine getiren kızlar da ayrımcılık riski altındadır. Araştırmalar, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarına mensup öğrencilerin, öğretmenler kadar sınıf arkadaşlarından da çok daha yüksek seviyelerde ayrımcılığa maruz kaldığını göstermektedir.¹³⁷

Şiddet içeren aşırılıkların önlenmesine yönelik mevcut tedbirler bağlamında öğretmenler, Müslüman azınlığa mensup çocuklara daha fazla dikkat kesilebilmektedir. Öğretmenler ve eğitim kurumları, radikalleşme eğilimlerinin önlenmesinin yanı sıra, şüpheli davranışların yetkili mercilere bildirilmesi bakımından da radikalleşme ile mücadelede gitgide kilit aktörler olarak görülmektedir. Birçok Avrupa ülkesinde geçerli yasalar radikalleşme vakalarının bildirilmesi konusunda okulları sorumlu kılmaktadır.¹³⁸ Bu yöndeki çabalar tek başına ele alındığında ayrımcı bir nitelik taşımasa da, birtakım riskler barındırmaktadır; özellikle Müslüman azınlığa mensup erkek çocuklar, öğretmenlerin ve okul yönetiminin önyargı ve korkularına bağlı olarak, orantısız şekilde hedef alınma, şüphe konusu edilme ve damgalanma riskleri altındadır. Okullarda radikalleşme ile mücadele tedbirleri, öğrencilerin radikal bir eğilim sergilediğinden şüphelenilmesi endişesiyle dini görüşlerini ifade etmekten veya namaz kılmak, dini kitaplar okumak veya dini semboller takmak/giymek gibi dinlerinin icaplarını yerine getirmekten kaçınması sonucunda kendilerine sansür koymalarına kadar varabilmektedir.¹³⁹

Eğitim ortamında ayrımcılık ve eşitsizlik **azınlıklara mensup öğretmen eksikliğiyle** daha da çarpıcı bir hale gelebilmektedir. Birçok ülkede din veya inanç azınlığına mensup öğretmen eksikliği hem kız çocukların ve din veya inanç azınlıklarının geçmişten beri eğitime erişiminin düşük olduğunu, hem de azınlıklara mensup öğretmenlerin iş başvurusunda bulunurken karşı karşıya kalabileceği yasal, bürokratik ve toplumsal engelleri yansıtmaktadır. Bu durum sadece öğretmenler açısından sorunlu olmakla kalmayıp, din veya inanç azınlıklarına mensup öğretmenlerin sunabileceği alternatif bakış açıları ve rol model olarak taşıyabilecekleri önem düşünüldüğünde kapsayıcılığı daha düşük bir öğrenme ortamı oluşmasına da yol açmaktadır.

” 2030 Gündemi herkes için eğitim sağlamanın bir yolu olarak devlet altyapısının güçlendirilmesine de vurgu yapmaktadır. Nitelikli eğitim belirli bir oranda maddi kaynak akışına bağlı olmakla birlikte, Bahailerin pek çoğunun sahada yaşadığı deneyimler, dünyanın en uzak ve yoksul bölgelerinde dahi, zamanla, titizlikle ve maddi kaynakların akıllıca yönlendirilmesiyle yeşerebilecek zengin bir insan kaynağı bulunduğunu gösteriyor.” (Bahai Uluslararası Topluluğu)¹⁴⁰

Farklı bir seviyede, kurumsallaşmış ayrımcılığın **bütçe önceliklerine ve yetersiz altyapıya** da yansıtılabileceği görülmektedir. Örneğin dini azınlıkların yoğun olduğu bölgelerde, başka bölgelere oranla daha az sayıda okul bulunması hiç de nadir rastlanan bir durum değildir. Örneğin Myanmar’da askeri cuntanın on yıllar boyunca Budist olmayan azınlık bölgelerini ihmal etmesi neticesinde, bu bölgelerde eğitim altyapısı çok zayıf kalmıştır.¹⁴¹

Nijerya'nın Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı kuzey eyaletlerinde de okul sayısı nispeten azdır. 2008 yılında Hristiyan Christian Solidarity Worldwide (Dünya Hristiyan Dayanışması) Kano eyaletinde Hristiyanların çoğunluk olduğu bir bölgede 3000'den fazla çocuğun ilk öğretime hiç erişimi bulunmadığını tespit etmiştir.¹⁴² Okullar az sayıda ve uzakta olunca okula gidebilmek için güvenli olmayan, uzun yolculuklar yapılması gerekmekte, bu da bilhassa taciz ve şiddet açısından kızlar için risk yaratmaktadır.¹⁴³ Ayrıca, azınlıkların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki okullar veya daha ziyade azınlık öğrencilerine hizmet veren okullar "genellikle daha düşük niteliklere, daha zayıf donanıma ve altyapıya sahip olmakta ve buralara en düşük vasıflı öğretmenler tayin edilmektedir".¹⁴⁴ Kızlar bu güvenli olmayan, yetersiz altyapıdan daha fazla etkilenmekte olup, bu durum bilhassa tuvaletlerin ve cinsiyete göre ayrılmış tuvaletlerin bulunmadığı yerler bakımından geçerlidir.¹⁴⁵

YOGYAKARTA'DA TRANSSEKSÜELLER İÇİN İSLAMİ YATILI OKUL

2008 yılında Endonezyalı transseksüel aktivist Shinta Ratri, dünyanın transseksüellere yönelik tek İslami yatılı okulu olan Pesantren Waria al-Datah'ı kurdu. "Trans kadınların ibadet edebilmesi için güvenli bir yere ihtiyacımız vardı, çünkü İslam herkesi kutsar," diyor Shinta. Yogyakarta'da bulunan okul yaklaşık 40 transseksüele dini eğitim veriyor. Kurulduğundan bu yana İslami Cihat Cephesinden ve başka muhafazakâr dini gruplardan taciz ve şiddet içerikli tehditler alan okul yönetimi, 2016 yılında okulu kapatmak zorunda kaldı. Komşuların ve başka destekçilerin yardımıyla, dört ay sonra yeniden açıldı.¹⁴⁶

5.2.3 TOPLUMSAL NORM VE TEAMÜLLER

Dini ve kültürel nitelikte olanlar da dahil olmak üzere toplumsal norm ve teamüller eğitim ortamlarında din ve toplumsal cinsiyetle bağlantılı ayrımcılığın şekillendirilmesine, meşrulaştırılmasına ve sürdürülmesine çeşitli şekillerde katkıda bulunmaktadır. Eğitim alanında en ağır toplumsal ayrımcılık biçimi, genellikle aşırı muhafazakâr dini yorumlardan kaynaklı olarak, **eğitime erişimin engellenmesi amacıyla şiddet kullanımınıdır**. Bu konuda hayli bilinen bir örnek, Taliban tarafından İslami norm ve değerlere aykırı görülen kız çocuklarının eğitim hakkını savunduğu için yine Taliban tarafından vurulan Pakistanlı kız öğrenci Malala Yusufzay'dır. Aynı sebeple okul binaları da yıkılmaktadır. Afganistan'da Taliban yüzlerce kız okulunu yıkmıştır. Okullara yönelik şiddet içeren saldırılar da daha geniş anlamda dini azınlıklara yönelik zulüm bağlamında meydana gelmektedir. Örneğin Myanmar'da Budist milliyetçiler bazen devlet görevlileriyle de ortaklık ederek Müslüman okullarını yıkmaktadır.¹⁴⁷

Doğrudan kız çocuklarının eğitimine engel olmayı amaçlamasa da bu açıdan zararlı sonuçlar doğuran başka şiddet biçimleri de yaşanmaktadır. **Kaçırma, zorla evlendirme ve kız çocuklarının zorla dinlerinin değiştirilmesi** dünya üzerinde yaşanan olaylardır. Pakistan ve Mısır'da aşırı muhafazakâr Selefiler inançlarına yeni kişileri "katmanın" bir yolu olarak "ideolojiye göre düzenlenmiş kampanyaları" kapsamında kaçırma fiillerinin gerçekleştirildiği iddia edilmektedir.¹⁴⁸ Pakistan İnsan Hakları Komisyonu'na göre her ay

yaklaşık 20 Hindu genç kız kaçırılarak din değiştirmeye mecbur bırakılmaktadır.¹⁴⁹ Mısır'da mütemadiyen Kıpti genç kızların kaçırıldığına dair ihbarlar gelmektedir. Nijerya'da Boko Haram'ın, "günahkâr Batılı eğitime" karşı yürüttüğü şiddet içerikli kampanyasının bir parçası olarak 2013 yılında çoğu Hristiyan kızlardan oluşan 1000 çocuğu kaçırdığı öne sürülmektedir. 2014 yılında Borno eyaletindeki bir okuldan 276 kız öğrenci kaçırılmıştır; 2018 yılında Yobe eyaletinde 110 kız öğrenci kaçırılmıştır. Bu kızların birçoğu Boko Haram üyeleriyle zorla evlendirilmiş ve gayrimüslim kızlar din değiştirmeye mecbur edilmiştir. Bu kızlardan birçoğu serbest kalmış veya bırakılmış olmakla birlikte, birçoğu da halen esir durumdadır.¹⁵⁰ Birçok olayda, ebeveynlerin yardım istemek amacıyla kolluk kuvvetlerine yaptıkları başvurular sonuçsuz kalmakta ve kızlar kendilerini kaçırın kişilerinde elinde tutulmayı sürdürmektedir.¹⁵¹ Elbette ki bunların olaylara dahil edilen kız çocukları açısından, eğitime erişim hakkı da dahil olmak üzere pek çok zarar verici sonucu olmaktadır. Ayrıca bu olayların kız çocuklarının eğitimi konusunda daha geniş sonuçları da mevcuttur; kaçırma eylemlerinin yaygın olduğu bölgelerde ebeveynler kız çocuklarını korumak amacıyla okula göndermekten kaçınabilmektedir.

Toplumsal cinsiyet rollerine ve kadınların toplumdaki yerine ilişkin daha geniş anlamda toplumsal algılar çoğu zaman ataerkil dini ve kültürel normlarla şekillendirilmekte veya bunlardan etkilenmekte olup, dini azınlık topluluklarında olduğu kadar çoğunluk topluluklarında da kız çocukların eğitime erişimine engel oluşturmaktadır. Birçok ülkede kadının toplumdaki temel sorumluluğu esasen aile ve hane içi sorumluluklar etrafında dönüyor gibi algılanmakta olduğundan, eğitim bu sorumluluklar bakımından önemli görülmebileceği gibi, bazen bunlarla çeliştiği bile düşünülebilir. Kadın ve kız çocukların erkeklere ve erkek çocuklardan doğal olarak daha aşağı bir konumda bulunduğu düşüncesi de erkek çocukların eğitiminin kız çocuklara nazaran üstün tutulması anlamına gelebilmektedir. Çatışma ve şiddet ortamlarında kız çocukların ve kadınların savunmasızlığı, ebeveynlerin kız çocuklarını, bilhassa okula gitmek için seyahat edilmesi gereken hallerde çok tehlikeli görmesine yol açabilmektedir.¹⁵² Ötekileştirilmiş dini azınlıklara mensup kız çocukları bakımından istihdam ihtimalinin düşük olması, ailenin gelirlerinin kısıtlı olması halinde kız çocuklarının eğitime öncelik verilmemesine ve böylelikle bu çocukların okullarını bitirmeden edinebilecekleri kayıt dışı ekonomiye giren işlere yönelmektedir.¹⁵³ Örneğin İran'da ötekileştirilmiş azınlıkların yoğun olarak yaşadığı üç bölgede -Kürdistan, Huzistan ve Sistan Belucistan eyaletleri- kız çocukların eğitimde erkek çocuklara oranı diğer bölgelerin gerisinde kalmaktadır.¹⁵⁴ Pakistan'da Asya İnsan Hakları Komisyonu tarafından yapılan bir araştırmada Hindu kastlarına mensup kız çocukların okula kayıt oranı, ülke ortalaması olan yüzde 48'in çok altında, yüzde 10 olarak saptanmıştır.¹⁵⁵ Aynı zamanda, farklı dini azınlıklar arasında da esaslı farklılıklar bulunabilmektedir. Örneğin Hindistan'da Sihler ve Hristiyanların okula kayıt oranı Müslümanlara ve Budistlere oranla genellikle daha yüksektir.¹⁵⁶

KADIN İÇİN İMAM: KIZ ÇOCUKLARIN EĞİTİM HAKKININ DESTEKLENMESİ

Kadın için İmam girişimi, “İslami geleneklerin ve kutsal metinlerin” kadınlara ve kız çocuklarına karşı insan hakları ihlallerinde bulunulmasına yol açan “türden kadın düşmanlığı içeren yorumlarını hedef almak” amacıyla Muslims for Progressive Values (İlerici Değerler Yolunda Müslümanlar) adlı sivil toplum kuruluşu tarafından dünya çapında başlatılan bir girişimdir. Bu girişim dünyanın farklı yerlerinde kadın haklarını aktif şekilde savunan Müslüman liderleri ve âlimleri destekliyor. Örneğin Burundi’de bu girişim sayesinde başlatılan ve İslam’ın kadınların eğitim ve sağlık hakkı ile eşit çalışma koşullarına sahip olmasını desteklediğini anlatan **La Femme en Islam** adlı haftalık radyo programı 9 milyondan fazla dinleyiciye ulaşıyor.¹⁵⁷

Okullarda azınlıklara mensup kız öğrencilere ve “dinen farklı” addedilen başka öğrencilere yönelik **şiddet, taciz ve zorbalık** hikayelerine her gün rastlanmaktadır. Birçok ülkede kız çocukları özellikle okula gidip gelirken, yani denetimin az olduğu veya hiç olmadığı süreçlerde okulla bağlantılı olarak cinsiyete bağlı şiddete uğrama riski altındadır.¹⁵⁸ Öğrencilerin okula ulaşmak için uzun bir yolculuk yapması gerekiyorsa veya bir çatışma bölgesinde yaşıyorlarsa bu riskler daha da artmaktadır. Okul ortamında azınlık öğrencilerinin din veya inançlarından ötürü dışlanarak okul arkadaşları tarafından psikolojik şiddete, tacize ve zorbalığa maruz kalma ihtimali çoğunluğa mensup öğrencilerden genellikle çok daha fazla olmaktadır. Öğrencilerin başka öğrencileri din değiştirme yolunda ikna çabalarına veya baskı uyguladığı, sınıfta dalga geçtiği veya başka yollarla kötü muamelede bulunduğu örneklerle de rastlanmaktadır. Örneğin Latin Amerika’da yerli halklara mensup çocuklar sık sık okul ortamlarında en uç ayrımcılık biçimlerine ve yüksek şiddet seviyesine maruz kalmaktadır.¹⁵⁹ ABD’de 2019 tarihli bir çalışma Müslüman gençlerin yüzde 34,3’ünün, Yahudi gençlerin yüzde 25’inin ve Hindu gençlerin yüzde 23,1’inin son 30 gün içerisinde inançlarından dolayı okulda hedef alınmış olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶⁰ Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarına mensup öğrenciler de okul arkadaşlarından çok daha yüksek seviyede zorbalığa uğramaktadır.

BİRLİKTE YAŞAMAYI ÖĞRENMEK: AHLAK EĞİTİMİNE YÖNELİK KÜLTÜRLERARASI VE İNANÇLARARASI BİR PROGRAM

Çocuklar için Ahlak Eğitimi İnançlararası Kurulu (*The Interfaith Council on Ethics Education for Children*) çocukların ve gençlerin başka kültür ve dinlere mensup insanları daha iyi anlayıp, bu insanlara karşı saygılı davranmasına yardımcı olmak ve bir küresel toplum duygusunu yeşertmek amacıyla dünyanın dört bir yanından eğitimcilerin ve gençlik liderlerinin kullanımına yönelik Birlikte Yaşamayı Öğrenmek (*Learning to Live Together*) paketi geliştirdi. Bu kitapçık katılımcıların yenilikçi ve eleştirel düşünce becerisini geliştirmeye, şiddet içermeyen davranışları özendirmeye ve çocukları ve gençleri değişimin öncüsü olma yolunda kuvvetlendirmeye yönelik interaktif ve deneyime dayalı metodolojiler kullanıyor. Mümkün olduğu kadarıyla farklı dini ve kültürel kökenlere mensup çocukların ve gençlerin katıldığı atölye çalışmaları sayesinde program, başkalarına karşı empati geliştirmek, bireysel ve kolektif anlamda daha geniş bir sorumluluğu teşvik etmek ve bir uzlaşma duygusunu yeşertmek amacıyla gençlere yardımcı olmaya çalışıyor. Farklı dini, kültürel ve sosyal kökenlere mensup akranlarının sahip olduğu değerlerin farkına varıp bunları incelemeleri ve çıkardıkları dersleri gündelik yaşamda karşılaştıkları gerçek sorunlara uygulamaları için gençlere bir araç sunuyor.¹⁶¹

BÖLÜM 6

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE SAĞLIK

6.1 SKA 3'E GİRİŞ: HERKES İÇİN SAĞLIKLI YAŞAM SAĞLAMAK VE REFAHI DESTEKLEMEK

Sağlık, 2030 Gündemi'nin temel unsurlarından biridir. "Sağlıklı ve kaliteli yaşamı her yaşta güvence altına almayı" amaçlayan SKA 3, bu amaca ulaşılabilmesi için, örneğin anne ve çocuk sağlığı, cinsel sağlık ve üreme sağlığı bakım hizmetleri, herkesi kapsayan sağlık güvencesi, kaliteli aşı ve ilaca eşit ve uygun maliyetli erişim, sürdürülebilir finansman, güçlü bir sağlık işgücü ve acil sağlık durumlarına cevap verebilme kapasitesi gibi 13 hedef belirlemiş durumdadır.¹⁶² SKA 3 kapsamındaki 3.8. hedef – finansal riskten korunmayı, kaliteli temel sağlık hizmetlerine erişimi ve herkesin güvenli, etkili, kaliteli ve uygun fiyatlı temel ilaçlara ve aşılarla erişimini de kapsayan evrensel bir sağlık güvencesi sisteminin oluşturulması – diğer SKA'ların sağlıkla ilgili hedeflerinin yanı sıra SKA 3'ün tamamı açısından da muhtemelen kilit bir nitelik taşıdığı için bilhassa önemlidir.¹⁶³

Sağlık hakkı temel bir insan hakkıdır. İlk olarak Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) 1946 tarihli Anayasası'nda şu ifadelerle dile getirilmiştir: "Mümkün olan en yüksek sağlık standardından yararlanmak, ırki, dini, siyasi görüşü, ekonomik veya sosyal durumu ne olursa olsun her insanın temel haklarından biridir."¹⁶⁴ Bundan birkaç yıl sonra, 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi yeterli yaşam standardı hakkının bir parçası olarak sağlığı da 25. maddesine dahil etmiştir. 1966 tarihli Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin 12. maddesinde bu hak daha da vurgulanmıştır.

SAĞLIK HAKKI

1. Herkesin, kendisinin ve ailesinin sağlığı ve iyi yaşaması için yeterli yaşama standartlarına hakkı vardır; bu hak, beslenme, giyim, konut, tıbbi bakım ile gerekli toplumsal hizmetleri ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ya da kendi denetiminin dışındaki koşullardan kaynaklanan başka geçimini sağlayamama durumlarında güvenlik hakkını da kapsar.
2. Anne ve çocukların özel bakım ve yardıma hakları vardır. Tüm çocuklar, evlilik içi ya da dışı doğmuş olmalarına bakılmaksızın, aynı toplumsal korumadan yararlanır.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 25. madde

Sağlık hakkı şu dört ögeyi kapsar:

- Mevcudiyet ve elverişlilik: Faal kamu sağlığı ve sağlık tesisleri, mal ve hizmetlerinin yanı sıra programları yeterli miktarda mevcut ve elverişli olmalıdır.
- Erişilebilirlik: Sağlık tesisleri, mal ve hizmetleri başta nüfusun en savunmasız ve ötekileştirilmiş kesimleri olmak üzere, ayrımcılık yapılmaksızın herkes açısından erişilebilir olmalıdır. Buna fiziksel erişilebilirlik, uygun maliyet ve bilgi açısından erişilebilirlik de dahildir.
- Uygunluk: Tüm sağlık tesisleri, mal ve hizmetleri tıbbi etik kurallarına ve kültürel normlara uygun olmalıdır; yani bireylerin, azınlıkların, halkların ve toplulukların kültürüne saygılı, toplumsal cinsiyete ve yaşam döngüsü şartlarına karşı duyarlı, ve söz konusu kişilerin sağlık durumunun iyileştirilmesi ve gizliliğe saygı gösterilmesi amacıyla tasarlanmış olmalıdır.
- Kalite: Sağlık tesisleri, mal ve hizmetleri kültürel olarak kabul edilebilir olmanın yanı sıra bilimsel ve tıbbi açıdan da uygun ve kaliteli olmalıdır.¹⁶⁵

Sağlıkta ayrımcılık yasağı ve eşitlik sağlık hakkına ilişkin insan hakları çerçevesinin ve 2030 Gündemi'nin temel prensiplerindedir. Sağlık hakkının ilerleyici şekilde hayata geçirilmesi için herkesin sağlığını iyileştirmeye yönelik sistemli ve ısrarlı bir çaba gerekmektedir. Sağlık hizmet, mal ve tesisleri ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya başka görüş, ulusal veya toplumsal köken, mülkiyet, engellilik, doğum veya başka bir statüye dayalı olarak herhangi bir ayrımcılık yapılmadan,¹⁶⁶ kimse dışarıda bırakılmaksızın herkese temin edilmelidir. Bunun için "ister toplumsal, ister ekonomik, ister demografik, isterse de coğrafi açıdan yahut başka herhangi bir sınıflandırma yöntemine göre tanımlanmış olsun, insan toplulukları arasında önlenebilir, haksız veya giderilebilir farklar" olarak anlaşılan sağlık sistemindeki eşitsizliklerin en aza indirilmesi yönündeki çabalar da bu kapsama dahildir; tüm insanların tam sağlık potansiyellerine ulaşmak bakımından adil bir fırsata sahip olması ve kimsenin bu potansiyele erişirken dezavantajlı bir konumda bulunmamasını sağlamak amaçlanmaktadır.¹⁶⁷

SAĞLIK ALANINDA EŞİTSİZLİKLERİN AZALTILMASI

2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nde yer alan, kimsenin geride bırakılmayacağına ve en geride olana en öncelikli olarak ulaşılacağına yönelik vaadin gerçekleştirilmesi için sağlık alanındaki eşitsizliklerin azaltılmasına açıkça eğilmek gerekmektedir. Son on yıllar boyunca sağlık alanında edinilen kazanımlara rağmen, yüksek ve düşük gelirli ülkeler arasında ortalama yaşam süresi, ilaç ve diğer yeniliklere erişim ve toplumsal cinsiyet eşitliği de dahil olmak üzere sağlık hizmetleri önündeki hukuki, kültürel ve sosyal engeller bakımından gözlenen farklılıklar göz önüne alındığında sağlık alanında büyük eşitsizliklerin sürdüğü görülmektedir. En savunmasız ve ötekileştirilmiş kesimler de dahil olmak üzere herkes için sağlıklı ve kaliteli yaşamın sağlanması bakımından sağlığın bir insan hakkı olarak tanınması ve sağlık alanında eşitliğin sürdürülebilir kalkınma açısından temel rolünün teslim edilmesinden başka eşitlik odaklı ve hak temelli yaklaşımlar benimsenmesi de şarttır." (DSÖ ve diğerleri, Herkes için Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam Küresel Eylem Planı)¹⁶⁸

Birtakım sağlık konularında hatırı sayılır kazanımlar elde edilmiş olmakla birlikte, halen kat edilecek çok yol vardır. Herkes için Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam Küresel Eylem Planına göre, bu konuda varlığını sürdüren meseleler arasında gitgide genişleyen eşitsizlikler ve belirleyici sağlık faktörlerine yeterli özen gösterilmemesi, damgalanma ve ayrımcılık, toplumsal cinsiyet eşitliği, şiddet ve eğitim, ve yoksulların ve dezavantajlı kesimlere ilgisiz kalınması yer almaktadır.¹⁶⁹ Benzer biçimde, UHC2030 Girişimi (Evrensel Sağlık Güvencesi) ortak bir beyan kapsamında “eşitliği teşvik eden, damgalanmayı azaltan ve çeşitli ayrımcılık biçimlerine dayalı engelleri ortadan kaldıran sağlık sistemleri tesis edilmesi” gereğini kaydetmektedir.¹⁷⁰

Sağlık sisteminde ayrımcılık yasağı ve eşitliğin sağlanması için çalışırken, sağlık hizmetlerine, nitelikli tedaviye ve sağlık sistemine daha geniş katılıma erişim konusunda kısıtlılık yaşayan heteroseksüel kadınları, kız çocukları, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarını ve din veya inanç azınlıklarını da içermek, ancak bunlarla sınırlı olmamak kaydıyla, ayrımcılığa ve dışlanmaya bilhassa açık olan kesimlere odaklanması şarttır. Bu kesimlerin karşılaştığı ihlaller genellikle çok katmanlı, kesişen ve bariz ihlaller olup, açıkça ve özel bir şekilde ele alınmayı gerektirmektedir. 2030 Gündemi çerçevesinde sağlıklı bağlantılı toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine ve ayrımcılığa oldukça dikkat çekilmekle birlikte, dine dayalı eşitsizliklere ve ayrımcılığa daha az dikkat çekilmiş, bu ikisi arasındaki kesişime ise hiç değinilmemiştir.

” Sağlık alanındaki kadar yaygın ve açık bir şekilde kesişen hak mücadelelerine hiçbir alanda rastlanmamaktadır; hele ki söz konusu edilen cinsel sağlık ve üreme sağlığı gibi doğrudan bedenle ilgili bir alan olunca.” (Azza Karam, BM Nüfus Fonu eski yüksek danışmanı; şu anda Religions for Peace (Dinler Barışı Destekliyor) Genel Sekreteri)

6.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ, TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE SAĞLIK ARASINDA KESİŞEN SORUNLAR

Din ve toplumsal cinsiyet ile bağlantılı ayrımcılık sağlığı, nitelikli tedaviye ve sağlık sistemine katılıma erişimi çeşitli şekillerde etkileyebilir. Bu ayrımcılık biçimleri birbiriyle kesişip örtüşürken, bu ayrımcılıklara uğrayan kişileri bilhassa zayıf bir konumda bırakmaktadır. Aşağıda sağlık alanında din ve cinsiyete dayalı ayrımcılık arasındaki kesişimlerle bağlantılı esaslı meselelerin bir kısmı kısaca incelenirken, hukuk, devlet yapıları, politikaları ve uygulamaları ile toplumsal norm ve teamüllere ilişkin zorluklar ele alınmaktadır. Sağlıkla ilgili cinsiyet ayrımcılığı yapan yasalar, devletin bu tarz işlemleri ve toplumsal eylemler belirli bir dini kimliğe mensup insanları çoğunluğa nazaran nasıl farklı etkilemektedir? Dinle ilgili cinsiyet ayrımcılığı yapan yasalar, devletin bu tarz işlemleri ve toplumsal eylemler kadınları, kız çocukları ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarını erkeklere nazaran nasıl farklı etkilemektedir?

” Sağlık ve güvenlik alanında maddi eşitlik sağlanması için ayrıcalıklı muamele yapılması gerekir. Kadınlar çocukluklarından yaşlılıklarına dek tüm yaşam döngüleri boyunca erkeklerden oldukça farklı sağlık ihtiyaçlarına ve zayıflıklarına sahiptir. Kadınların biyolojik fonksiyonları kendilerine özgüdür, yalnızca kadınları etkileyen sağlık sorunlarına maruz kalırlar, yaygın bir şekilde cinsiyete dayalı şiddete uğrarlar ve istatistiksel olarak bakıldığında erkeklerden daha uzun yaşadıkları için sağlık hizmetlerine erişim ihtiyaçları daha sık ve daha ileri yaşlarda çok daha fazla ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kadınlar ve genç kızlar sağlık hizmetlerindeki yetersizliklerin olumsuz etkilerini erkeklerden daha yoğun bir şekilde yaşarlar” (Hukuk ve uygulamada kadınlara yönelik ayrımcılık meselesine ilişkin BM Çalışma Grubu)¹⁷¹

6.2.1 YASAL ÇERÇEVE

Ulusal yasalar insanların ihtiyaç duydukları çok çeşitli sağlık hizmetlerini talep etmesini, kaliteli sağlık hizmetine erişimini ve sağlık sistemine katılımını yasaklayarak veya insanları bundan caydırarak sağlık hizmetinde ayrımcılık yaratıp bunu sürdürebilmektedir.¹⁷² Heteroseksüel kadınlar, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları ve din veya inanç azınlıklarına mensup kişiler sık sık sağlık haklarını etkileyen dolaylı veya doğrudan hukuki ayrımcılığa maruz kalmaktadır.

Sağlık hizmetlerine erişimin vatandaşlık temeline dayandığı ülkelerde dini ayrımcılık içeren **vatandaşlık yasaları** bariz bir sorun oluşturmaktadır. Bir önceki bölümde değinildiği üzere, Myanmar’da anayasa temel hakları yalnızca vatandaşlara tanımaktadır. Vatandaşlık verilmeyen kişiler açısından bu durum, sağlığa ve bir dizi başka hizmete erişim bakımından ciddi neticeler doğurmaktadır.¹⁷³ Bazı hallerde devletin getirdiği seyahat kısıtlamaları da sağlık hizmetlerine erişimi engellemektedir. Örneğin ülke içinde yerlerinden edilmiş Rohingya Müslümanlarının kaldığı Taung Paw kampında insanların bazen acil durumlarda dahi resmi izin almadan kamptan ayrılması yasaklanmaktadır. Bu yasağın zorlu hamilelikler ve doğumlar gibi durumlarda ağır sonuçları olmakta ve birçok kadın hastaneye sevk prosedürlerinin aşırı karmaşık olması sebebiyle doğum sırasında hayatını kaybetmektedir.¹⁷⁴

Birçok ülkede **cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları** ile ilgili kısıtlayıcı yasalar kadınların sağlığa erişimi önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Cinsel sağlık ve üreme sağlığı hakkı sağlık hakkının ayrılmaz bir parçasıdır, fakat dünyanın dört bir yanında yasa ve politikalar bu sağlık alanına erişimi çeşitli şekillerde, örneğin kürtaja yönelik cezai ve başkaca yasal sınırlamalarla; hamilelikte getirilen davranış kısıtlamalarıyla; yasal vasiden onay alınması şartı gibi doğum kontrol ve aile planlaması yöntemlerine erişim sınırlamalarıyla ve cinsel ve üreme hakkında eğitim ve bilgi teminine getirilen sınırlamalarla kısıtlamaktadır.¹⁷⁵ Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Nikaragua ve Malta’da kürtaj tamamen, bir kadının veya genç kızın yaşamı ya da sağlığı tehlikede olduğunda, fetüs yaşayamayacak durumda olduğunda ya da hamilelik tecavüz sonucunda meydana geldiğinde dahi yasaktır.¹⁷⁶ Muhafazakâr dini aktörler her türlü liberalleşme çabasına karşı çıkarak, cinsel sağlık ve üreme sağlığı konusunda kısıtlayıcı yasaların meşrulaştırılmasında ve savunulmasında sıklıkla önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin Arjantin’de Katolik Kilisesi devlet hastanelerinde doğum kontrol

yöntemlerinin zorunlu olarak dağıtılmasına ilişkin 2002 tarihli yasaya karşı canla başla mücadele etmiş ve hatta bazı eyaletlerde bu uygulamayı durdurmuştur. Ülkedeki kürtaj yasasının liberalleştirilmesine yönelik yakın tarihte yürütülen çalışmalar da Kilise'nin bazı kesimlerinden sert bir dirençle karşılaşmaktadır.¹⁷⁷

Bu yasalar dini azınlıklara mensup kadınları doğrudan hedef almamakla birlikte, azınlıkların nüfusun yoksun kesimlerine mensup olduğu ülkelerde bu kesimleri çok daha fazla etkileyebilmektedir. Örneğin yasal olarak kürtaja yönelik kısıtlamaların bulunduğu ülkelerde, yoksul ve eğitimsiz kadınlar bu durumdan en çok etkilenen kesim olmaktadır. Devlet sistemi dışında güvenli kürtaja erişimi bulunmayan, yani özel sağlık hizmetlerini kullanma veya yurtdışına seyahat etme imkânı olmayan kadınlar güvenli olmayan yöntemlere başvurmakta ve bunlar da çoğu zaman hastalık veya ölümle sonuçlanmaktadır.¹⁷⁸ Din ve inanç azınlıklarının toplumun en yoksul ve eğitimsiz kesimini oluşturduğu ülkelerde, bu azınlıklara mensup kadınlar bilhassa dezavantajlı bir konumdadır; zira bu gruplar açısından güvenli olmayan kürtaj sayıları, genel olarak ülkedeki kadın nüfusuna kıyasla çoğu zaman çok daha yüksektir. Araştırmalar, örneğin Latin Amerika'da yerli azınlıklara mensup kadınların güvenli olmayan kürtaj işlemleriyle bağlantılı olarak hastalık ve ölüm riskinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Nepal'de Dalitler, Müslümanlar ve diğer azınlıklar arasında güvenli olmayan kürtaj sayıları çok daha yüksektir.¹⁷⁹

Bazen kadınların cinsel sağlık ve üreme sağlığı hizmet ve haklarına erişimini sınırlandıran yasalar din veya inanç özgürlüğüne atıfla meşrulaştırılmaktadır. Bu noktada **vicdani ret hakkı** örnek gösterilebilir. Kürtajın yasal olduğu bazı ülkelerde sağlık personeli kürtajla bağlantılı hizmetlere katılmayı reddetme hakkına sahiptir. Bu hak genellikle başka üreme sağlığı hizmetlerini de içine almaktadır; bunlar arasında, üremeye yardımcı teknolojiler, prenatal tanı, doğum kontrolü ve kısırlaştırma sayılabilir. Kimileri kürtaja yönelik vicdani reddi din veya inanç özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olarak görürken, kimileri de bu uygulamanın bilhassa sağlık çalışanlarının büyük bir çoğunluğunun vicdani ret yanlısı olduğu hallerde heteroseksüel kadınların ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının sağlık hakkını tehlikeye atabileceği düşüncesindedir. Örneğin İtalya'da 10 jinekologdan 7'si kürtaj işlemi gerçekleştirilmeyi reddetmektedir.¹⁸⁰ Keza Uruguay ve Polonya'da da "vicdani şartlar" sebebiyle kürtaja erişimin ciddi ölçüde sınırlandırıldığı bölgeler mevcuttur.¹⁸¹ ABD'de transseksüel erkeklere, dini bağlantısı bulunan hastaneler tarafından histerektomi (rahmin ameliyatla alınması) uygulanmasının reddedildiği örnekler bulunmaktadır.¹⁸²

Bazı çevreler, kürtajın yasaklanmış olduğu hallerde dahi güvenli kürtaja erişim konusunda kişiye **yardımcı olunması yönünde vicdani bir yükümlülüğün** varlığını savunmaktadır. Örneğin ABD'de kürtajın yasal hale getirilmesinden önce, bir grup inanç lideri on binlerce kişinin güvenli kürtaja erişimine yardımcı olmak amacıyla gizli bir şebeke kurmuştu. Bu şebeke içerisindeki bir Metodist Kilisesi ruhban üyesi olan Rahip Lyons, din ve inanç özgürlüğüne atıfla, kürtaj yasağının "kendisinin papaz olarak danışmanlık sunma hakkını kısıtladığını" öne sürmüştür.¹⁸³ Daha yakın bir tarihte, 2016 yılında bir grup teolog ve ahlakbilimci, sağlık hizmeti veren tesislere ve hekimlere yönelik ciddi kısıtlamalar getiren bir Teksas yasasına karşı Whole Women's Health adlı bir kürtaj kliniğinin Yüksek Mahkeme'de açtığı davada kürtaj lehinde bir müdahil görüşü sunarak şu ifadelerde

bulunmuştur: “Temel dinler içerisinde kürtaj konusunda tek tip bir dini veya ahlaki görüş bulunmadığından, devletin kürtaja erişimi sınırlandırma teşebbüsü bazı kişilerin dini ve ahlaki kararlarını ister istemez çiğnemektedir.”¹⁸⁴

” **Bir kadının ve ailesinin doğum kontrolü, düşük ilaçları ve kürtaj da dahil olmak üzere üreme sağlığı yelpazesinin tamamına başka hususların yanı sıra dini gerekçelerle sınırsız erişim sağlanmaması kadınları anayasal dini özgürlüklerinden mahrum bırakmaktadır.”** ABD Hahamlık Meclisinin Üreme Özgürlüğü hakkındaki Kararı (2007)¹⁸⁵

6.2.2 DEVLET POLİTİKALARI, YAPILAR VE UYGULAMALAR

Yasalar ve politikalar sağlık sisteminde eşit erişimi ve ayrımcılık yasağını güvence altına alsa dahi, sağlık sistemindeki kurumsal politikalar ve uygulamalar heteroseksüel kadınlara, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarına ve din veya inanç azınlıklarına yönelik fiili ayrımcılık ve eşitsizlik motiflerinin devamlılığına katkıda bulunabilmektedir. Kurumsallaşmış ayrımcılık, en ağır biçimiyle, kadınların ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının yalnızca sağlık hakkını değil, yaşam ve güvenlik haklarını da tehdit eden **sistemik şiddet** biçimini almaktadır. Bu şiddet biçimleri arasında örneğin zorla kürtaj veya kısırlaştırma, rızası dışında akıl hastanesine kapatılma ve din değiştirme terapileri adı verilen zorla uygulanan tedaviler yer almaktadır.¹⁸⁶ Dini azınlıklara devlet tarafından baskı uygulanan ülkelerde, devlet bu baskının bir parçası olarak toplumsal cinsiyete dayalı çeşitli şiddet biçimlerine başvurabilmektedir. Örneğin Çin’de, Uygurlu Müslümanların tutulduğu devlete ait toplama kamplarında kadınların zorla kısırlaştırma, kürtaj, tecavüz ve başka şiddet biçimlerine maruz bırakıldığı bildirilmektedir. Kampların dışında da Uygur ve başka azınlıklara mensup kadınlar, keyfi alıkoyma ve zorla kaybetme vakalarının yanı sıra, benzeri yöntemlerle üreme yaşamlarına müdahale eden ve bunu kontrol altında tutan nüfus planlaması politikalarıyla gayriresmi yollarla hedef alınmaktadır.¹⁸⁷

SALGIN HASTALIK ORTAMINDA GÜNAH KEÇİSİ ARAMAK

Salgın hastalıklar baş gösterdiğinde, halihazırda dışlanmış ve ötekileştirilmiş olan kesimler günah keçisi olarak gösterilme riski altındadır. Mısır’da 2009 tarihinde baş gösteren ve “domuz gribi” olarak bilinen H1N1 grip virüsü hemen Kıptilerle ilişkilendirildi. Mısır’da domuzlar esasen Kıpti çöp toplayıcılar tarafından yetiştirilmekte olup, onlar da domuzları topladıkları organik ev atıklarıyla besliyordu. Hükümet Kıptilere ait binlerce domuzun itlafına karar verince, bu durum en çok yoksul ve çoğu kadın olan çöp toplayıcıları etkiledi.¹⁸⁸

Muamele bakımından ayrımcılık da bir başka yaygın sorundur. Niceliksel araştırmalar sağlık çalışanlarının müşterilerinin özelliklerine bağlı olarak **eşitsiz bir hizmet** sunduğunu göstermektedir.¹⁸⁹ Dini azınlıklara mensup kişiler sağlık sisteminde orantısız bir şekilde ayrımcılığa uğrama riski altındadır; buna, sözlü ve fiziksel taciz; tedavi sunmamak; yetersiz veya yanlış tedavi; ya da rızası dışında tedavi de dahildir.¹⁹⁰ Kişinin sağlık hizmetlerine

kaydında dini kimliğinin açıklanması koşulu aranan ülkelerde ayrımcılık riski daha da fazladır. Dini azınlıklara mensup kadınlar erkeklerle aşağı yukarı aynı şekillerde olduğu gibi, cinsiyete özgü ayrımcılık biçimleri bağlamında da muntazam olmayan bir hizmet kalitesiyle karşı karşıya kalmaktadır; kadınların “daha düşük”, “zayıf” veya kendi kararlarını veremeyecek konumda addedildiği ortamlar bakımından bu daha da geçerlidir. Bu tür ayrımcılık biçimleri arasında, gizliliğin ihlali; kendi kararını kendisinin verememesi, örneğin velinin, kocanın veya başka bir vasinin rızasının gerekmesi; ve özgür ve bilinçli rızadan yoksun olmak sayılabilir. Kültürel açıdan uygun hizmetlerin sunulmaması da bazı kadınlar açısından bir engel oluşturabilir. Sağlık çalışanları birtakım dini topluluklara hâkim olan geleneksel, zararlı olmayan şifa yollarını, norm ve teamülleri görmezden gelince, küçük görünce veya yok sayınca, bu topluluklara mensup kadınların sağlık hizmetine erişim ihtimali daha da düşmektedir.

” **Hemşireler ırk, etnik köken, din, cinsiyet, engellilik, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliğine bakılmaksızın tüm hastalara bakım sağlamak yönünde bir mesleki yükümlülük altındadır. Bizler Hristiyan hemşireler olarak mesleğimiz ve inancımız gereği başka kesimlerce damgalanan kişilere kucak açmakta ve hizmet sunmaktayız.**” (Sarah Sanders, Faith Community Nurse (İnanç Topluluğu Hemşiresi), Missouri)¹⁹¹

Sağlık sistemi içerisindeki ayrımcılık yalnızca sistem içerisindeki hastaları değil, **sağlık sistemi personelini** de etkilemektedir. Araştırmalar hastaların ve diğer personelin taşıdığı önyargı ve peşin hükümler; fiziksel ve cinsel şiddet; ücret farkları, düzensiz maaş, resmi olarak istihdam edilmemek ve liderlik ve karar alma mekanizmalarına katılmamak gibi örneklerle de kanıtlandığı üzere, daha ziyade kadın sağlık çalışanlarına yönelik yerleşik bir cinsiyet ayrımcılığını belgelemektedir.¹⁹² Özellikle Batılı ülkeler dışında, dine dayalı olarak sağlık personeline yönelik ayrımcılık hakkında yapılmış pek az araştırma mevcuttur; ancak mevcut tanıklıklar bu ayrımcılığın varlığına işaret etmektedir. ABD’de Müslüman kökenden gelen 225 doktorun katıldığı bir anket, katılımcıların neredeyse yarısının diğer çalışma arkadaşlarına kıyasla işyerinde daha sıkı bir gözetim altında olduğunu hissettiğini ve dörtte birinin işyerinde dini ayrımcılığa uğradığını söylediğini ortaya koymuştur. Katılımcıların yine dörtte biri, dinlerinden ötürü kariyerlerinde terfi imkânlarının ellerinden alındığı kanaatindedir.¹⁹³

Dini azınlıkların yoğun olarak yaşadığı bölgelere **sağlık bütçesinin hakkaniyetli şekilde ayrılmadığı ve altyapı konusunda öncelik tanınmadığı** da gözlenmektedir. Örneğin Orta Afrika Cumhuriyeti’nde Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yaşayanlar Hristiyanların elindeki hükümetin bu bölgelere, ülkedeki Hristiyan çoğunluk yaşadığı bölgelere kıyasla daha az kaynak aktardığı iddiasındadır.¹⁹⁴ Öte yandan Nijerya’da, Hristiyan bölgelerdeki devlet hastanelerinin süregiden çatışma ortamı sebebiyle Müslüman çoğunluk bölgelerine taşındığı öne sürülmektedir. Tanzanya ve Kenya’da sağlık tesislerinin coğrafi dağılımı, sömürgecilik dönemindeki Hristiyan misyonerlik faaliyetlerinin mirasını sürdürmektedir.¹⁹⁵ Kadınların hareket kabiliyeti ve seyahat kaynakları daha az olduğundan, hastanelerin ve sağlık kliniklerinin az sayıda ve uzak yerlerde olması durumunda bundan en çok kadınlar etkilenmektedir. Örneğin Myanmar’da azınlıklar arasında sağlığa erişim konusunda yaşanan eşitsizliklere ilişkin bir çalışma, bilhassa kırsal bölgelerde kadınların tedavi amacıyla doktora başvurma oranının erkeklere kıyasla daha düşük olduğunu saptamıştır.¹⁹⁶

İNANÇ TEMELLİ SAĞLIK ÇALIŞANLARI

İnanç temelli aktörler bilhassa devlet sağlık hizmetlerinin kırılma veya zayıflamış olduğu sistemlere sahip ülkelerde sağlık hizmetlerinin temininde genellikle önemli bir rol oynuyor. Uluslararası kalkınma STK'ları, ulusal veya yerel dernekler, misyonerlik kuruluşları, dini kurumlar ve başka kuruluşlar hastane ve sağlık kliniği işletiyor, kamu sağlığı kampanyalarına giriyor, sağlık konusunda bilgi ve eğitim veriyor, danışmanlık hizmeti sunuyor veya sağlık hizmetlerinin teminine başka yollarla iştirak ediyor. İnanç temelli sağlık çalışanlarının bazıları hükümetle işbirliği yapmak konusunda gönülsüz olmakla birlikte, birçoğu, farklı derecelerde de olsa, ulusal sağlık hizmetlerine entegre oluyor. İnanç temelli sağlık çalışanlarının emeğine dair sistematik veriler oldukça az; Afrika'da inanç temelli sağlık çalışanlarının halihazırdaki varlığına dair bir üst-analize göre, sağlık piyasasındaki payları düşünüldüğünden daha dar olabilir, fakat memnuniyet seviyesi genellikle devlet kurumlarına oranla çok daha yüksek. İnanç temelli sağlık çalışanları aynı zamanda devletin sağlık çalışanlarına oranla yoksul kesime biraz daha fazla hizmet ediyor gibi görünüyor.¹⁹⁷ Bu çalışma inanç temelli sağlık hizmeti içerisinde din veya cinsiyete dayalı ayrımcılık potansiyellerini incelemiyor. Bazı bağlamlarda bir sağlık çalışanı ile bir din arasında açık bir bağlantının var olması halinde, başka dinlere mensup kişiler söz konusu sağlık kurumunda tedavi olmaktan çeşitli ölçülerde cayabilirken, başka bazı bağlamlarda da söz konusu sağlık hizmetinin temini dinler arasındaki engellerin kalkmasına ve çok derinlerdeki toplumsal yarıkların kapanmasına aracılık edebilir. Pakistan'da Ahmediye cemaatinin genel olarak son derece hassas, kırılma ve baskılanmış bir konumu bulunmasına karşın, Rabwah'da Ahmediye cemaati tarafından işletilen ve tüm inançlara mensup kişilere hizmet veren kalp sağlığı merkezi bu ikinci duruma örnek oluşturuyor.¹⁹⁸ Bu konu daha detaylı incelenmeyi gerektirmektedir.

6.2.3 TOPLUMSAL NORM VE TEAMÜLLER

Kültürel ve dini nitelikte olanlar da dahil olmak üzere toplumsal norm ve teamüller sağlık alanında ayrımcılık biçimlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayarak etkili olmaktadır. Din ve cinsiyete dayalı ayrımcılık çoğu zaman ataerkil dini norm ve teamüllerle iç içe geçmiş durumdadır. Dini norm ve değerler aynı zamanda, sağlık alanında cinsiyete ve dine dayalı ayrımcılığa karşı mücadelede açısından da önemli bir motivasyon kaynağı oluşturabilir.

Devlet dışı aktörler, **sağlık tesislerini yıkmak veya sağlık personeline ve hastalara saldırmak** da dahil olmak üzere, başka insanların sağlığına erişimini çeşitli şekillerde engelleyebilmektedir. Bu tür saldırılar dinle bağlantılı çatışma ve ayaklanmaların parçası olarak yaşanabilmektedir. Örneğin Nijerya'da Boko Haram, "hainlere" ve "Batılı elitlere" karşı sürdürdüğü şiddet içerikli ayaklanmanın bir parçası olarak sağlık tesislerine çeşitli saldırılar düzenlemiş, tıbbi ekipmanı çalıp çırpmış ve sağlık çalışanlarını kaçırmıştır. Ağustos 2017'de Adamawa eyaletindeki bir ilçeye yönelik saldırıda Boko Haram ilçedeki hastaneyi yerle bir ederek, ilçe sakinlerini temel sağlık tesisinden yoksun bırakmıştır.¹⁹⁹ Orta Afrika Cumhuriyeti'nde aralarında Anti-Balaka grubu, Tanrı'nın Direniş Ordusu, Yusuf Sy milisleri, Dönüş, İslah, Rehabilitasyon grubu ve Orta Afrika Barış Birliği'nin de yer aldığı silahlı isyancı topluluklar 2017 yılında sağlık merkezlerine düzenlenen altı saldırıdan sorumludur.²⁰⁰ Sağlık tesislerine, personeline ve hastalara yönelik saldırılar kadınların üreme sağlığına

yönelik militan kampanyaların bir parçası da olabilmektedir. ABD’de 2015 yılında bir Planlı Ebeveynlik kliniğine yönelik silahlı saldırıda üç kişi hayatını kaybetmiştir.²⁰¹ Şili’de 2018 yılında üreme haklarına ilişkin bir gösteride üç kadın bıçaklanarak öldürülmüştür.²⁰²

Dini norm ve teamüller kadınların ve kız çocukların sağlığa erişimini çeşitli şekillerde etkileyerek, toplumsal cinsiyet ayrımcılığına ve eşitsizliklere katkıda bulunabilir. Dünyanın dört bir yanında kadın sünneti (genital sakatlama), çocuk yaşta evlendirme, menstrüal izolasyon ve diğer zararlı uygulamalar bazen belirli dini değer ve geleneklere atıfla meşrulaştırılmaktadır. Bu zararlı uygulamalar kadınların ve kız çocukların sağlığına doğrudan bir tehdit arz etmekte olup, din veya inanç özgürlüğü tarafından korunmamaktadır. Esasen devletin bunları durdurmak amacıyla müdahalede bulunma yükümlülüğü bulunmaktadır. Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü tarafından dile getirildiği üzere, “kurumsal özerklik prensibi, Devletin zararlı ayrımcı cinsiyet normlarına saygı göstermesini gerektirmez. Söz konusu teamüller bir ‘dini değerler sisteminden’ kaynaklanıyor diye zararlı uygulamaları önlemek amacıyla müdahalede bulunmaktan kaçınma yükümlülüğü de getirmez.”²⁰³ Ancak belirli bir dini topluluk içerisindeki zararlı uygulamaları durdurmak için müdahalede bulunulduğunda, bu müdahalenin söz konusu topluluğa ait tüm dini uygulamaların yasaklanması veya kısıtlanması için bir gerekçe olarak kullanılmaması gerekir; zira böyle bir şey topluluğun din veya inanç özgürlüğüne yönelik orantısız bir kısıtlama oluşturacaktır. Uluslararası Azınlık Hakları Grubu tarafından kaydedildiği üzere, “Çoğu zaman ihtiyaç duyulan şey, bir kültürü veya dini tümüyle kısıtlamadan veya karalamadan belirli bazı uygulamalarda nasıl reform yapılabileceğine dair bilinçli bir diyalog kurulmasıdır.”²⁰⁴

KADIN SÜNNETİNİ (GENİTAL SAKATLAMA) ÖNLEMENE VE ORTADAN KALDIRMAYA YÖNELİK İYİ UYGULAMA ÖRNEKLERİ İHKY DERLEMESİ

2015 yılında İHKY dünyada kadın sünnetinin önlenmesi ve ortadan kaldırılmasına yönelik iyi uygulama örneklerini derledi. Bu raporda devletler, uluslararası insan hakları hukuku uyarınca, kadın sünnetini yasaklamaya yönelik yasalar çıkarmaya ve uygulamaya; kadın sünnetini konu alan ve devletin her seviyesine yönelik kapsamlı politikalar geliştirmeye; kız çocukların eğitimini teşvik etmeye; eğitim ve farkındalık çalışmaları üstlenmeye; kadın sünnetini destekleyen toplumsal normlarla mücadele etmeye ve kadınlara yönelik ayrımcılığı pekiştiren din, toplumsal normlar, zararlı kalıplaşmış yargılar ve kültürel inançlar ile uygulama arasındaki bağlantıyı koparmaya; uygulamayı sona erdirmek için siyasi önderlikten destek almaya; ve veri toplama işlemlerini uyumlaştırmaya davet ediliyor.²⁰⁵

Ataerkil cinsiyet rolleri ve kalıpları, kadınların özerkliği ve hareket kabiliyetini sınırlandırarak sağlığa erişimlerini çok somut şekillerde kısıtlamaya hizmet edebilmektedir. Bu durum dini azınlıklar kadar çoğunluklar açısından da geçerli olabilir. Birçok bağlamda, erkeğin üstünlüğü ve otoritesi kavramı kadınların kocalarının veya babalarının rızası olmadan kendi sağlıklarına ilişkin kararları almasına müsaade edilmemesi veya bu konuda kendisini rahat hissetmemesi anlamına gelebilmektedir. Erkek vesayeti kavramı aynı zamanda, kadınların yanlarında bir erkek olarak seyahat etmelerini gerektirmekte ve genel anlamda hareket kabiliyetlerinin yanı sıra sağlık sistemine erişimlerini de kısıtlamaktadır;

hele ki tabu veya utanç konusu olabilecek sağlık meseleleri söz konusu olduğunda kadınların tedaviden kaçınmasına dahi yol açabilmektedir.²⁰⁶ Ötekileştirilmiş dini azınlıklara mensup kadınlar açısından bu tür kısıtlamalar sağlık tesislerinin az sayıda ve uzak olması sebebiyle daha da ağır sonuçlar yaratabilmektedir.

UMUT KANALLARI: DİNİ LİDERLERİN TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE SAĞLIK KONUSUNDA SEFERBER EDİLMESİ

World Vision International (Uluslararası Dünya Vizyonu) ve *Islamic Relief* (İslami Yardım) adlı iki kuruluş, **Channels of Hope (Umut Kanalları)** adlı bir program kapsamında yerel dünya liderlerini, kendi topluluklarını etkileyen HIV ve AIDS, anne ve çocuk sağlığı, çocukların korunması, cinsiyete dayalı şiddet ve Ebola gibi temel meselelere yanıt vermek üzere seferberliğe çağırıyor. Bir dizi çalıştay düzenlenerek, yerel topluluk liderleri bu meseleler ve bunlara nasıl yanıt verileceği, başta en savunmasız konumdakiler olmak üzere topluluk bünyesinde herkesin sağlığının nasıl geliştirileceği hakkında eğitilip donatıldı. Bu program birçok bölgede başarıya ulaştı. Örneğin Güney Sudan’da World Vision, bu projeden önce dini liderlerin yarısından fazlasının cinsel şiddet vakalarında kadınların kusurlu olduğu ve fail ile evlenmeleri gerektiği görüşüne sahip olduğunu tespit etmişti. Projeye katıldıktan sonra ise, cinsel şiddetin sebep olduğu zararı anladıklarını ve bu mesajı kendi topluluklarına iletmeye kararlı olduklarını belirtenlerin oranı yüzde 95 olarak saptanmıştı.²⁰⁷

Kadınlara ilişkin birçok sağlık sorununun etrafını çevreleyen **damgalanma ve utanç duygusu** da genellikle dini ve kültürel normlarla yakından bağlantılıdır. Obstetrik fistül, infertilite, cinsel yollarla bulaşan hastalıklar, menstrüasyonla bağlantılı konular, HIV/AIDS ve kürtaj gibi kadınların cinsel ve üreme sağlığı ile ilişkili konular bilhassa hassasiyet arz etmektedir. Bu da kadınların sağlığa erişimini çeşitli şekillerde etkileyebilmektedir; kendi sağlıklarıyla ilgili konular hakkında yeterli bilgi sahibi olmamaları, tedaviye istekli olmamaları ya da yanlış konularda tedavi talep etmeleri gibi sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin kürtajla bağlantılı damgalanma ihtimali, kürtaj olan kadınların (kendiliğinden veya istemli) bu kürtaj neticesinde ortaya çıkan tıbbi komplikasyonlardan ötürü tedavi talebine engel olabilmektedir.²⁰⁸ Damgalanma ihtimali içeren sağlık konularından mustarip olan kişiler, örneğin HIV’li birçok insan açısından olduğu gibi, kendi toplulukları içerisinde dışlanma ve ötekileştirilme ile karşı karşıya kalmaktadır. Dini azınlıklar içinde zaten marjinal bir konuma sahip olan kadınlar açısından bu tür sağlık meseleleriyle karşılaşmak daha da güç olabilmektedir. Yoksulluk ve düşük eğitim seviyeleri bu kişilerin başa çıkma stratejilerini daha da sınırlandırmaktadır.

” HIV/AIDS gibi kültürel ve dini açıdan hassas konularda çalışıyorsanız, kullandığınız dil önemlidir. Örneğin ‘seks işçileri’nden mi bahsediyorsunuz, yoksa ‘savunmasız kadınlar’ gibi daha dolaylı bir ifade mi kullanıyorsunuz, büyük bir fark yaratabilir. Muhafazakâr dini aktörlerle birlikte çalışmak için yaratıcı yollar bulmanız gerekir – ben bunu hassas konuların etrafında ‘beraberce dans etmek’ diye adlandırıyorum. Konuşmaya katılmaları için önyargılarını kırıp, hoşgörülerini yükseltmelerini amaçlıyorum.” (Kamiar Alaei, Uluslararası Sağlık ve Eğitim Enstitüsü (Institute for International Health and Education))

HIV/AIDS KONUSUNDA DAMGALANMA VE AYRIMCILIĞI ORTADAN KALDIRMAK İÇİN DİNİ LİDERLERİ YETKİLENDİRMEK

INERELA+ adlı uluslararası ve inançlararası dini liderler ağı -halktan veya yetkili, kadın veya erkek- HIV/AIDS'li ya da bundan şahsen etkilenen kişileri konu ediniyor. INERELA+ Afrika'da 16 şebekeye sahip ve ayrıca Asya/Pasifik, Amerika, Avrupa ve Orta Asya'da da aktif. INERELA+ cinsel uygulamalar, hizmetlere erişim, gönüllü danışmanlık ve test, ve güçlendirme de dahil olmak üzere HIV/AIDS ile ilgili konularda dini liderlere yardımcı olmak üzere SAVE paketini geliştirdi. Bu paket HIV/AIDS konusuna dair damgalanma, utanç, inkâr, ayrımcılık, eylemsizlik ve hatalı tutumlar gibi meseleleri sistematik bir şekilde ele alıyor.²⁰⁹

Kadınların cinsel ve üreme sağlığı yalnızca utanç duygusuyla değil, aynı zamanda kürtaj konusunda derinlere dayalı **uyuşmazlık ve kutuplaşmalarla** da çevrilidir. Kimilerine göre kadının kendi kaderini tayin hakkı insan haklarının ayrılmaz bir parçasını oluşturmakta iken, kimileri doğmamış çocuğun yaşam hakkına öncelik tanımaktadır. Bu tartışmalar içerisinde din veya inanç özgürlüğü büyük ölçüde yaşam hakkından yana olanların savlarına destek olarak kullanılmaktadır. Örneğin 2009 yılında bir grup Doğu Ortodoks, Katolik ve Evanjelist Hristiyan kurum “yaşamın kutsallığını, geleneksel evliliği ve dini özgürlüğü” desteklemenin kendilerine düşen bir yükümlülük olduğunu beyan eden Manhattan Bildirisi'ni kaleme almışlardır.²¹⁰ Öte yandan, yukarıdaki bölümde anlatıldığı üzere, din veya inanç özgürlüğünün pekâlâ kadınların seçim hakkı lehinde bir sav olarak da öne sürülebileceğini ısrarla savunan dini aktörlerin sayısı da gitgide artmaktadır. Buna örnek olarak ABD'de Üreme Tercihi için Dini Koalisyon oluşumu “dini özgürlüğün [...] utanç ve damgalanmaya maruz bırakılmaksızın kendi üreme sağlıkları hakkındaki kararlar konusunda vicdanlarını dinlemenin tüm insanlar için bir insan ve anayasal hak olduğunu” savunmaktadır.²¹¹ Din veya inanç özgürlüğünün uygulama alanını geliştirme ve genişletmeye yönelik bu teşebbüsler, tercih yanlısı aktivistlerin yaşam yanlısı kesime nazaran daha fazla din veya inanç özgürlüğü hakkına sahip olması sebebiyle değil, din veya inanç özgürlüğünün **tüm** birey ve toplulukların dini istedikleri şekilde yorumlama ve bu inançları başkalarına aktarma hakkını koruması sebebiyle önemlidir. Bu düşünce yaşamın kutsallığını savunan muhafazakâr dini aktörleri; tabiatı gereği ataerkil olduğu gerekçesiyle dini reddeden seküler kadın hakları aktivistlerini; ve kendi dinleri içerisinde kadınların üreme haklarını destekleyen savlar bulan dini aktörleri aynı anda kucaklamaktadır.

” John 10.10 ayetinde ‘Ben insanlar yaşama, bol yaşama sahip olsunlar diye geldim,’ der. İncil’e inananlar, inançlı insanlar ve Latin Amerika Pentakostçu kimliğine sahip olarak bizler güvenli ve ücretsiz yasal kürtaj hakkını savunuyoruz ve bunu yaşamı sevdiğimiz ve bol yaşamı savunduğumuz için yapıyoruz. Bedenlerimiz kutsal topraklardır ve bu topraklarda kendi kaderini tayin [hakkı] ve din özgürlüğü mevcuttur.” (Gabriela Guerreros, Pentakostçu papaz, Arjantin)

BÖLÜM 7

TAVSİYELER VE EYLEM FİKİRLERİ

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda karşılaşılan güçlükler, ister genel anlamda, ister sağlık, eğitim veya adalete erişim açısından olsun, karmaşık ve çok yönlüdür. Yukarıdaki analiz somut sorunların incelenmesine dair bir ilk adım niteliği taşımaktadır. Meselelerin derinlerinde çok çeşitli faktörler yatmakta olup, ayrımcı hukuk ve politika çerçeveleri, zayıf veya otoriter devlet kurumları, ataerkil ve dışlayıcı toplumsal norm ve teamüller, yoksulluk ve çatışmalar gibi faktörler zorlukları şekillendirmektedir. Keza, bu sorunlara yeterli yanıtlar bulunabilmesi için de birçok alana yayılmış çok çeşitli strateji ve yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır; hukuki çerçeve ve politikaların geliştirilmesi veya reformdan geçirilmesi, yeterli maddi kaynak ve insan kaynağı tahsis edilmesi, eğitim ve farkındalık uyandırma, ve uygun tesis ve altyapı sağlanması bunlardan birkaçıdır.

Din veya inanç özgürlüğü, toplumsal cinsiyet eşitliği ve SKA'lara yönelik uzman danışma süreci çerçevesinde katılımcılar müdahalenin anlamlı olacağı bir dizi alan saptayarak bunlar üzerinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Aşağıda, hiçbir şekilde kapsamlı ve ayrıntılı bir katalog veya eylem çerçevesi oluşturma niyeti taşımamakla birlikte, bu görüşmelerden çıkan genel sonuç ve tavsiyelerin yanı sıra daha somut birtakım eylem fikirleri de sunulmaktadır.

Şunu önemle belirtmek gerekir ki, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren meselelerin nasıl daha verimli bir şekilde ele alınabileceğine dair dile getirilen çeşitli tavsiyeler, bu konunun “kimsenin geride bırakılmamasına” yönelik diğer çabalardan daha öncelikli kılınması gerektiği veya din ve cinsiyet temeline dayanan ayrımcılığın diğer ayrımcılık biçimlerinden daha acil kaygılar uyandırdığı şeklinde anlaşılmalıdır; burada amaçlanan şey, genellikle göz ardı edilen ayrımcılık biçimlerine dikkat çekmek ve bu kör noktaların nasıl düzeltilebileceğine dair önerilerde bulunmaktır.

SKH 10: ÜLKELER İÇİNDE VE ARASINDA EŞİTSİZLİKLERİN AZALTILMASI

Hedef 10.2: 2030'a kadar yaşa, cinsiyete, engelliliğe, ırka, etnik kökene, dine, ekonomik ya da başka bir statüye bakılmaksızın herkesin güçlendirilmesi ve sosyal, ekonomik ve siyasi olarak kapsanmasının desteklenmesi

7.1 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN NORMATİF OLARAK AYDINLATILMASI

Genel olarak bakıldığında, Uzman Danışma Süreci katılımcıları arasında din veya inanç özgürlüğünün neleri kapsadığı ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile nasıl bir bağlantısı olduğundan başka sağlık, eğitim ve adalete erişim konularında daha iyi bir kavrayış sağlanmasına ihtiyaç bulunduğu hususunda fikir birliği oluşmuştur. Bu ilişkinin aydınlatılması bakımından örneğin Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü tarafından övgüyü hak eden girişimlerde bulunulmuş olmakla birlikte, bu konudaki yanlış anlama ve ihmalin sürdüğü görülmektedir. BM insan hakları sistemi, normlara açıklık getirilmesine katkı sağlayacak şekilde bu ilişkinin daha sistematik ve tutarlı şekilde ele almaya teşvik edilmektedir.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 5.1 Kadınlara ve kız çocuklarına yönelik her türlü ayrımcılığın her yerde sona erdirilmesi
- 16.10 Ulusal mevzuata ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak bilgiye kamu erişiminin sağlanması ve temel özgürlüklerin korunması
- 16.B Sürdürülebilir kalkınma için ayrımcılık gözetmeyen yasa ve politikaların ilerletilmesi ve uygulanması

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkiyi ülke raporlarında ve tematik raporlarda ele almaya devam etmeye ve ayrıca bu ilişkiye dair farkındalık ve uzmanlık inşa etmek üzere Sözleşme Organları ve diğer Özel Prosedürler ile muntazaman ilişki kurmaya teşvik edilmektedir.
- Başta İnsan Hakları Komitesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi ve Çocuk Hakları Komitesi olmak üzere BM Sözleşme Organları genel yorumlarında, ayrımcılığın kesişim noktalarını değerlendirip incelemek üzere sistematik bir yaklaşım geliştirilmesini temel alarak din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki sinerjileri aktif şekilde ele almaya özendirilmektedir.²¹² Ayrıca yapıcı diyaloglar yoluyla devletlerin bu konuda sistematik olarak bilgi sunması istenebilir ve CEDAW Komitesi tarafından gitgide daha fazla yapıldığı üzere bu konuda tavsiye kararlar hazırlanabilir.
- Özel Raportörler, Bağımsız Uzmanlar ve Çalışma Grupları da dahil olmak üzere Özel Prosedürler kapsamında yetkili merciler, kendi yetki alanlarında din veya inanca dayalı ayrımcılık ve din veya inanç özgürlüğü ile bağlantılı meseleleri toplumsal cinsiyet eşitliğiyle kesişme noktalarına özellikle eğilerek araştırmaya teşvik edilmektedir. Somut bağlam açısından özellikle önem arz eden merciler Kadınlara yönelik Şiddet Özel Raportörü; Azınlık Meseleleri Özel Raportörü; Yerli Halkların Hakları Özel Raportörü;

Sağlık Hakkı Özel Raportörü;²¹³ Eğitim Hakkı Özel Raportörü;²¹⁴ ve Hakikat, Adalet, Tazminat ve Tekerrür Etmeme Güvencesi Özel Raportörüdür. Bunun için, diğer sivil toplum aktörlerinin yanı sıra inanç temelli kuruluşları ve dini aktörleri de istişare amacıyla davet etme yönündeki örnek uygulamalarını sürdürmelidirler.

- Toplumsal cinsiyet ve dine dayalı ayrımcılıkla ilişkili meselelere dair yetkili olan çeşitli Özel Prosedürler arasındaki işbirliği, daha verimli bir bilgi toplama sürecinin sağlanması ve bu konulara ilişkin en iyi örneklerin paylaşılmasının kolaylaştırılması amacıyla daha da pekiştirilmeli ve sağlamlaştırılmalıdır.²¹⁵ Yetkili merciler ortak bir komite kurarak bir dizi ortak tavsiye karar çıkarmayı değerlendirebilir.²¹⁶

EYLEM FİKİRLERİ:

Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü çatısı altında geçici personel görevlendirmek

Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkiye daha da açıklık kazandırılmasında kilit bir rol oynamakta, ancak bu makama sınırlı insan kaynağı aktarılmaktadır. Bu özel raportörlük, ülke incelemelerinin daha ayrıntılı yapılması ve yasal mevzuatın titizlikle denetlenmesini sağlamak adına ek personel görevlendirilerek güçlendirilebilir. Din veya inanç özgürlüğünün uluslararası teşvikine yönelik işbirliği ve eşgüdümü kolaylaştırmayı amaçlayan, 25-27 devletten oluşan hükümetlerarası bir ağ olan Din veya İnanç Özgürlüğü Uluslararası İrtibat Grubu, üyelerinin düzenli olarak yardımını sağlayarak bu tür görevlendirmeler için münasip bir konumdadır.

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda BM'nin bağlayıcı olmayan hukukunu derlemek ve hukuki kılavuzluk geliştirmek

BM sözleşme organlarının ve özel prosedürlerin çok çeşitli konulardaki tematik raporları ve genel yorumları din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin uluslararası insan hakları normlarına açıklık ve belirlilik kazandırılması bakımından önemli detaylar içermektedir. Bugüne dek bu bağlayıcı olmayan hukuk metinlerini derleyip toplamak ve sistematik şekilde analiz etmek yönünde herhangi bir girişimde bulunulmuş değildir. Böyle bir derleme, din veya inanç özgürlüğünün cinsiyet konusunda duyarlı yorumlarının teşvikine yönelik savunuculuk, stratejik davalar, hukuk reformu ve başka girişimlerde bulunan aktörler açısından önemli bir kaynak oluşturabilir. Daha somut ifade etmek gerekirse, din veya inanç özgürlüğü ve cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları gibi belirli konularda hukuki kılavuzluk geliştirilmesine temel oluşturabilir.

BM sözleşme organlarına sunulan gölge raporlar

Kadın hakları örgütleri, dini azınlık örgütleri, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği hakları örgütleri ve din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konularında çalışan başka kuruluşlar, çeşitli BM sözleşme organlarına sundukları gölge raporlar aracılığıyla, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkiye ve bu ilişkinin farklı tematik konular açısından önemine dikkat çekilmesine yardımcı olabilir.

7.2 DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ ARASINDA DİYALOG VE İŞBİRLİĞİNİN TEŞVİK EDİLMESİ

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için sadece uluslararası insan hakları normları açısından bir aydınlatma sağlanması değil, sırasıyla din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği alanında faal aktörler arasındaki ilişkilerin de güçlendirilmesi gerekmektedir. Sırasıyla din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi için çalışma yürüten savunuculuk grupları, STK'lar, devlet kuruluşları ve diğer aktörler, faaliyetlerinde bariz örtüşme ve benzerlikler bulunmasına karşın her zaman birbirleriyle bağlantı içerisinde bulunmamaktadır. Bunun da söz konusu alanlarda uygulamaya geçirilen politika, program ve projeler açısından birtakım sonuçları olmaktadır. Din veya İnanç Özgürlüğü eski Özel Raportörü tarafından dile getirildiği üzere “dini ayrımcılıkla mücadele amacıyla alınan tedbirler, söz konusu dini toplulukların ihtiyaç ve zorunluluklarına dair zımnen erkek bakış açısını yansıtıyor, kadınlara yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını amaçlayan programlar ise dini çeşitlilik meselelerine dair hassasiyetten yoksun olabilmektedir.”

Bu iki grup arasında, somut politika, program ve projeler bakımından din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkiye daha dikkatle eğilmeyi sağlayacak diyalog ve işbirliğinin özendirilmesi gerekmektedir. Eylemler, her iki gündemin de genişliğini yansıtacak şekilde, çakışan alanlara ve olası sinerjilere odaklanmalı, ancak aynı zamanda, cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları ile bağlantılı meseleler açısından olduğu gibi, ister gerçekten isterse de insanların algılarında oluşmuş olsun, bir çatışmanın var olduğu alanlara da dikkat kesilmeli ve bu çatışmaların üstesinden nasıl gelineceği ve her iki hak grubu açısından da azami korumanın nasıl sağlanacağı konusunda somut bir rehberlik sunmaya çalışmalıdır.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

17.17 Ortaklıkların deneyim ve kaynak sağlama stratejileri paydasına dayanan kamu, kamu-özel ve sivil toplum ortaklıklarının teşvik edilmesi ve desteklenmesi

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın hakları alanında çalışan hükümetlerarası kuruluşlar, devlet kuruluşları, STK'lar ve diğerleri din veya inanç özgürlüğü ve dini ayrımcılık ile ilgili meselelere çalışmalarına ne ölçüde yer verdiklerini gözden geçirmelidir. Keza, din veya inanç özgürlüğü ve dini ayrımcılık alanında çalışan aktörler de, özellikle dini azınlıklar içerisinde heteroseksüel kadınların ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının karşılaştığı güçlüklerle eğilerek, kendi çalışmalarına toplumsal cinsiyet perspektifini dahil etmelidir.
- Sırasıyla din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği savunucularına yönelik olarak, bu aktörlerin toplumsal cinsiyete duyarlı din veya inanç özgürlüğü yaklaşımları ve din veya inanç özgürlüğüne duyarlı toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımları benimsemesine yardımcı olacak eğitim materyalleri ve araçlar geliştirilmesi.

- Sırasıyla din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği savunuculuğu ve programlarına dahil olan benzer düşüncedeki aktörler için çok-aktörlü toplanma alanları oluşturulması, bilgi paylaşımının, karşılıklı öğrenmenin, eşgüdümün ve ortak eylemlerin teşvik edilmesi.

EYLEM FİKİRLERİ:

Din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği savunucularına yönelik bir ağ oluşturmak

Uzman Danışma Süreci din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili konularda çalışan savunucular arasında, deneyim alışverişini, eşgüdümü ve ortak eylemliliği mümkün kılacak daha fazla bilgi paylaşımına ve karşılıklı öğrenme ortamına yönelik büyük bir ihtiyaç olduğunu ve buna çok ilgi duyulduğunu ortaya çıkarmıştır. Sürecin ikinci aşamasında yerel, ulusal ve bölgesel seviyede bu ihtiyaçlara yanıt verecek gayriresmi ağlar oluşturulması amaçlanabilir. Bu ağlar halihazırda var olan bilgi paylaşımı ve işbirliği girişimleri temel alınarak inşa edilip genişletilmelidir. Örneğin Temel Hak Kuruluşları Uluslararası Ağı (INCLO) din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki kesişim noktalarına dair davalar ve yasalar da dahil olmak üzere, din veya inanç özgürlüğü ve eşit muamele alanında kaydedilen gelişmeleri aktaran son derece bilgilendirici bir haber bülteni yayınlamaktadır.

Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda eğitim kaynakları

Son yıllarda din veya inanç özgürlüğü alanında okuryazarlık girişimlerinde ve bu alandaki eğitim kaynaklarında bir artış gözlenmektedir; bunlar arasında bilgi notları, politika rehberleri, eğitim filmleri, online dersler ve başkaca kaynaklar sayılabilir. Mevcut kaynakların sistematik bir şekilde gözden geçirilerek, buna dayalı olarak boş ve kör noktaların tespit edilmesi ve bilhassa din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki kesişim noktalarına ilişkin yeni kaynaklar geliştirilmesi gerekmektedir. Din veya inanç özgürlüğü eğitimi alanında önemli bir aktör olan Din veya İnanç Özgürlüğü (FoRB) Öğrenme Platformu bu tür faaliyetlerde bulunulması için uygun bir yer olmakla birlikte finansmana ihtiyaç vardır. Kaynakların geniş biçimde uygulamaya geçirilebilmesini sağlamak amacıyla eğitim materyallerinin, video ve derslerin tercüme edilerek uyarlanması için finansman gereklidir.²¹⁷

7.3 SKA ÇERÇEVESİNDE VE DAHA GENİŞ ANLAMDA İNSAN HAKLARI, KALKINMA VE DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI BAKIMINDAN DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İLE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNE DAHA FAZLA EĞİLMEK

Din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili haklar arasındaki ilişkin normatif olarak aydınlatılmasının ve özel olarak din veya inanç özgürlüğü ya da toplumsal cinsiyet eşitliği alanında çalışan aktörler arasındaki bu ilişkiye dikkat çekilmesinin yanı sıra, 2030 Gündemi ve SKA'lar da dahil olmak üzere daha geniş anlamda insan hakları, kalkınma ve demokratikleşme çabaları bakımından din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğine eğilecek ve bunu sistemli halde yapacak girişimlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Uygulayıcılar ve araştırmacılar örneğin cinsiyet, etnik köken ve coğrafya temeline dayalı eşitsizlik ve ayrımcılığı muntazaman inceleyip ele almaktadır, fakat Dini Eşitlik ve Kapsayıcı Gelişim Koalisyonu'ndan Mariz Tadros'un ifadesiyle, dinle bağlantılı eşitsizlik ve ayrımcılık "göze batan bir kör noktadır".²¹⁸ 2030 Gündemi ve SKA'lar açısından da aynı şey geçerlidir. Çeşitli SKA'lara dair mevcut eylem girişimleri toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve ayrımcılık konularını ele almanın gereğini vurgulasa da, bir ayrımcılık ve eşitsizlik kaynağı olarak din veya inanca pek az, bunların cinsiyet ayrımcılığı ile kesiştikleri noktalara ise daha da az eğilmektedir. Şayet 2030 Gündemi "kimseyi geride bırakmayacak" ise, başka ayrımcılık ve eşitsizlik biçimlerine karşı dikkat kesilmenin yanı sıra, bunu daha açık ve sistematik şekilde yapmak şarttır.

Son on yıllarda dinin kalkınma konusundaki işbirliğine katkısı konusu daha çok ilgi çekmekte olup, inançlararası kurum ve dini aktörler ile işbirliği yapma isteğinde bir artış gözlenmektedir. "Din ve kalkınma" gündemi kapsamında daha öğrenilecek çok şey, kat edilecek çok yol vardır. Ancak bu gündem kapsamında din veya inanç özgürlüğüne nispeten az önem verilmekte olup, kalkınma bağlamında dinle bağlantılı eşitsizliklere ve ayrımcılığa odaklanılmıyor olması da kimilerince bu sebebe bağlanmaktadır.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

17.17 Ortaklıkların deneyim ve kaynak sağlama stratejileri paydasına dayanan kamu, kamu-özel ve sivil toplum ortaklıklarının teşvik edilmesi ve desteklenmesi

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- SKA'lara ilişkin izleme ve raporlama işlemleri sırasında, bundan sorumlu aktörler başka ayrımcılık ve eşitsizlik biçimlerinin yanı sıra din veya inanca dayalı ayrımcılık ve eşitsizliklere de gereğince eğilmelidir. SKA'ların takibi ve izlenmesine ilişkin uluslararası toplantı ve süreçler seküler ve inanç temelli STK'ları, dini aktörleri, akademisyenleri ve dine dayalı eşitsizlik ve ayrımcılık ile bunların başka eşitsizlik ve ayrımcılık biçimleriyle kesişim noktaları konusunda uzmanlık ve bilgisi olan diğer kişileri de içermelidir.²¹⁹
- Hükümetler, SKA'lara yönelik ulusal eylem planlarında ve SKA'lara ilişkin Gönüllü Ulusal İncelemelerinde, diğer savunmasız toplulukların yanı sıra dini azınlıklara ve din veya inanca dayalı ayrımcılığa ve eşitsizliklere uğrayabilecek diğer topluluklara eğilmeli ve bununla cinsiyete dayalı ayrımcılığın kesişme noktalarına da özel olarak odaklanılmasını sağlamalıdır.²²⁰
- BM kuruluşları, çok taraflı kalkınma örgütleri, hükümetler bünyesindeki kalkınma ajansları, STK'lar ve özel şirketler de dahil olmak üzere Gündem 2030 ve SKA'lar konusunda çalışan kalkınma ve insani yardım aktörleri, strateji ve programlarında, başka eşitsizlik ve ayrımcılık biçimlerinin yanı sıra, dine dayalı eşitsizlik ve ayrımcılığa muntazaman eğilmelidir. Bu aktörler arasında daha geniş kapsamlı dini okuryazarlık

girişimlerinin yanı sıra din veya inanç özgürlüğü alanında da okuryazarlık ihtiyacı konusunda farkındalığın gitgide arttığı doğru olmakla birlikte, yürütülen çalışmalara din veya inanç özgürlüğü ile dine dayalı ayrımcılık konusunda dikkatin nasıl çevrileceğine ve bunu yaparken toplumsal cinsiyet eşitliğine de gereken önemin verilmesinin sağlanmasına dair bu alandaki aktörlere yardımcı olacak eğitim, araç ve rehberlik bakımından halen büyük bir ihtiyaç bulunmaktadır.²²¹

- Daha geniş anlamda kalkınma, toplumsal cinsiyet ve din alanlarının kesişme noktalarında çalışmalar yürüten uluslararası inanç temelli ve seküler STK'lara, deneyim oluşturma yanısıra çalışmaları esnasında din veya inanç özgürlüğüne dair daha iyi bir kavrayış ve sistematik bir odaklanma geliştirmeleri yönünde teşvik de sağlamak üzere özel olarak eğilmek gereklidir.

EYLEM FİKİRLERİ:

Din veya inanç özgürlüğü ile SKA'ları birbirine bağlamak

SKA'ların ve SKA'lar kapsamındaki hedeflerin yüzde 90'dan fazlası uluslararası insan hakları ve işgücü standartları ile bağlantılıdır. Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü SKA-İnsan Hakları Veri Gezini (SDG-Human Rights Data Explorer), SKA'lar ile bunlara ilişkin hedefleri uluslararası insan hakları izleme organlarının tavsiyeleri ile bağlantılandırarak, üzerinde arama yapılabilir bir veri tabanıdır. Bu veri tabanı din veya inanç özgürlüğü, toplumsal cinsiyet eşitliği ve SKA'lar arasındaki ilişkinin çeşitli yönlerine dair araştırma ve analiz amacıyla kullanılabilir. Somut bir öneri, bu veri tabanının din veya inanç özgürlüğü ve dine dayalı ayrımcılık ile ilgili tavsiyelerdeki motif ve eğilimlerin yanı sıra toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık konusundaki tavsiyelerle kesişen ve örtüşen noktaların tespiti amacıyla kullanılması olacaktır.²²²

SKA sürecine katılım için fon tesis etmek

2030 Gündemi ve SKA'lar çerçevesindeki çalışmalarda dini eşitsizliklere ve ayrımcılığa daha çok eğilebilmek için bu eşitsizlik ve ayrımcılığa uğrayan kesimlerin sesinin daha çok duyulabilmesi gerekir. Somut bir öneri, kadınlar ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları da dahil olmak üzere, din ve inanç azınlıklarından temsilcilerin SKA'lara yönelik uluslararası ve ulusal mecralara katılım masraflarının karşılanması için özel bir fon veya bu amaca tahsis edilmiş başka finansman kaynakları oluşturulması olacaktır.

İnanç temelli kalkınma kuruluşlarının deneyimlerinden yararlanmak

İnanç temelli kuruluşlar kalkınma ve insani yardım konusunda tarih boyunca kilit rol oynamış olup, birçoğu başta SKA 3, 4, 5 ve 16 olmak üzere SKA'lar konusunda aktif biçimde çalışmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı din veya inanç özgürlüğü ve dini ayrımcılık meseleleriyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgilidir, ancak yakın zamana dek bu alanda deneyim alışverişi yoluyla çapraz yararlanma sağlanmasına yönelik pek bir gayret sarf edilmiş değildir. Dini Eşitlik ve Kapsayıcı Gelişim Koalisyonu gibi bu alandaki yeni girişimler teşvik edilmelidir. Din ve Kalkınma Ortaklığı (Partnership on Religion and Development – PaRD) da örneğin çalışma grupları oluşturarak, kaynaştırma araçları geliştirerek ve örnek uygulamaları bir araya getirerek bu tür girişimlerin kolaylaştırılmasında önemli bir rol oynayabilir.

7.4 AYRIMCILIK VE EŞİTSİZLİKLERE İLİŞKİN VERİ VE ANALİZLER

Dine dayalı ayrımcılığın yanı sıra, bunun toplumsal cinsiyete dayalı ve başka türden ayrımcılık biçimleriyle kesiştiği noktalara dair de genel bir veri eksikliği gözlenmektedir. Bu ve başka “eşitlik verilerinin” toplanması ve analizi, eşitsizliklerin ve ayrımcılığın tespit edilerek ele alınması, zaman içerisinde yaşanan gelişim veya gerilemelerin izlenmesi ve politika, program ve müdahaleler üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi, böylece kimsenin geride bırakılmamasını sağlanması bakımından elzemdir.²²³ Genel niceliksel veriler ortalama durum hakkında genel bir görünüm sağlayabilirse de, toplumun farklı kesimleri arasındaki önemli eşitsizlikleri örtebilir. Doğru bir resim elde edebilmek için ayrıştırılmış verilere ihtiyaç bulunmaktadır.

Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi “gelir, yaş, ırk, etnik köken, göçmen statüsü, engellilik, coğrafi konum ve ulusal bağlamlardaki ilgili diğer niteliklere göre ayrıştırılan kaliteli, zamanlı ve güvenilir verilerin” elverişliliğini arttırmak amacıyla ülke kapasitelerinin güçlendirilmesini taahhüt etmektedir.²²⁴ Ancak uluslararası ve ulusal veri toplama girişimlerinin çoğu, verileri düzenli olarak cinsiyete, yaşa ve -belirli bir oranda- kırsal/kentsel ayırımına göre ayrıştırmakla birlikte, din ve cinsel yönelim de dahil olmak üzere başka temellere dayalı ayrıştırma çabası ve bu bakımdan istatistiksel kapasite oldukça az olup, bu da belirli ayrımcılık ve eşitsizlik biçimlerine ilişkin doğru verilere ulaşamamasına yol açmaktadır.²²⁵

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

17.18 2020’ye kadar, gelir, yaş, ırk, etnik köken, göçmen statüsü, engellilik, coğrafi konum ve ulusal bağlamlardaki ilgili diğer niteliklere göre ayrıştırılan kaliteli, zamanlı ve güvenilir verilerin elde edilebilirliğini büyük ölçüde artırmak için en az gelişmiş ülkeleri ve gelişmekte olan küçük ada devletlerini kapsayan gelişmekte olan ülkelere verilen kapasite geliştirme desteğinin artırılması

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Ayrıştırma teknik olarak güç bir işlemdir ve ulusal seviyede gelişmiş istatistik sistemlerinin varlığını gerektirir.²²⁶ 2030 Gündemi çerçevesinde istatistiksel kapasitenin inşasına yönelik uluslararası ve bölgesel girişimler, bilhassa şiddetli çatışmalardan geçen devletlere odaklanılmak suretiyle desteklenmelidir. Bu bağlamda bir insan hakları yaklaşımına sıkı sıkıya bağlı olan ve daha fazla damgalanma ve dışlanma yaratılmamasını sağlayacak şekilde düzenlenen kapsayıcı ve güvenli eşitlik verileri toplanması ve ayrıştırılmasına yönelik kılavuz ilkeler, araçlar ve eğitim materyalleri geliştirilmelidir.
- Seçilmiş SKA hedefleri için ek göstergeler geliştirilirken, başka faktörlerin yanı sıra mensup olunan din ve cinsel yönelime dayalı olarak veri toplanması teşvik edilmelidir. Örneğin eğitimde ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik Hedef 4.5 kapsamındaki

4.5.1. gösterge, devletlerin cinsiyet, engellilik durumu, yerli statüsü, kırsal/kentsel ayrımı ve servet gibi faktörlere dayalı olarak veri toplayıp ayrıştırmasını şart koşmakta, ancak mensup olunan din veya inanç ya da cinsel yönelim faktörünü bu kapsamda saymamaktadır. Duyarlı, kapsayıcı ve temsil edici karar alma derecesini ölçen 16.7.1. gösterge ve ayrımcılık deneyimlerini değerlendiren 16.b.1 göstergesi açısından da durum aynıdır.

- Geniş ölçekli veri toplama girişimlerine dahil olan aktörler araştırmalarını tasarlarken ayrıştırılmış verilerin toplanmasını kolaylaştırmak amacıyla, mensup olunan dine ilişkin soruları da dahil etmeyi değerlendirmelidir. Bu bağlamda başlıca girişimler arasında çocukların ve kadınların durumuna dair Çok Göstergeli Kümelem Araştırmaları (UNICEF tarafından yürütülmektedir);²²⁷ Nüfus ve Sağlık Araştırması (ICF International tarafından yürütülmektedir); ve diğer uluslararası ve ulusal hane araştırmaları sayılabilir.
- Yurttaş inisiyatifiyle geliştirilen ve başka alternatif veri toplama biçimleri de teşvik edilmelidir. Büyük veri boşlukları mevcut olup, bu boşlukların kapatılması için çeşitli tamamlayıcı veri kaynaklarını birleştiren çoğulcu bir veri ekosistemine ihtiyaç duyulmaktadır.

EYLEM FİKİRLERİ:

Indigenous Navigator'ın ve başka katılımcı veri toplama girişimlerinin benzerlerini yapmak

Indigenous Navigator adlı veri portalı, yerlilerin haklarının tanınması ve hayata geçirilme düzeyinin sistematik şekilde izlenmesi amacıyla yerlilere yönelik ve yerliler tarafından kullanılan bir dizi araç sunan katılımcı bir veri toplama girişimidir. Dünyanın dört bir yanından yerli halklar SKA göstergeleriyle bağlantılı verilerin yanı sıra eğitim, sağlık ve adalete erişim konuları da dahil olmak başka bir dizi göstergeye katkı sunmaktadır. Bu ve benzeri girişimler, din veya inanç azınlıklarının ortak çalışmaya dayanarak veri toplaması için araçlar geliştirilmesine dair ilham kaynağı oluşturabilir.²²⁸

Din ve Devlet Projesi (RAS) ile işbirliğinde bulunmak

Din ve Devlet (RAS) projesi İsrail'in Ramat Gan şehrinde yer alan Bar Ilan Üniversitesi'nde yürütülen bir projedir. Bu projenin amacı devlet ile din arasındaki kesişim noktalarını sistematik olarak ölçen bir dizi tedbir oluşturmaktır. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse, dini azınlıklara ilişkin bilgilerin yanısıra 183 devlet bakımından devletin dini politikası ve toplumsal ayrımcılık konularını incelemektedir.²²⁹ Veri seti SKA çerçevesi düşünülerek tasarlanmış olmamakla birlikte, bir dizi hedef bakımından büyük önem arz eden bilgiler içermektedir ve bu konuda izleme ve raporlamadan sorumlu BM kurumları ile işbirliği yürütülmesi faydalı olabilir.

Din veya inanç özgürlüğü raporlarının sistematik analizi

Din ve cinsiyete dayalı ayrımcılığın birbiriyle kesişen biçimlerine dair pek az araştırma mevcuttur. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın uluslararası din özgürlüğüne ilişkin ülke raporları ve BM Özel Raportörü ülke raporları başta olmak üzere din veya inanç özgürlüğü raporlarının bu tür ayrımcılık biçimlerinin tespiti amacıyla sistematik olarak incelenmesi daha ileri analizler için değerli ampirik veriler sağlamanın yanı sıra, din veya inanç özgürlüğünün izlenmesine yönelik mevcut çabalar kapsamında toplumsal cinsiyete ilişkin kör noktalara işaret edilmesine de yardımcı olabilir.

7.5 HUKUK REFORMU

Dünyanın her yerinde ulusal yasalar, kasıtlı olarak veya olmayarak, cinsiyete ve dine dayalı ayrımcılığa zemin hazırlayıp kurumsallaştırmaktadır. Sağlık, eğitim ve adalete erişim alanları da dahil olmak üzere herkes için hukuk önünde eşitliğin sağlanması bakımından hukuk reformu şarttır. Uzman Danışma Süreci katılımcıları hükümetlerin belirli grup veya bireylere karşı açık ya da zımnî ayrımcılık içeren yasaları yürürlükten kaldırma yükümlülüğünün altına çizmiştir. Toplumsal cinsiyet veya din ile bağlantılı ayrımcılık bağlamında örneğin velayet, evlilik, boşanma, miras ve mülk edinme konularında azınlıklara yönelik ayrımcılığın yanı sıra kadınlar ile erkekler arasında ayrımcılık içeren ve dini gerekçelerle meşrulaştırılan medeni hukuk ve aile hukuku normlarının ele alınması gerekmektedir.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 5.1 Kadınlar ve kız çocuklarına yönelik her türlü ayrımcılığın her yerde sona erdirilmesi
- 5.A Kadınların ekonomik kaynaklara ulaşma, toprak ve diğer mülk türlerine sahip olma ve bunlar üzerinde tasarrufta bulunma, finansal hizmetler, miras ve doğal kaynaklara erişimleri gibi konularda ulusal yasalara uygun olarak eşit haklara sahip olmaları için reformlar yapılması
- 5.C Toplumsal cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların ve kız çocuklarının her düzeyde güçlenmeleri için sağlam politikaların ve yasal olarak uygulanabilir mevzuatların kabul edilmesi ve güçlendirilmesi
- 16.3 Hukukun üstünlüğünün ulusal ve uluslararası düzeylerde geliştirilmesi ve herkesin adalete eşit biçimde erişiminin güvence altına alınması
- 16.7 Her düzeyde duyarlı, kapsayıcı, katılımcı ve temsil edici karar verme mekanizmalarının oluşturulması
- 16.B Sürdürülebilir kalkınma için ayrımcılık gözetmeyen yasa ve politikaların ilerletilmesi ve uygulanması

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Hükümetler toplumsal cinsiyet ve/veya din temeline dayalı doğrudan veya dolaylı ayrımcılığı tespit etmek için, bilhassa din veya inanç azınlıklarını, heteroseksüel kadınları ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarını dikkate alarak ulusal yasaları, usul yollarını, yönetmelikleri, içtihat ve politikaları incelemeli ve AGİT/DKİHB gibi ilgili uluslararası ve bölgesel organlardan da tavsiyeler alarak hukuki boşlukları, kör noktaları ve ayrımcılığı düzeltmek için hukuk reformu gerçekleştirmelidir.²³⁰
- Hükümetlerarası kuruluşlar, danışmanlık şirketleri, STK'lar, avukatlar ve ulusal hukuk reformu süreçlerine teknik destek sunan diğer aktörler, bu destekleri esnasında yalnızca hukuki analizlerinde değil, yol haritaları, hukuki rehberlik, eğitim ve başka faaliyetler geliştirirken de din veya inanç özgürlüğüne ve toplumsal cinsiyet eşitliğine gerekli özeni göstermelidir.
- Yasa ve politikaların halkın ihtiyaçlarını karşılmasını ve kimsenin geride bırakılmaması prensibine uygun davranılmasını sağlamak bakımından sivil toplum kuruluşları ve yerel topluluklar ile diyalog esastır. Hukuk reformu süreçleri, sürecin her aşamasında sivil toplumla geniş istişare ve işbirliği gerektirir. Kadın örgütleri, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları, din veya inanç toplulukları temsilcileri ve benzeri kişiler, bu kesimlerin sıklıkla göz ardı edilen tecrübelerinin ön planda tutulmasını sağlamak amacıyla yasa ve politikaların oluşturulmasına, kabul edilmesine, uygulanmasına ve izlenmesine iştirak etmelidir.²³¹
- Hukuk reformunu savunan aktörler, halkın reforma desteğini sağlamak üzere, yalnızca kadın hakları ile din veya inanç özgürlüğü savunucuları arasında değil, dini ve seküler aktörler arasındaki ya da farklı dini topluluklar arasındaki işbirliği de dahil olmak üzere geniş ittifaklar ve stratejik ortaklıklar kurmaya çalışmalıdır.
- Din veya inanç özgürlüğü ile dini azınlıklara yönelik ayrımcılık bağlamında ekonomik ve sosyal hakları ele alan uluslararası stratejik davalar açısından bir eksiklik gözlenmektedir. Toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim arasındaki kesişim açısından bu daha da geçerlidir. Söz konusu alana odaklanmak için stratejik davaları tespit edip sürdürme potansiyeline sahip gruplara finansal, teknik ve manevi destek sağlanmalıdır.

EYLEM FİKİRLERİ:

Din veya inanç özgürlüğü alanında küresel bir uzmanlar heyeti oluşturmak

AGİT'in Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu (DKİHB) 1997 yılından bu yana din veya inanç özgürlüğüne ilişkin taahhütlerini uygulamak konusunda AGİT üyesi devletlere başarılı bir şekilde destek sunmaktadır ve birçok konuda faydalı bir politika rehberliği oluşturmuş durumdadır. DKİHB'ye bu çalışmalarında, AGİT bölgesindeki bağımsız uzmanlardan oluşan 16 üyeli bir Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Heyeti yardımcı olmaktadır.²³² Bu deneyimlerden yararlanarak daha da katkı sağlamak amacıyla küresel bir uzmanlar heyeti oluşturulmak suretiyle AGİT üyesi olmayan devletlere din veya inanç özgürlüğü konusunda teknik yardım, tavsiye ve eğitim sağlanabilir. Bu yardım, hukuki bilgi ve kapasitenin geliştirilmesi amacıyla hukuk reformu komisyonları, yargı, adalet bakanları, dini mahkemeler, milletvekilleri ve başka kurumlar da dahil olmak üzere adalet sektörünün tüm aktörlerini hedef almalıdır.

Milletvekilleriyle çalışmak

Milletvekilleri örneğin meclis soruşturması, basın açıklamaları, meclis tartışmaları, oturumlar veya yasa teklifleri yoluyla hukuk reformunu teşvik konusunda kilit bir rol oynayabilir. Uluslararası milletvekilleri ve yasakoyucular ağı olan Din veya İnanç Özgürlüğü için Uluslararası Milletvekilleri Heyeti Platformu (IPP-FoRB), örneğin IPP-FoRB Akademisinde din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda düzenli dersler vererek din veya inanç özgürlüğü için çalışan milletvekilleri arasında toplumsal cinsiyet eşitliğine daha fazla önem verilmesini teşvik etmek bakımından elverişli bir konumdadır. IPP-FoRB ayrıca Parlamentolararası Birlik Kadın Milletvekilleri Forumu ve toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın hakları alanında çalışan başka milletvekili grupları ile yakın ilişki içerisinde faaliyetler yürütmeyi de değerlendirebilir.

Stratejik davalar: Din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği alanında çalışan avukatlar arasında tecrübe alışverişini teşvik etmek

Stratejik davalar hukuki standartlarda değişim yaratılması ve reform arzusu bakımından etkili bir araç olabilir. Uzman Danışma Sürecinde birçok katılımcı farklı stratejik dava türlerine dahil olmuş ve farklı coğrafi bağlamlardan fikir, deneyim ve stratejilerin paylaşılmasını yararlı görmüştür. Din veya inanç özgürlüğü, dini azınlık meseleleri ve toplumsal cinsiyet eşitliği konuları etrafında örneğin çevrimiçi bir öğrenme topluluğu biçiminde bir araya gelen gayriresmi bir avukatlar ağı oluşturulması diyalogun sürdürülmesi, deneyimlerin paylaşılması ve belge ve örnek uygulamaların derlenmesi için bir alan sağlayabilir.

7.6 YEREL DİNİ AKTÖRLERLE BİRLİKTE ÇALIŞMAK: FARKINDALIK UYANDIRMAK VE KAPSAYICI TOPLUMSAL NORMLARI DESTEKLEMELER

Hukuk reformu sürdürülebilir değişim bakımından kilit bir rol oynamakla birlikte, buna paralel olarak halka ulaşıp farkındalık uyandırılmadan başarıya ulaşma ihtimalleri düşüktür. Uzman Danışma Sürecinde katılımcılar dini ve kültürel içerikli olanlar da dahil olmak üzere ayrımcı ve dışlayıcı toplumsal norm ve teamüllerin ele alınmasına, ayrımcılık içermeyen, kapsayıcı ve çoğulcu özelliklere sahip daha geniş kültürlerin teşvikine duyulan ihtiyaca mütemadiyen işaret etmişlerdir. Medya, siyasetçiler, akademisyenler, sanatçılar ve din ve cinsiyet konularına dair toplumsal norm ve uygulamaların şekillendirilmesine ve yayılmasına katkı sağlayan daha başka çeşitli aktörlerle diyalog, kapasite inşası ve farkındalık uyandırma faaliyetleri yürütülmesi gerekmektedir.

Birçok bağlamda, çoğunluk cemaatlerinden olduğu kadar azınlık cemaatlerinden de dini kurum ve liderler bu norm ve teamüllerin şekillendirilmesinde önemli bir rol oynar. Bu aktörlerle -başka sivil toplum aktörlerinin yanı sıra- ilişki kurmak yalnızca toplumsal cinsiyet ve din veya inanç etrafındaki ayrımcı norm ve değerler ile mücadele anlamında değil, aynı zamanda din veya inanç özgürlüğünü ve toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmek yönünde çalışan -veya çalışmak isteyen- bu aktörleri saptayıp bunlara destek sunmak bakımından da yarar sağlayabilir.

Yerel dini aktörlerle ilişki kurmanın, ister dini azınlık ister çoğunluk cemaatleri açısından, yalnızca ve öncelikle, büyük bir kısmı erkek egemen yapıya sahip olan resmi dini önderliklerle işbirliğini içermediği vurgulanmalıdır. Ataerkil norm ve gelenekler dini önderliklerin dar kavramsallaştırmalarını besliyor olup, kadınların resmi dini yetki, bilgi ve uzmanlığına çoğu zaman karşı çıkılmakta veya saygı gösterilmemektedir. Oysa ki kadınlar tüm dünyada bazen resmi, ancak çoğu zaman gayriresmi şekillerde dini cemaatlerde önemli önderlik rolleri üstlenmekte, inanç temelli derneklerin ve örgütlerin lideri, akademisyen, sivil toplum aktivisti ve gazeteci olarak ya da başka bir şekilde görev yapmaktadırlar.

Aynı şekilde, dini aktörlerle ilişkinin özel olarak Hristiyan, Hindu, Müslüman, Yahudi ve Budist topluluklara eğilme, animistler ve ateist ya da hümanist inançlara sahip olanlar da dahil olmak üzere daha ufak ölçekteki birçok topluluğu göz ardı etmek temayülünden kaçınılarak, geniş bir yelpazeye giren dini cemaat temsilcilerini içermesi de son derece önemlidir.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 5.1 Kadınlara ve kız çocuklarına yönelik her türlü ayrımcılığın her yerde sona erdirilmesi
- 5.2 Kamu alanları ve özel alanlarda, bütün kadınlara ve kız çocuklarına yönelik, kadın ticareti, cinsel ve her türlü istismarı da kapsayan şiddetin her türünün ortadan kaldırılması
- 5.3 Çocuk evliliği, erken yaşta zorla evlendirilme ve kadın sünneti gibi bütün zararlı uygulamaların ortadan kaldırılması
- 5.5 Kadınların siyasi, ekonomik ve sosyal hayatın karar verme süreçlerine tam ve etkin bir biçimde katılımlarının ve kadınlara karar verme mekanizmalarında, her düzeyde lider olabilmeleri için eşit fırsatlar tanınmasının güvence altına alınması
- 5.6 Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı, Pekin Eylem Platformu ve bunları gözden geçirme konferansları sonucunda ortaya çıkan konferans çıktılarına uygun olarak cinsel sağlık ve üreme sağlığı haklarına evrensel erişimin sağlanması
- 17.17 Ortaklıkların deneyim ve kaynak sağlama stratejileri paydasına dayanan kamu, kamu-özel ve sivil toplum ortaklıklarının teşvik edilmesi ve desteklenmesi

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- “Müfredat dışı” programlar yoluyla ve kurumsal eğitimin veya dini liderlere yönelik formasyonun bir parçası olarak yerel dini liderlere yönelik eğitim, farkındalık uyandırma ve kapasite inşası. Buna, din veya inanç özgürlüğünü ve toplumsal cinsiyet eşitliğini destekleyen teolojik ve uluslararası hukuk standartlarında temel eğitim, çatışma çözümü ve uzlaştırma becerileri ile pedagoji, iletişim ve seferberlik becerileri de dahil edilmelidir.
- Dini cemaatlerle ve içerisinde, başta sağlık, eğitim, adalete erişim alanları olmak üzere kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda farkındalık uyandırmak amacıyla diyalog kurmak.²³³ Bu diyalog, inançlararası diyalog, topluluk konseyleri, tiyatro, medya kampanyaları ve başka girişimler de dahil olmak üzere çok çeşitli yaklaşımlar içerebilir.
- Dini resmi liderlikle stratejik şekilde ilişki kurmak da halkın hukuk ve politika reformuna desteğini sağlamlaştırmak bakımından faydalı bir strateji olabilir. Özellikle yasaların dine dayandığı ortamlarda, dini liderlerin yasalara itiraz edip bunları değiştirmenin yanı sıra reforma halkın desteğini sağlamak konusunda da yetki ve güce sahip olması son derece hayattır.

EYLEM FİKİRLERİ:

Yeni çıkan #Faith4Rights paketinin pilot çalışmasını yürütmek

İHYK tarafından Ocak 2020’de başlatılan bu uçtan uca öğrenme aracı, insan hakları mekanizmalarının, sivil toplumun ve inanç aktörlerinin çalışmalarının meyvesidir. Dinler, inançlar ve insan hakları arasındaki ilişkinin araştırılması için pratik bir gereç sunar. İnanç ve sivil toplum aktörleri tarafından din, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet meselelerinin kesişim noktalarında yer alan insan hakları meselelerinin geniş kapsamı içerisinde kullanılabilir interaktif modüller içermektedir. Bu modüller örneğin 18 taahhüdün ayrıntılarına nasıl inileceğine dair uçtan uca egzersizler, kişisel hikâye paylaşımları, başkaca inanç alıntıları ve sanatsal ifadelerle ilham verebilecek örnekler içeren somut fikirler sunmaktadır. #Faith4Rights paketi din veya inanç özgürlüğü ile sınırlı değildir, insan hakları alanında inanç aktörlerinin tüm sorumluluklarını kucaklamaktadır. Örneğin 3. modül dini metinlerin anlaşılması için bu metinlerle yaratıcı bir ilişki içerisine girilmesini teşvik ederken, 5. modül toplumsal cinsiyet eşitliğine, 12. modül ise eğitim yoluyla kapsayıcılığa eğilmektedir. #Faith4Rights paketi insan aktörlerini kendi disiplinleri içerisinde insan haklarını savunmak konusunda güçlendirecek çok çeşitli kaynaklar sunmaktadır. İnançlararası araştırma, eğitim ve sivil toplum projeleri şeklinde üç alanda çok sayıda eylem noktası önermektedir. #Faith4Rights paketi, kolaylaştırıcıların modülleri katılımcılara özgü koşullara uyarlayacak şekilde düzenlemesine açıktır. #Faith4Rights paketinin farklı bölgelerde pilot olarak uygulanması teşvik edilmekte, böylece paketin düzenli olarak güncellenmesine yardımcı olunacağı düşünülmektedir.²³⁴

Kadın inanç önderliği için bir platform oluşturmak

Kadın dini liderler için bir platform oluşturulması suretiyle kadın dini liderler arasında deneyim paylaşımı, karşılıklı güçlendirme ve ağlar kurularak güvenli bir alan yaratılması sağlanırken, bir yandan da dini önderlik kavramı genişletilip ataerkil normlar ile mücadele edilmesine yardımcı olunabilecektir. Böyle bir platform Religions for Peace’in (Dinler Barışı Destekliyor) tecrübeleri ve dünyanın dört bir tarafındaki ulusal ve bölgesel ağlar üzerine inşa edilebilir. Böyle bir girişimin bir parçası olarak birebir rehberlik hizmeti de sunularak, genç dini liderler daha deneyimli olanlar ile eşleştirilerek destek ve öğrenme ortamı teşvik edilebilir.

7.7 TOPLUMSAL CİNSİYETE DUYARLI DİNİ NORMLARIN TEŞVİKİ VE DESTEKLENMESİ

Dünyanın dört bir yanında, inanç çalışmaları içerisindeki insanlar uluslararası, ulusal ve yerel seviyede, dini metin ve uygulamaların ayrımcılık yasağı, çoğulculuk ve eşitlik prensiplerine dayalı olarak toplumsal cinsiyete duyarlı şekilde yorumlanmasını teşvik etmektedir. Bunlar hem erkek, hem de kadınlar arasından kendilerini “dindar feministler” olarak tanımlayan kişileri içerdiği gibi, bu etiketi çeşitli sebeplerle tercih etmeyen, ancak toplumsal cinsiyete duyarlı teolojiler geliştirme ve herkesin eşitliği için çalışma hedefini paylaşan başka birçok kişiyi de kapsamaktadır. Uzman Danışma Sürecine dahil olan katılımcıların birçoğu on yıllar boyunca bu tür faaliyetlerde bulunmuş olan kişilerdir.

Toplumsal cinsiyete duyarlı teolojilerle çalışan dini aktörler desteklenmeyi ve teşviki hak etmektedir. Bu aktörler genellikle hem kendi dini toplulukları içerisinde –bu aktörlerin dini yorumlarını “asıl” dini öğreti addedilen doktrine karşı bir tehdit olarak gördükleri için- hem de seküler kadın hakları savunucularından -dini bir dil kullanımının ayrımcı dini norm ve teamülleri meşrulaştırmaya yönelik olabileceğinden şüphelendikleri için- ağır baskılar görmektedir.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 5.1 Kadınlara ve kız çocuklarına yönelik her türlü ayrımcılığın her yerde sona erdirilmesi
- 5.2 Kamu alanları ve özel alanlarda, bütün kadınlara ve kız çocuklarına yönelik, kadın ticareti, cinsel ve her türlü istismarı da kapsayan şiddetin her türünün ortadan kaldırılması
- 5.3 Çocuk evliliği, erken yaşta zorla evlendirilme ve kadın sünneti gibi bütün zararlı uygulamaların ortadan kaldırılması
- 5.5 Kadınların siyasi, ekonomik ve sosyal hayatın karar verme süreçlerine tam ve etkin bir biçimde katılımlarının ve kadınlara karar verme mekanizmalarında, her düzeyde lider olabilmeleri için eşit fırsatlar tanınmasının güvence altına alınması
- 5.6 Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı, Pekin Eylem Platformu ve bunların gözden geçirme konferansları sonucunda ortaya çıkan konferans çıktılarına uygun olarak cinsel sağlık ve üreme sağlığı haklarına evrensel erişimin sağlanması
- 17.17 Ortaklıkların deneyim ve kaynak sağlama stratejileri paydasına dayanan kamu, kamu-özel ve sivil toplum ortaklıklarının teşvik edilmesi ve desteklenmesi

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Feminist dini aktörler ve yerel ve ulusal bağlamda toplumsal cinsiyete duyarlı dini yorumlar geliştirmeye çalışan diğer kişiler ile bu çalışmaların en iyi şekilde nasıl desteklenebileceği konusunda diyalog kurulması. Bu aktörlere yönelik yaygın eleştirilerden biri bunların “Batı sekülerizminin ajanları” olarak görülmesidir. Dolayısıyla Batılı bağış kurumları veya devlet organlarının doğrudan destek sağlaması pek uygun olmayabilmektedir. Bu gibi durumlarda uluslararası inanç temelli STK’lar üzerinden alternatif destek kanalları kurulması değerlendirilebilir.
- Feminist dini aktörlerin ve uluslararası ve bölgesel mecralarda toplumsal cinsiyete duyarlı yorumları savunan başkalarının, örneğin Din veya İnanç Özgürlüğü Öğrenme Platformu, Dini Özgürlük Yuvarlak Masa Toplantıları, Güneydoğu Asya Din veya İnanç Özgürlüğü konferansları (SEA-FoRB) ve başka girişimler bünyesinde din veya inanç özgürlüğü hakkında yürütülen istişarelere ve ağlara sistematik olarak dahil edilmesi.

- İnançlar içi ve inançlar arası konferanslar düzenlenmesine destek sağlanması, feminist dini aktörler ve toplumsal cinsiyete duyarlı dini yorumlar üzerinde çalışmalar yürüten diğer kesimlerin yanı sıra seküler kadın ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği hakları alanında çalışan örgütler arasında bilgi inşası, karşılıklı destek ve tecrübe alışverişini geliştirmek amacıyla ağlar ve başka inisiyatifler kurulması.
- Feministlerin ve toplumsal cinsiyete duyarlı dini yorumlar üzerinde çalışmalar yürüten diğer kesimlerin, İnsan Hakları Konseyi, CEDAW, Üst Düzey Siyasi Forum ve Evrensel Periyodik İzleme gibi başlıca BM süreçlerine katılmaları yönünde desteklenmesi. Bu kesimlerin üye devletlerle daha sağlam ilişkiler kurmak ve BM ortamında ve daha geniş anlamda sivil toplum destek gruplarıyla işbirliğinde bulunmak konusunda desteklenmesi.²³⁵

EYLEM FİKİRLERİ:

Çevrimiçi topluluklara destek olmak

Çevrimiçi topluluklar insanların kendi dini toplulukları içerisinde bir araya gelmesi, birbirinden bir şeyler öğrenmesi ve örneğin cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, ateizm veya dindar feminizm gibi tartışmalı konuları konuşması için güvenli bir alan sağlayabilir. Sosyal medya teolojik araştırma ve eğitim materyallerinin yaygınlaştırılması bakımından faydalı olabilir. Örneğin Asya Müslüman Eylem Ağı ve Fahmina Enstitüsü, Mubaadalah adında Endonezya menşeli bir çevrimiçi platform ve İslam içerisinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin tartışıldığı bir bilgi ağı yürütmektedir. Muslims for Progressive Values (İlerici Değerler Yolunda Müslümanlar) adlı sivil toplum kuruluşu da çeşitli çevrimiçi topluluklar kurmuş ve YouTube kanalında örneğin İslam'da cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği hakları konusunu da içeren dersler yayınlamaya başlamıştır.²³⁶

Risk altındaki dini aktörlere sığınma ve yardım sağlamak

Yazarlar, gazeteciler ve sanatçılar gibi risk altındaki kişilere sığınma ve yardım sağlayan çeşitli programlar mevcuttur. Örneğin Risk Altındaki Akademisyenler programı, yaşamlarına, özgürlüklerine ve genel anlamda esenliklerine dair ciddi tehditler altında olan akademisyenlere üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde geçici araştırma ve öğretim imkânları sağlayarak ve ayrıca danışmanlık hizmetleri sunarak bu akademisyenleri korumaya çalışmaktadır.²³⁷ Toplumsal cinsiyet eşitliği, din veya inanç özgürlüğü ve başka insan hakları konularında yürüttükleri çalışmalardan dolayı risk altında olan dini aktörler için de benzer bir program geliştirilebilir.

7.8 ADALETE ERİŞİM: ADALET SİSTEMİNDE ÖNYARGILARIN VE TARAFI TUTUMLARIN HEDEF ALINMASI

Adalet erişim hukuki korumada eşitliği sağlayan (bkz. hukuki reform konusunda tavsiye 8.5) ayrımcılıktan uzak yasa ve politikaların varlığına erişimi şart kılmakla birlikte, bu kavram daha geniş anlamda kişilerin seslerini duyurabilmelerini, haklarından yararlanabilmelerini, ayrımcılığa karşı çıkabilmelerini ve karar mercilerini sorumlu tutabilmelerini sağlayacak yapı, norm ve teamüllerin varlığına işaret etmektedir. Uzman Danışma Sürecinin katılımcıları din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında adalet erişim ile ilgili bir dizi engel tespit etmiş olup, buna adalet sistemine erişimlerine mani olan ayrımcı toplumsal norm ve teamüllerin yanı sıra hem resmi hem de gayriresmi adalet sistemi içerisinde kurumsallaşmış ayrımcılık ile bireysel aktörler tarafından sergilenen taraflılık ve peşin hükümlülük de dahildir.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 5.C Toplumsal cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların ve kız çocuklarının her düzeyde güçlenmeleri için sağlam politikaların ve yasal olarak uygulanabilir mevzuatların kabul edilmesi ve güçlendirilmesi
- 16.3 Hukukun üstünlüğünün ulusal ve uluslararası düzeylerde geliştirilmesi ve herkesin adalet eşit biçimde erişiminin güvence altına alınması
- 16.7 Her düzeyde duyarlı, kapsayıcı, katılımcı ve temsil edici karar verme mekanizmalarının oluşturulması
- 16.B Sürdürülebilir kalkınma için ayrımcılık gözetmeyen yasa ve politikaların ilerletilmesi ve uygulanması

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Yasakoyucular, yargı, avukatlar, hukuk sektöründe çalışan diğer kişiler ile kolluk görevlileri de dahil olmak üzere adalet sektörü aktörleri arasında din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda okuryazarlık inşası, adalet sisteminde ayrımcılık yasağının ve eşitliğin sağlanması bakımından esastır. Bunun için eğitim ve kapasite inşası dersleri, hukuk ve uygulamaya yönelik kılavuzlar geliştirilmesi ve din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin hukuk fakültelerinde, polis akademilerinde ve adalet sektörü aktörlerine yönelik diğer eğitim kurumlarında müfredata dahil edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ulusal, bölgesel ve uluslararası seviyelerde hukuk eğitimi alanlar için münazara yarışmalarında konu edilecek farazi davalara din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren hususi konular da dahil edilebilir.²³⁸
- Dini, geleneksel, yerli halklara ilişkin veya cemaatlere özgü adalet sistemlerindeki aktörler de dahil olmak üzere gayriresmi adalet sektöründeki aktörler için farkındalık yükseltme ve kapasite inşasına yönelik özel programlar. Bu eğitimler, örneğin karşılaşılan belirli davalardaki insan hakları meselelerine odaklanılarak, uyuşmazlıkların

karara bağlandığı koşullara ve yetki kapsamına uygun şekilde kavramsallaştırılmalıdır. Gayriresmi adalet aktörlerinin insan haklarını ihlal eden gelenek veya inançları desteklediği hallerde, bunların temelinde yatan toplumsal tutumları ele almak bakımından daha geniş kapsamlı bir yaklaşımın benimsenmesi uygun olabilir.²³⁹

- Kadınları, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarını, dini azınlıkları ve potansiyel olarak dezavantajlı konumda olan diğer kesimleri hedef alan farkındalık yükseltme ve eğitim girişimleri yoluyla bu kişilerin sahip oldukları haklara dair bilgilendirilmesini ve hukuki olarak bilinçlenmesini sağlamak. Buna, adalete erişim mekanizmaları ve adli yardım ve başka destek biçimlerine erişebilirlik konusunda bilgiler de dahil edilmelidir.²⁴⁰ Bazı hallerde medya, radyo ve televizyon kampanyalarının kullanımı faydalı olabilir. Öğretmenler, dini liderler, cemaat grupları ve hukuk dışı becerilere sahip başka kesimler gibi güvenilir ve tanıdık sosyal çevreler bu sürece dahil edilerek, hukuk ve yasal haklar konusunda kamuoyunda farkındalık uyandırılması daha etkili bir şekilde sağlanabilir.²⁴¹
- Ücretsiz veya düşük maliyetli adli yardım sağlanması, özellikle ötekileştirilmiş ve dezavantajlı konumda bulunan bireylerin haklarını savunabilmelerine yardımcı olunması bakımından, herkes için adalete erişimin sağlanması konusunda hayati bir rol oynamaktadır. Devletler yerel seviyede adli yardımı güçlendirmeli ve örneğin devlet dışında adli yardım sunan kuruluşlarla işbirliğinde bulunarak hukukçulardan oluşan bir sisteme destek sağlamalıdır. Savunmasız konumda bulunan kişilere güvenilir ve duyarlı bir şekilde adli yardım sağlanmasına yönelik girişimler, aplikasyon ve başkaca BT çözümleri de kullanılarak teşvik edilmelidir.²⁴² Uzak yerlerdeki insanlara erişim açısından mobil hukuki bilgilendirme noktaları veya hukuk klinikleri gibi uygulamalardan yararlanılabilir.
- Heteroseksüel kadınların, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarının ve dini azınlıklara mensup kişilerin yanı sıra başka dezavantajlı toplulukların yardım ve diğer hukuki mekanizmalar bünyesinde hakim, savcı, avukat, yönetici, arabulucu, kolluk görevlisi, yargı ve ceza infaz memuru ve uzman bilirkişi olarak ya da başka mesleki dallarda eşit şekilde temsil edilmesini sağlamak üzere geçici özel tedbirler de dahil olacak şekilde adımlar atılmalıdır.²⁴³

EYLEM FİKİRLERİ:

Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının din veya inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği alanındaki hukuki kapasitelerini güçlendirmek

Ulusal insan hakları kurumları (UİHK'lar) insan hakları ihlallerini izlemek, devlete hukuki analiz ve tavsiyelerde bulunmak, insan hakları eğitimi vermek ve bazı hallerde davaları yürütmek yetkisine sahip olarak, hukuki eşitlik ve adalete erişimin sağlanması konusunda kilit öneme sahip aktörlerdir. Ne var ki, bırakın toplumsal cinsiyet eşitliği ile kesiştiği noktaları ele almayı, çalışmalarında din veya inanç özgürlüğüne ya da dinle ilişkili ayrımcılığa odaklanan UİHK sayısı pek az olup, birçoğu bu konuda hiçbir uzmanlığa da sahip değildir. Ulusal İnsan Hakları Kurumları Küresel Ağı (GANHRI), bu ağa üye olan UİHK'ların din veya inanç özgürlüğü ile ilgili davalarla ilgilenmek, din ve cinsiyet temeline dayalı ayrımcılık vakalarını izlemek bakımından din veya inanç özgürlüğü konusundaki farkındalığını ve kapasitesini arttırmak üzere bir çalışma grubu oluşturmalıdır.

Azınlıklar Burs Programı: Azınlık kadınlarına odaklı olarak

İHYK'nın etnik, dilsel ve dinsel azınlıklara mensup insan hakları savunucularına eğitim sunan Azınlıklar Burs Programı kadın hakları savunucularına yönelik özel bir Burs Programı geliştirmeyi veya genel Burs Programının bir kısmını özel olarak kadınları hedef alan, kadınların haklarını savunmalarına ve başka ağ ve ilişkiler kurulmasına yardımcı olacak şekilde insan hakları alanındaki bilgi ve kapasitesinin geliştirilmesi için ayrımayı değerlendirebilir.

Hukuk alanındaki ihtiyaç araştırmaları

Kişilerin karşı karşıya kaldığı hukuki engellerin ve adli yardım ihtiyaçlarının daha iyi şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla hukuk alanında ihtiyaçlara yönelik araştırma ve uygulama. Son yıllarda dünyanın çeşitli yerlerinde geniş ölçekli hukuki ihtiyaç araştırmalarında bir artış gözlenmekle birlikte, Afrika, Latin Amerika, Ortadoğu ve Güney Asya'da birçok ülkede bu tür araştırmalar halen yapılmış değildir.²⁴⁴

7.9 EĞİTİM: ERİŞİMDE EŞİTLİĞİN, MÜFREDAT REFORMUNUN VE DERS KİTAPLARININ GELİŞTİRİLMESİNİN TEŞVİK EDİLMESİ

Eğitim konusunda, katılımcılar en önemli alanlardan birinin müfredat reformu ve ders kitaplarının geliştirilmesi olduğu hususunda mutabık kalmıştır. Bunlar herkes için kapsayıcı eğitim sağlanmasının yanı sıra ayrımcılık yasağı ve eşitlik yanlısı daha geniş kültürlere katkıda bulunması bakımından da kilit unsurlardır. Kapsayıcı müfredat ve ders kitapları çeşitliliğe ve eşitliğe saygılı eğitim ortamları yeşertilmesi, kalıplaşmış yargılarla mücadele edilmesi, eleştirel, incelikli düşünme becerilerinin teşvik edilmesi ve "öteki"yi anlamak ve farkındalık geliştirmek bakımından faydalı sağlayabilir. Uluslararası düzeyde, özellikle UNESCO müfredatın, ders kitaplarının ve diğer öğrenme materyalinin gözden geçirilmesini teşvik amacıyla önemli çalışmalar yürütmektedir. Bunların ve diğer ilgili belgelerin ulusal seviyede işler hale getirilmesi yönünde bir ihtiyaç bulunmaktadır.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 4.5 2030'a kadar eğitim alanındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortadan kaldırılması ve engelliler, yerliler ve kırılgan durumdaki çocuklar dâhil, kırılgan insanların her düzeyde eğitim ve mesleki eğitime eşit biçimde erişimlerinin sağlanması
- 4.7 2030'a kadar sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir yaşam tarzları için eğitim, insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, barış ve şiddete başvurmama kültürünün geliştirilmesi, dünya vatandaşlığı ve kültürel çeşitliliğin ve kültürün sürdürülebilir kalkınmaya katkısının takdiri yoluyla bütün öğrenciler tarafından sürdürülebilir kalkınmanın ilerletilmesi için gereken bilgi ve becerinin kazanımının sağlanması

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- UNESCO yıllık Küresel Eğitim İzleme raporlarında başka ayrımcılık ve eşitsizlik biçimlerine işaret ederken din veya inanca dayalı ayrımcılık ve eşitsizliklere doğrudan dikkat çekmeye ve bu esnada toplumsal cinsiyet ile kesişen noktalara da eğilmeye teşvik edilmektedir.
- Devletler her seviyede eğitimi dini azınlıklara mensup kız çocuklarının eşit erişimi, eşit ve saygılı muamele görmesi ve kaynakların bu kesimler için de eşit şekilde tahsisi amacıyla gözden geçirmeye davet edilmektedir. Yasa ve uygulamada yer alan her türlü doğrudan veya dolaylı ayrımcı hüküm düzeltilmelidir. Devletler ayrıca ulusal müfredat ve ders kitaplarını, eğitimin kapsayıcı olmasını, ayrımcı nitelik taşımamasını ve insan haklarını temel almasını sağlamak amacıyla gözden geçirip değiştirmeye teşvik edilmektedir. UNESCO'nun **Müfredat, ders kitapları ve diğer eğitim materyallerinin kültürel, dini ve cinsiyete dayalı klişelerden arındırılmasına yönelik gözden geçirme/uyarlama paketi** bu konuda faydalı olabilir.
- Müfredat reformu ve ders kitaplarının geliştirilmesinin yanı sıra öğretmenler de ayrımcılık, tektipleştirme ve tarafılık konularını aktif ve açık bir şekilde konu edinen ve kapsayıcı ve ayrımcılıktan uzak öğretim yöntemleri ve yaklaşımlarını teşvik eden eğitimler de sunulmalıdır.²⁴⁵ Bu eğitimler ayrıca, örneğin #Faith4Rights paketi kullanılarak dini eğitim kurumlarındaki öğretmenleri de kapsamalıdır.²⁴⁶
- Müfredat reformu, ders kitabı geliştirilmesi ve öğretmenlerin eğitimi, başta din ve inanç azınlıkları temsilcileri, kadınlar, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları ve diğer dezavantajlı veya ötekileştirilmiş toplulukları da içeren ilgili paydaşlar ile yürütülecek danışma süreçlerini temel almalı, böylelikle söz konusu kesimlerin bakış açıları ve deneyimleri de müfredata, ders kitaplarına ve öğretmen eğitimlerine dahil edilerek geniş anlamda yansıtılmalıdır.

EYLEM FİKİRLERİ:

İnsan haklarına dayalı dini eğitimi teşvik etmek

Dini eğitime yönelik müfredat ve ders kitaplarına özel olarak eğilerek, bunların DKİHB tarafından geliştirilen **Devlet Okullarında Din ve İnanç Öğretimine ilişkin Toledo Kılavuz İlkeleri** uyarınca çoğulculuk, çeşitlilik ve belirli bir dine/mezhebe dayalı olmamak ilkelerini temel almasını sağlamak gerekir. BM Soykırımın Önlenmesi Dairesi halihazırda farklı ülkelerde pilot projeler yürütmekte olan **Kapsayıcı ve barışçıl toplumlar yeşertilmesi: Dini Eğitimin Rolü** başlıklı bir programa sahiptir. İHYK'nın başlattığı **#Faith4Rights paketi** de, XII. taahhüdü kapsamında müfredat, öğretim materyalleri ve ders kitaplarının şiddetli veya ayrımcılığı tahrik eden bir algı yaratabilecek veya o şekilde ifade edilmiş olan dini yorumlar içerdiği durumlarda gözden geçirilerek değiştirilmesi gerektiğini konu edinen bir modül içermektedir. Bu alandaki yeni projeler de bu girişimlerle bağlantılı şekilde ve bunlar üzerine inşa edilebilir.

İnsan hakları eğitim ağlarını birbirine bağlamak

İnsan hakları eğitimi konusunda çalışan çok çeşitli uluslararası ve bölgesel ağlar mevcuttur; bunlar arasında NHRI İnsan Hakları Eğitimi Ağı, Uluslararası Af Örgütü İnsan Hakları Eğitmen Ağı, Avrupa'da Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi (DARE), İnsan Hakları Eğitimi Gençlik Ağı ve başka birçokları sayılabilir. Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi bakımından müfredat reformu ve başkaca eğitim faaliyetlerine dahil olan aktörler bu ağları birbirine bağlayarak, daha geniş anlamda insan hakları eğitimine yönelik gayretler içerisinde din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğine dikkat çekilmesini teşvik edebilir ve karşılıklı bilgi ve tecrübe alışverişi sağlayabilir.

7.10 SAĞLIK: CİNSEL SAĞLIK VE ÜREME SAĞLIĞI VE HAKLARI ETRAFINDA ORTAK BİR ZEMİN OLUŞTURMAK

Sağlık alanında din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından yaşanan zorluklar çok çeşitlidir. Uzman Danışma Sürecinde yürütülen tartışmalar çok çeşitli meseleler etrafında şekillenmiş olmakla birlikte, katılımcılar arasında en acil meselelerden birinin cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları ile ilgili sorunlar olduğu konusunda geniş bir fikir birliği oluşmuştur. Bu konu, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasındaki ilişkinin, kısmen yanlış algılar sonucunda, ancak aynı zamanda çoğu dini nitelikte olmak üzere değer ve normlar konusundaki gerçek çatışmalardan ötürü hayli gergin olduğu bir alandır. Çeşitli nedenlerle cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarına eleştirel yaklaşan kesimler ile hem seküler hem de dini aktörler arasında bunları daha geniş ve daha koordineli bir şekilde savunan kesimler arasında açık ve saygılı bir diyalog ihtiyacı bulunmaktadır. Halihazırda cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları konusunda çalışmalar yürütmekte olan inanç temelli kuruluşlar ve ağlar bu diyalog ihtiyacı bakımından önemli bir rol oynayabilir.

İLGİLİ SKA HEDEFLERİ

- 3.7 2030'a kadar cinsel sağlık ve aile planlamasını da kapsayan üreme sağlığı hizmetlerine ve bu konuda bilgi ve eğitime evrensel erişimin sağlanması ve üreme sağlığının ulusal stratejilere ve programlara entegre edilmesi.
- 5.6 Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı, Pekin Eylem Platformu ve bunların gözden geçirme konferansları sonucunda ortaya çıkan konferans çıktılarına uygun olarak cinsel sağlık ve üreme sağlığı haklarına evrensel erişimin sağlanması

Bu alandaki tavsiyeler arasında şunlar yer almaktadır:

- Devletler zararlı uygulamaları ortadan kaldıracak yasalar çıkartıp uygulamaya teşvik edilmektedir. Devletler ayrıca kadınların sağlık hizmetlerine erişimini sınırlandıran, örneğin sağlık hizmetine erişim için vasinin veya üçüncü bir şahsın onayını gerektiren hükümler, aile planlamasına erişim konusundaki kısıtlamalar ve genellikle dine veya "ahlaka" atıfla meşrulaştırılan son derece sınırlayıcı kürtaj yasaları içeren hukuki düzenlemeleri kaldırmaya da teşvik edilmektedir.
- Ulusal ve uluslararası seviyede cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları alanında çalışan aktörler -cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarına yönelik seküler savunucular, inanç temelli STK'lar, dinlerarası ağlar, dini liderler ve diğerleri de dahil olmak üzere- arasındaki ittifakların güçlendirilmesi ve genişletilmesi. Aynı fikirde olan din veya inanç özgürlüğü savunucularının bu ittifaklara katılımı öncelikli kılınmalı, cinsel sağlık ve üreme sağlığına ve haklarına yönelik dini muhalefeti dağıtmayı amaçlayan savunuculuk, stratejik dava, kampanya ve başka girişimler kapsamında din veya inanç özgürlüğünün bir sav olarak kullanımı ve alternatif dini yorumların tanıtılması teşvik edilmelidir.
- Cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları alanında çalışan seküler savunucuların yalnızca din veya inanç özgürlüğünü değil, cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları etrafındaki çeşitli dini yorumları, görüşleri ve dinamikleri daha iyi kavramasına yönelik eğitim ve okuryazarlık girişimleri tasarlanmalıdır.
- Cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları savunucuları (dini veya seküler) ile, toplumsal olarak muhafazakâr din veya inanç savunucuları da dahil olmak üzere, bunları eleştiren kesimler arasında diyalog sağlanmalıdır. Bu diyaloglar her iki tarafça da dogmatik düşüncelerden arındırılmalı ve ıstırapın azaltılması ve sağlık ve esenliğin geliştirilmesi yönünde ortak bir hedefi paylaşan pragmatik temsilciler içermelidir.²⁴⁷ Güvenli alanlar yaratılması için diyalogun kapalı kapılar ardında sürdürülmesi veya başka yöntemler düşünülmesi önemlidir.
- İnanç temelli kuruluşlar cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları konusunda ve dinen tartışmalı başka meseleler hakkında yerel dini liderler ve topluluklarla birlikte çalışmak için kademeli ve hassas yaklaşımların geliştirilmesi ve uygulanması konusunda yıllara

dayanan tecrübeye sahiptir. Son yıllarda bağışçı kurumlar arasında bu alana yönelik artan bir ilgi gözlenmekle birlikte, inanç temelli kuruluşların cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları konusundaki çalışmalara finansman, danışmanlık ve koordinasyon anlamında sistemli şekilde dahil edilmesi yönünde bir ihtiyaç halen mevcuttur.

EYLEM FİKİRLERİ:

Din veya inanç özgürlüğünün cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları için hukuki bir sav olarak kullanımını belgelemek

Columbia Law School'da yürütülen Hukuk, Haklar ve Din Projesi, **Whose Faith Matters? The Fight for Religious Liberty Beyond Christian Right** (2019) başlıklı raporda din veya inanç özgürlüğünün cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve hakları için hukuki bir sav olarak kullanılma yöntemlerini araştırmakta ve esasen "dini hakkın" değer ve teamüllerini koruyan bir hak olarak din veya inanç özgürlüğüne ilişkin dile getirilen geleneksel anlatılara karşı çıkmaktadır. Adı geçen rapor yalnızca ABD'ye ilişkin olmakla birlikte, dünyanın başka yerlerindeki araştırmacılar ve STK'lar din veya inanç özgürlüğünün cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarını geliştirmek konusunda daha geniş anlamda nasıl kullanılabileceğine dair ve din veya inanç özgürlüğü çerçevesinde kadınların güçlendirilmesine yönelik potansiyel bir araç olarak yeni anlatıların teşvik edilmesi konusunda bu rapordan esinlenerek çalışmalar yürütebilir.

Cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarına yönelik dini hassasiyetlere saygılı yaklaşımlar geliştirilmesine dair vaka analizleri

Uluslararası insan hakları çerçevelerinin fiiliyatta etkili şekilde uygulamaya geçirilmesi için yerel norm ve teamüllere uygun nitelikte bağlama özgü yanıtlar geliştirilmesi gerekmektedir. Birçok aktör uluslararası cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarının dinen kabul edilebilir bir dile "tercüme edilmesinin" faydalı olacağına işaret etmektedir. Cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarının ayrıntılarına inilerek ele alınması da, en başından itibaren tüm kapsamın değerlendirilmesine nazaran belirli öğelerin kademeli olarak kabulü açısından fayda sağlayabilir.²⁴⁸ Ancak bu tür kademeli tercüme sürecinin cinsel sağlık ve üreme sağlığı ve haklarına ilişkin uluslararası standartların bağlam içerisinde ele alınmasındaki farklılıklar sebebiyle neticede mevcut cinsiyet eşitsizliklerini daha da pekiştirmesi yönünde bir risk de bulunmaktadır. Vaka incelemelerinin derlenerek bunlardan çıkartılan derslerin sistemli şekilde analizi sonucunda bu alanda bilgi ve tanıklık inşa etmek mümkün olabilir.

UNESCO'nun Cinsellik Eğitimi Kılavuz İlkelerinin (2009) gözden geçirilmesi

Cinsellik eğitimi birçok ortamda karmaşık ve tartışmalı bir konudur ve hassasiyetlere özen gösteren, incelikli yaklaşımlarla geliştirilmelidir. UNESCO'nun 2009 tarihli kılavuz ilkeleri iyi bir başlangıç noktası oluşturmakla birlikte, dini aktörler, norm ve teamüllere daha sağlam şekilde odaklanılarak gözden geçirilmesi faydalı olabilir. Böyle bir işlemin inanç temelli STK'lar, eski dini liderler, dindar kadın hakları aktivistleri ve cinsel sağlık ve üreme sağlığı uzmanları da dahil olmak üzere dini çevrelere mensup çeşitli aktörlerle yakın bir şekilde işbirliği ve istişare yürütülerek yapılması daha iyi olacaktır.

UZMAN DANIŞMA SÜRECİ KATILIMCILARININ LİSTESİ

Güvenlik sebepleriyle, katılımcılardan bazıları raporda isimlerinin geçmemesini tercih etmiştir. Hem aşağıda ismi anılan, hem de anılmayan tüm katılımcılarımıza önemli katkılarından ötürü müteşekkirimiz.

- Ahmed Shaheed, Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü
 Allen Ottaro, Catholic Youth Network for Environmental Sustainability in Africa (Afrika'da Çevresel Sürdürülebilirlik için Katolik Gençlik Ağı)
 Amina F. Hasan, İraç Council for Interfaith Dialogue/Masarat (İnançlararası Diyalog Irak Konseyi/Masarat)
 Awraham Soetendorp, Jacob Soetendorp Institute for Human Values (İnsani Değerler için Jacob Soetendorp Enstitüsü)
 Azza Karam, eskiden UNFPA and UN Interagency Taskforce on Religion and Sustainable Development (BM Nüfus Fonu ve Din ve Sürdürülebilir Gelişim BM Kurumlararası Görev Gücü); halihazırda Religions for Peace (Dinler Barışı Destekliyor)
 Bafana Khumalo, Side by Side Faith Movement for Justice/Sonke Gender Justice (Adalet için Yan Yana İnanç Hareketi/Sonke Toplumsal Cinsiyet Adaleti)
 Bani Dugal, Baha'i International Community (Bahai Uluslararası Topluluğu)
 Benish Patress, Catholic Commission for Justice and Peace (Adalet ve Barış için Katolik Komisyonu)
 Birgitte Qvist-Sørensen, ACT Alliance/DanChurchAid (ACT Birliği/Danimarka Kilise Yardımı)
 Chian Yew Lim, OHCHR (İnsan Hakları Yüksek Komiserliği)
 Christo Greyling, World Vision (Dünya Vizyonu)
 Daren Moon, Equality Myanmar (Eşitlik Myanmar)
 Ed Brown, Stefanus Alliance International
 Eburne Cardenas, eski Centro de Estudios Legales y Sociales (Hukuk ve Toplum Çalışmaları Merkezi), halihazırda Argentinean Ministry of Women, Gender and Diversity (Arjantin Kadın, Toplumsal Cinsiyet ve Çeşitlilik Bakanlığı)
 Elaine Neuenfeldt, ACT Alliance (ACT Birliği)
 Elie Bukuru, Alliance of Inclusive Muslims (Kapsayıcı Müslümanlar Birliği)
 Elisa Chavez, Stefanus Alliance International
 Elizabeth O'Casey, Humanists International
 Elizabeth Reiner Platt, The Law, Rights, and Religion Project (Hukuk, Haklar ve Din Projesi), Columbia Üniversitesi
 Emilie Weiderud, Church of Sweden (İsveç Kilisesi)
 Erin K. Wilson, Groningen Üniversitesi
 Faygle Train, Interfaith Center for Sustainable Development (Sürdürülebilir Kalkınma için İnançlararası Merkez)
 Filip Buff Pedersen, Danish Mission Council Development Department/FoRB Learning Platform (Danimarka Kalkınma Konseyi/Din veya İnanç Özgürlüğü Öğrenme Platformu)
 Helene Fisher, Open Doors International/World Watch Research (Uluslararası Açık Kapılar/Dünya İzleme Araştırmaları)
 İbrahim Salama, Office of the High Commissioner for Human Rights (İnsan Hakları Yüksek Komiserliği)
 İyad AbuMoghli, United Nations Environment Programme/Faith for Earth (Birleşmiş Milletler Çevre Programı/Dünya için İnanç)

- Joy Wandabwa, Programme for Christian-Muslim Relations in Africa (PROCMURA) (Afrika Hristiyan-Müslüman İlişkileri Programı)
- Kamiar Alaei, Institute for International Health and Education (Uluslararası Sağlık ve Eğitim Enstitüsü)
- Kathleen Thein, Hindu Women's Association (Hindu Kadınlar Birliği)
- Kishan Manocha, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu)
- Leila Alikarami, Center for Supporters of Human Rights (İnsan Hakları Destekçileri Merkezi)
- Liv Hernæs Kvanvig, International Panel of Parliamentarians for Freedom of Religion or Belief (Din veya İnanç Özgürlüğü için Uluslararası Milletvekilleri Heyeti)
- Lopa Banerjee, UN Women (BM Kadın Birimi)
- Luis Bretel, International Institute for a Quality Education (Uluslararası Nitelikli Eğitim Enstitüsü)
- Mandivavarira Mudarikwa, Legal Resources Centre/International Network of Civil Liberties Organisations (Hukuki Kaynaklar Merkezi/Temel Hak Kuruluşları Uluslararası Ağı)
- Maria Cristina Rendon, Lutheran World Federation (Luteryen Dünya Federasyonu)
- Maria Lindhardt, Danmission
- Marie Juul Petersen, Danish Institute for Human Rights (Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü)
- Mariz Tadros, Institute of Development Studies/Coalition for Religious Equality and Inclusive Development (Kalkınma Çalışmaları Enstitüsü/Dini Eşitlik ve Kapsayıcı Gelişim Koalisyonu)
- Michael Wiener, Office of the High Commissioner for Human Rights (İnsan Hakları Yüksek Komiserliği)
- Mwai Makoka, World Council of Churches (Dünya Kiliseler Konseyi)
- Naghham Hasan, Hope Makers Organization for Women (Kadınlar için Umut Kuruluşu)
- Nahla Haidar, CEDAW committee (Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi)
- Nana Firman, Global Muslim Climate Network/Green Faith (Küresel Müslüman İklim Ağı/ Yeşil İnanç)
- Nasaruddin Umar, Istiqlal Mosque in Jakarta (Cakarta İstiklal Camii)
- Nayla Tabbara, Adyan Foundation (Adyan Vakfı)
- Nazila Ghanea, Oxford Üniversitesi
- Nontando Hadebe, Circle of Concerned African Women Theologians (Afrikalı Kadın Teologlar Çemberi)
- Ravi M. Gupta, Utah State Üniversitesi
- Rifqah Tifloen, Din ve Toplumsal Adalet Desmond Tutu Merkezi, Western Cape Üniversitesi
- Rose Parris Richter, City Üniversitesi, New York
- Said Hammamoun, Ibn Zohr of Agadir Üniversitesi
- Sandra Castañeda Martínez, Red de Salud de las Mujeres Latinoamericanas y del Caribe
- Sandra Hamid, Asia Foundation (Asya Vakfı)
- Saumya Uma, Jindal Global Law School (Jindal Global Hukuk Fakültesi)
- Simona Cruciani, United Nations Office on Prevention of Genocide and the Responsibility to Protect (Birleşmiş Milletler Soykırımın Önlenmesi ve Koruma Sorumluluğu Dairesi)
- Suri Kempe, Musawah
- Susan Hayward, US Institute of Peace (ABD Barış Enstitüsü)
- Vija Herefoss, Stefanus Alliance International
- Vinya Ariyaratne, Sarvodaya Sharmadana Movement (Sarvodaya Sharmadana Hareketi)
- Yehuda Stolov, Interfaith Encounter Association (İnançlararası Karşılaşma Birliği)

NOTLAR

- 1 Ahmed Shaheed, **Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu**, A/HRC/34/50, 2019, paragraf 50.
- 2 Heiner Bielefeldt, **Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Ara Raporu** (odak konusu: din veya inanç özgürlüğü ve kadınlar ile erkekler arası eşitlik), A/68/290, 2013, paragraf 28.
- 3 İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, **“Haklara Yönelik İnanç” konulu Beyrut Deklarasyonu ve 18 taahhüt**, 2019, A/HRC/40/58, ek II, taahhüt V.
- 4 Religion and Diplomacy web sitesi, **BM Din Görev Gücü hakkında Azza Karam ile yapılan röportaj**, Transatlantic Policy Network on Religion and Diplomacy, Şubat 2019.
- 5 Azeem Ibrahim, China Must Answer for Cultural genocide in Court, **Foreign Policy**, **3 Aralık 2019**; [ABD Dışişleri Bakanlığı] Demokrasi, İnsan Hakları ve Emek Dairesi Başkanlığı, **Uluslararası Din Özgürlüğü Raporu: Mısır, 2018**; Rebecca Tan, From France to Denmark, bans on full-face veils are spreading across Europe (Fransa’dan Danimarka’ya, Avrupa’da peçe yasağı yayılıyor), **Washington Post**, 16 Ağustos 2018; Ryan Thoreson, Recognizing Religious Freedom as an LGBT Issue (Din Özgürlüğünün bir LGBT Meselesi olarak Tanınması), **İnsan Hakları İzleme Örgütü, 2018**; Amrit Dhillon, Protests break out in India after two women enter temple (Hindistan’da iki kadının tapınağa girmesiyle protestolar yükseldi), **The Guardian**, **2 Ocak 2019**.
- 6 Heiner Bielefeldt: **Ara rapor**, 2013, paragraf 22. Ayrıca bkz Nazila Ghanea, **Women and Religious Freedom: Synergies and Opportunities** (Kadınlar ve Din Özgürlüğü: Sinerjiler ve Fırsatlar), Uluslararası Din Özgürlüğü ABD Komisyonu, 2017, din veya inanç özgürlüğü ile kadın hakları arasındaki ilişkiye dair bir analiz için.
- 7 Katılımcıların listesi için ek belgeye bakınız.
- 8 Uzman Danışma Süreci bağlamında dört çalıştay düzenlenmiştir: Mart 2019’da Cenevre’de bir ön beyin fırtınası oturumu, Mayıs 2019’da Oslo’da SKA 4 ve 16 ile ilgili tematik bir çalıştay, Ekim 2019’da Kopenhag’da SKA 3 ve 13 ile ilgili tematik bir çalıştay ve son olarak Kasım 2019’da New York’ta bir sonuç oturumu. Bazı kişiler tüm etkinliklere katılırken, bazıları bir veya birkaçına katılmıştır.
- 9 Yazar, Uzman Danışma Sürecine katılan herkese değerli ve derin katkıları ve görüşleri için teşekkür etmektedir; işbu raporun hazırlanması ve şekillendirilmesinde söz konusu katkı ve görüşlerin payı büyüktür. Yazar ayrıca Dini Eşitlik ve Kapsayıcı Gelişim Koalisyonu (CREID) ve Kapsayıcı Toplumlar Projesi için Din veya İnanç Özgürlüğü tarafından düzenlenen çalıştaylardaki katılımından da geniş ölçüde fayda sağlamış bulunmaktadır. Bu araştırma ve analizlere yönelik olarak masa başında yürütülen çalışmalar ve yazarın din veya inanç özgürlüğüne yönelik daha evvelki çalışmaları da -özellikle de Katherine Marshall ile birlikte kaleme aldıkları **Din veya İnanç Özgürlüğünün Uluslararası Olarak Geliştirilmesi** konulu 2019 tarihli rapor- somut

- raporun oluşturulmasında faydalı olmuştur. Yazar raporun daha önceki taslaklarına değerli yorumlarıyla katkıda bulunan aşağıdaki isimlere de özel olarak teşekkürlerini sunmaktadır: Ahmed Shaheed, Azza Karam, Christine Ryan, Claire Thomas, Ed Brown, Edurne Cardenas, Elisa Chavez, Elizabeth Platt, Ibrahim Salama, Kamiar Alaei, Katherine Marshall, Maria Lindhardt, Mariz Tadros, Michael Wiener, Nazila Ghanea, Ravi Gupta, Rose Parris Richter, Saumya Uma, Simona Cruciani, Susan Hayward ve Vija Herefoss. Tüm hata ve eksiklikler yazara aittir.
- 10 Yazar raporda örnek olarak belirtilen güçlükler ve iyi uygulamalar bakımından hem coğrafi, hem de dini açıdan çeşitliliği yansıtmaya çalışmışsa da, birtakım bariz ve önemli boşluklar bulunmaktadır ve raporda anılan örnekler ne güçlüklerle ne de iyi uygulamalara dair tüketici nitelikte bir haritalandırma olarak görülmemelidir.
  - 11 BM, **Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi**, 1979, 1. madde.
  - 12 BM, **Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri**, 1981, 2. madde.
  - 13 Kimberlé Crenshaw, **Demarginalising the intersection of race and sex**, University of Chicago Legal Forum, 1989, s. 139.
  - 14 Çoklu, birbirine eşlik eden, kümülatif, bileşik veya birleşik ayrımcılık gibi benzer terimler birbirinden ince farklarla ayrılan anlamlara sahip olabilirse de, bu raporda kesişen ayrımcılığın muadili olacak şekilde kullanılmaktadır. Çeşitli terimlere ilişkin bir tartışma için bkz. örn. Sandra Fredman, **Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law**, Toplumsal cinsiyet eşitliği ve ayrımcılık yasağı konusunda Avrupa hukukçular ağı, Avrupa Komisyonu, 2016.
  - 15 İHYK, **Minority Rights: International Standards and Guidance for Implementation (Azınlık Hakları: Uluslararası Standartlar ve Uygulama Kılavuzu)**, 2010, s. 2f.
  - 16 İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun altıncı oturumunda benimsenen tavsiyeler: Dini azınlıkların haklarının güvence altına alınması**, A/HRC/25/66, 2013, paragraf 9.
  - 17 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Avrupa Enstitüsü web sitesi, **Dezavantajlı gruplar**, <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1083>
  - 18 Nazila Ghanea, **Women and Religious Freedom, 2017, özellikle s. 2-5.**
  - 19 Bkz. İHKY, **BM Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi tarafından Temmuz 2017'den beri "Haklara Yönelik İnanç" ile ilgili yürütülen tartışmalarda seçilmiş parçalar**, şu adresten erişilebilir: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/CEDAW_Excerpts.pdf
  - 20 Din veya inanç özgürlüğüne dair genel bir giriş için bkz. örn. Stefanus Alliance International, **Herkes için din veya inanç özgürlüğü**, 2017. Ayrıca Din veya İnanç Özgürlüğü Öğrenme Platformu'nda (FoRB Learning Platform) birçok faydalı kaynak yer almaktadır, bkz. <http://www.forb-learning.org>
  - 21 Heiner Bielefeldt, **Ara Rapor**, 2013, paragraf 27.
  - 22 Dini toplulukların kolektif hakları ile bu topluluklara mensup kişilerin bireysel hakları arasındaki denge son derece hassas olup netlikten hayli uzaktır. Dini toplulukların öğreti ve mensubiyet konularında kendi adlarına karar verebilme hakkı da dahil olmak üzere özerklik hakkı bulunmaktadır ve din veya inanç özgürlüğü "bir dini oluşum içerisinde muhalefet hakkını güvence altına almamaktadır"; ancak topluluğun ferdi üyeleri dilerse söz konusu dini cemaatten ayrılmak ve başka bir cemaat oluşturmak suretiyle muhalefetlerini ifade etme hakkına her daim sahiptir ve devletin de bu muhalifleri, herhangi bir baskıya uğramaları halinde koruma yükümlülüğü

- bulunmaktadır (Göran Gunner, Pamela Slotte ve Elizabeta Kitanovic (der.) **Human Rights, Religious Freedom and Faces of Faith**, Avrupa Kiliseleri Konferansı, 2019, s. 25; Heiner Bielefeldt, Ara Rapor, 2013, paragraf 59-61).
- 23 İnsan Hakları Komitesi, **22 sayılı Genel Yorum**, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, paragraf 8; Heiner Bielefeldt, **Ara Rapor**, 2013, Bölüm 2.
- 24 Heiner Bielefeldt, **Ara Rapor**, 2013, paragraf 46.
- 25 Yogyakarta İlkeleri Kasım 2006'da Endonezya'nın Yogyakarta şehrinde bir grup uluslararası insan hakları uzmanı tarafından cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği alanında kaleme alınmış olan bir dizi uluslararası insan hakları standardını ortaya koymaktadır. Bu ilkelere 2017 yılında toplumsal cinsiyetin ifade biçimlerine ve cinsel özelliklere dair yeni temeller ve bir dizi yeni ilke eklenmiştir. Metnin tamamının İngilizcesine şu adresten erişilebilir: <https://yogyakartaprinciples.org/>
- 26 Kimileri son yıllarda Avrupa'da ve başka yerlerde getirilen peçe yasalarının ve başkaca girişimlerin "yardıma muhtaç" konumdaki Müslüman kadınların korunmasını amaçlayan "giderek daha ataerkil bir politika yapıcılığının" yansıması olduğunu öne sürmektedir (Claire Rowland ve Michelle Carnegie, Violence against women in indigenous, minority and migrant groups, **State of the World's minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 39). Kimileri ise "toplumsal cinsiyetle ilişkili ayrımcılık yasağı programlarına özgü unsurları, istenmeyen dini azınlıklara karşı toplu hınç duygularını körükleme amacıyla kullanan sağcı popülist veya radikal hareketler" tarafından toplumsal cinsiyet eşitliği söyleminin araçsallaştırıldığına işaret etmektedir (Heiner Bielefeldt, Ara Rapor, 2013, paragraf 42).
- 27 Heiner Bielefeldt ve Michael Wiener, **Religious Freedom Under Scrutiny**, University of Pennsylvania Press, 2020, s. 99.
- 28 Kathryn Ramsay, Why focus on minority and indigenous women?, **State of the World's minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 15.
- 29 Michael Wiener, Freedom of Religion or Belief and Sexuality: Tracing the Evolution of the UN Special Rapporteur's Mandate Practice over Thirty Years, **Oxford Journal of Law and Religion**, 2017, Sayı 6, s. 267.
- 30 Brian Grim ve Jo-Ann Lyon, **Religion holds women back. Or does it?**, Dünya Ekonomik Forumu web sitesi, 2015, <https://www.weforum.org/agenda/2015/11/religion-holds-women-back-or-does-it/>
- 31 Brian Grim ve Jo-Ann Lyon'un illüstrasyonları, **Religion holds women back. Or does it?**, 2015. Yazarların izniyle yeniden basılmıştır.
- 32 Marie Juul Petersen ve Katherine Marshall, **The International Promotion of Freedom of Religion or Belief. Sketching the Contours of a Common Framework**, Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü /Berkeley Din, Barış ve Dünya İşleri Merkezi, 2019, s. 24
- 33 Swedish Mission Council web sitesi, <https://www.smc.global/en/aktuellt/making-the-most-of-feminist-foreign-policy/>
- 34 Ryan Thoreson, **Recognizing Religious Freedom as an LGBT Issue**, İnsan Hakları İzleme Örgütü, 2018.
- 35 Victor Madrigal Borloz, **Cinsel yönelime ve cinsiyet kimliğine dayalı şiddet ve ayrımcılığa karşı koruma konusunda Bağımsız Uzman Raporu**'nda alıntılanmaktadır, A/74/181, 2020, paragraf 28.

- 36 İnsan Hakları Komitesi, **22 sayılı Genel Yorum: Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü**, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 1993, paragraf 2.
- 37 BM Yerli Halklar Hakları Bildirisi (2007) yerli halkların “ruhani ve dini geleneklerini, adet ve törenlerini ortaya koyma, uygulama, geliştirme ve öğretme hakkına; dini ve kültürel mekanlarını muhafaza etme, koruma ve bu mekanları mahrem bir şekilde kullanma hakkına; tören objelerini kullanma ve kontrol etme hakkına; naaşlarını veya naaşlarından kalanları geri alma hakkına” sahip olduğunu teyit etmektedir (12. madde).
- 38 Kathryn Ramsay, Why focus on Minority and Indigenous Women?, 2011, s. 15; Yakın Ertürk, Giriş, **State of the World's minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 12.
- 39 Daha fazla bilgi için bkz. IAM web sitesi: <https://iam.org.za/>
- 40 Müslüman Kız Kardeşler web sitesi, **Hukuki Yardım Fonu** (<https://www.sistersinislam.org.my/news.php?item.1528.19>). BM Nüfus Fonu'nun kadınlar, inanç ve insan hakları arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli yayınlarında da bu konuda ilham verici örnekler sunulmaktadır. Bkz. örn. **Women, Faith and Human Rights** (2016).
- 41 Dünya üzerinde dine yönelik kısıtlamalara dair genel bir bakış için örn. bkz. Pew Araştırma Merkezi, **A Closer Look at How Religious Restrictions Have Risen Around the World**, 2019. Cinsiyet ayrımcılığı içeren yasalar ve toplumsal normlara dair genel bir bakış için bkz. Sosyal Kurumlar ve Toplumsal Cinsiyet Endeksi, **SIGI 2019 Global Report. Transforming Challenges into Opportunities**, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) Kalkınma Merkezi, 2019.
- 42 Roger Finke, Robert Martin ve Jonathan Fox, Explaining Religious Discrimination against Religious Minorities, **Politics and Religion**, Sayı 10(2), 2017. Din-devlet ilişkilerine ve bu ilişkilerin din veya inanç özgürlüğü üzerindeki etkisine dair ayrıntılı bir analiz için ayrıca bkz. Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü Ahmed Shaheed tarafından hazırlanan 2018 yılı tematik raporu (A/HRC/37/49).
- 43 Marie Juul Petersen ve Katherine Marshall, **The International Promotion of FoRB**, 2019, s. 40.
- 44 İnsan Hakları Komitesi, **28 sayılı Genel Yorum**, CCPR/C/21/Rev.1/Add.10, 2000.
- 45 Marie Juul Petersen ve Katherine Marshall, **The International Promotion of FoRB**, 2019, s. 27f.
- 46 Jonathan Fox, **The Unfree Exercise of Religion: A World Survey of Discrimination Against Religious Minorities**, Cambridge University Press, 2016, s. 32
- 47 Dünya Bankası web sitesi, Yoksulluk, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>
- 48 Sukhadeo Thorat ve Mashkoor Ahmad, Minorities and Poverty: Why some minorities are more poor than others?, **Journal of Social Inclusion Studies**, Sayı 1(2), s. 128. Örn. Çin, Filipinler ve Endonezya'daki “piyasaya egemen azınlıklara” ilişkin olarak bkz. Amy Chua, **World on Fire**, Doubleday, 2004.
- 49 Victor Madrigal Borloz, **Bağımsız Uzman Raporu**, A/74/181, 2020, paragraf 59.
- 50 OECD, **States of Fragility, 2018, s. 6.**
- 51 İHYK web sitesi, **Women's human rights and gender-related concerns in situations of conflict and instability**, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/WRGS/Pages/PeaceAndSecurity.aspx>
- 52 BM Güvenlik Konseyi, **1820 sayılı Karar, S/RES/1820, 2008.**

- 53 Ahmed Shaheed, **Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu** (odak konusu: Din veya inanç adına cinsiyete dayalı şiddet ve ayrımcılık), A/HRC/42/48, 2020, paragraf 39.
- 54 İHYK'nin önderlik ettiği ve inanç temelli ve seküler sivil toplum aktörleri tarafından geliştirilen "Haklara Yönelik İnanç" konulu Beyrut Deklarasyonu ve 18 taahhüt dinler ile insan hakları arasındaki bağlantılara yönelik disiplinlerarası bir fikir ve eylem çerçevesi sunmaktadır. Hedeflenen amaç herkes için insanlık onurunu ve eşitliği destekleyen ve çoğulculuğun yalnızca hoşgörülen değil bütünüyle saygı duyulan ve kutlanan bir olgu olduğu barışçıl toplumların geliştirilmesini teşvik etmektir. 2020 yılında #Faith4Rights [#İnançlar HaklarıDestekliyor] paketi geliştirmiş olup, bu sayede çerçeve ilkeler uçtan uca öğrenme ve kapasite geliştirme programlarına dönüştürülmüştür. Daha fazla bilgi için İHKY web sitesine bakınız: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/FaithForRights.aspx>
- 55 SKA'lara, bunlar kapsamında hedef ve göstergelere ilişkin genel bir bakış için bkz. <https://turkey.un.org/tr/sdgs>
- 56 Evrensel Haklar Topluluğu, Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü, Cenevre'deki Danimarka BM Daimi Temsilciliği ve Şili Hükümeti: **Human Rights and the SDGs: Pursuing Synergies** (İnsan Hakları ve STA'lar: Sinerji Yakalamak) (2017). İnsan hakları ile STA'lar arasındaki ilişkiye dair daha ayrıntılı bilgi için örn. bkz. Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü'nün (DIHR) belirli amaçları belirli haklar ve belirli hakları belirli amaçlar ile bağlantılandıran **Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik İnsan Hakları Kılavuzu** (<http://sdg.humanrights.dk/>). Veri tabanı üzerinde halen çalışılmakta olup, DIHR halihazırda SKA'lar ile din veya inanç özgürlüğü arasındaki bağlantıları veri tabanına eklemektedir.
- 57 Bu husus A/RES/70/1 sayılı ve **Dünyamızı dönüştürmek: Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi** başlıklı Genel Kurul Kararının 19. paragrafında aşağıda alıntılanan sözlerle vurgulanmıştır: "Tüm Devletlerin, Birleşmiş Milletler Şartı'na uygun şekilde, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya başka görüşler, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum, engellilik veya başka bir statüye dayalı hiçbir ayrımcılık olmaksızın herkes için insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterme, bunları koruma ve teşvik etme sorumluluğunu vurgulamaktayız."
- 58 Kalkınma konusundaki düşünce ve politika inşası süreçlerinin din veya inanç özgürlüğü ile ne ölçüde ilişki kurduğuna dair kapsamlı bir analiz için bkz. Mariz Tadros ve Rachel Sabates-Wheeler, **Inclusive Development: Beyond Need, Not Creed**, CREID Ön Rapor 1, Dini Eşitlik ve Kapsayıcı Gelişim Koalisyonu, 2020.
- 59 BM Kadın Birimi, **Religion and Gender Equality. The Role of Faith-Based Organizations, Institutions and Actors in Achieving Gender Equality Through the Implementation of Agenda 2030.**
- 60 Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınlara adalete erişimine ilişkin tavsiye karar**, CEDAW/C/GC/33, 2015, paragraf 1.
- 61 Ayrımcılığın Önlenmesi ve Eşitlik Komitesi, **Adalete Erişimde Ayrımcılık Önlenmesi ve Eşitlik**, Avrupa Konseyi, 2015, s. 1.
- 62 AGİT, **Adalete Erişim ve Ulusal Azınlıklar hakkında Graz Tavsiye Kararları**, 2017, s. 5f.
- 63 Avrupa Konseyi web sitesi, **Kadınlara Adalete Eşit Erişiminin Sağlanmasına Doğru**, 2015, <https://www.coe.int/en/web/genderequality/towards-guaranteeing-equal-access-of-women-to-justice>

- 64 Ayrımcılığın Önlenmesi ve Eşitlik Komitesi, **Adalete Erişimde Ayrımcılık Önlenmesi ve Eşitlik**, Avrupa Konseyi, 2015, s. 1.
- 65 British Council tarafından yürütülen MyJustice (Benim Adaletim) programı bağlamında gerçekleştirilen araştırma örneğinin Myanmar'da kadınların, tıpkı dini azınlıklar gibi, hem topluluk seviyesinde hem de gayriresmi adalet sistemleri bakımından adalete erişiminin daha düşük olma eğilimini ortaya koymaktadır. Bkz. MyJustice web sitesi, www.myjusticemyanmar.org. Mariam Zakareishvili ve Nino Tlashadze, İnsan Hakları Merkezi tarafından kaleme alınmış olan 2018 tarihli **Kadınların, Din ve Etkin Azınlıkların Adalete Erişimi** başlıklı rapor da Gürcistan açısından benzer sonuçlara ulaşmıştır.
- 66 Uluslararası Azınlık Hakları Grubu web sitesi. **Breaking down barriers: Towards inclusive access to justice**, <https://minorityrights.org/2018/05/02/12332/>
- 67 Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınların adalete erişimine ilişkin tavsiye karar**, CEDAW/C/GC/33, 2015, paragraf 3.
- 68 BM Kadın Birimi, **Equality in Law for Women and Girls by 2030. A Multistakeholder Strategy for Accelerated Action**, 2019, s. 8.
- 69 BM Kadın Birimi, **Equality in Law for Women and Girls by 2030. A Multistakeholder Strategy for Accelerated Action**, 2019, s. 10.
- 70 Bkz. örn. Victor Madrigal Borloz, **Bağımsız Uzman Raporu**, 2018 ve A/74/181, 2020.
- 71 Pew Araştırma Merkezi, **Global Uptick in Government Restrictions on Religion in 2016**, 2018.
- 72 Bkz. örn. AP, Indian citizenship law discriminatory to Muslims passed, **The Guardian**, 11 Aralık 2019.
- 73 Jean Quataert ve Lora Wildenthal, **Routledge History of Human Rights**, Routledge, 2019. Ayrıca bkz. Başak Çalı ve Mariana Montoya, **The March of Universality? Religion-based reservations to the the core UN treaties and what they tell us about human rights and universality in the 21st century**, Evrensel Haklar Topluluğu, 2019.
- 74 Ahmed Shaheed, **Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu**, A/HRC/42/48, 2020, paragraf 18.
- 75 Kongre Kütüphanesi web sitesi. **Hukuki Araştırma Rehberi: Lübnan**, <https://www.loc.gov/law/help/legal-research-guide/lebanon.php>.
- 76 Liisa Tuhkanen, **Lebanon's religious courts are failing women, HRW says**, Reuters, 19 Ocak 2015. Ayrıca bkz. Din veya inanç özgürlüğü Özel Raportörünün Hindistan, İsrail, Ürdün ve Lübnan ülke raporları.
- 77 Marie Juul Petersen ve Katherine Marshall, **The International Promotion of FoRB**, 2019, s. 41.
- 78 Heiner Bielefeldt: **Ara rapor**, 2013, paragraf 64 ve 65.
- 79 ABD Demokrasi, İnsan Hakları ve Emek Dairesi Başkanlığı, **Sudan 2018 Uluslararası Din Özgürlüğü Raporu**, ABD Dışişleri Bakanlığı, 2019, s. 8.
- 80 Bu örnek hukuk reformu sürecini destekleyen Luteryen Dünya Federasyonu'ndan Christina Maria Rendon tarafından temin edildi.
- 81 Bu örnek Güney Afrika Yasal Kaynaklar Merkezi'nde görevli hukukçu Mandivavarira Mudarikwa tarafından temin edildi. Temyiz mahkemesinin kararı Afrika Yüksek Mahkemesi önünde itiraz konusu yapıldığından bahsi geçen dava halen Güney Afrika mahkemeleri huzurunda sürmektedir.

- 82 Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, **CEDAW 54. Oturum, Adalete erişim konulu Genel Tartışmaya yönelik Yazılı Görüş**, 2013.
- 83 Ayrıca bkz. **Bangalore Yargı Etiği İlkeleri**, E/CN.4/2003/65, yargıçların görevlerini yerine getirirken uyması gereken, tarafsızlık gibi, bir dizi değer ve ilkeyi dile getirmektedir.
- 84 Claire Rowland ve Michelle Carnegie, Violence against women in indigenous, minority and migrant groups, **State of the World's minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 39.
- 85 Asya Vakfı (Asia Foundation) web sitesi, **Endonezya'da toplumsal cinsiyet**, 2012, <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/IDgender.pdf>
- 86 Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınlara adalete erişimine ilişkin tavsiye karar**, CEDAW/C/GC/33, 2015, paragraf 18(f).
- 87 İHYK, **The inclusion of religious minorities in consultative and decision-making bodies** (Dini azınlıkların istişare ve karar alma organlarına dahil edilmesi), 2014.
- 88 BM Kadın Birimi, **Equality in Law for Women and Girls by 2030. A Multistakeholder Strategy for Accelerated Action**, 2019, s. 10 ve 26.
- 89 Monica Sanchez, Laura Cunial ve Kirstie Farmer, **Life can change: Securing housing, land and property rights for displaced women**, Norveç Mülteci Konseyi, 2015, s. 10.
- 90 Musawah'ın web sitesinde yer alan bilgi, <https://www.musawah.org/knowledge-building/qiwamah-wilayah/>
- 91 Bkz. örn. British Council programı kapsamında Myanmar'da yürütülen araştırma, **MyJustice**, www.myjusticemyanmar.org
- 92 BM İstatistik Dairesi, **Dünya Kadınları 2015**, 2016, s. 159.
- 93 Paul Prettitore, **Can justice make poor women less vulnerable?** Brookings Institution, 2018. Ayrıca bkz. Promundo ve BM Kadın Birimi, **Understanding Masculinities: Results from the International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) – Middle East and North Africa**, 2017 ve Dünya Bankası Verileri web sitesi, **Women Who Believe a Husband Is Justified in Beating His Wife (Any of Five Reasons)** (%), <https://data.worldbank.org/indicator/SG.VAW.REAS.ZS?locations=ET>
- 94 Lizzie Porter, Ordeal continues for Shiite Turkmen women kidnapped by ISIS, **The National**, 12 Ağustos 2019.
- 95 Emma Graham-Harrison, "I was sold seven times": the Yazedi women welcomed back in to the faith, **The Guardian**, 1 Temmuz 2017. Ayrıca bkz. Yazda web sitesi, www.yazda.org
- 96 Claire Rowland ve Michelle Carnegie, Violence against women in indigenous, minority and migrant groups, **State of the World's minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 40.
- 97 Peter Beaumont, Nusrat Jahan Rafi: 16 sentenced to death over Bangladesh murder, **The Guardian**, 24 Ekim 2019.
- 98 DW, Top Court: India to reconsider women, Hinduism and temples, **DW**, 11 Kasım 2019. Bu ve benzer olaylara ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Saumya Uma, Women's Access to Places of Religious Worship in India: The Constitutional Conundrum of Gender Equality versus Freedom of Religion, **International Journal of Law, Human Rights and Constitutional Studies**, Sayı 2(1&2), 2017.
- 99 Müslüman Kız Kardeşler tarafından söz konusu fetvaya ilişkin olarak yapılan itiraz başvurusu Yüksek Mahkeme tarafından, Şeriat Mahkemesini ilgilendiren konular

- hakkında Yüksek Mahkemenin yargılama yetkisi olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (**The Star**, Sisters in Islam still “deviant” as civil court has no jurisdiction over fatwa, 27 Ağustos 2019).
- 100 Helen Haft, The Global Community Must Speak Out for Junaid Hafeez, **MS**, 14 Ocak 2020; Saroop Ijaz, Pakistani Professor’s Endless Bosphemy Trial, **İnsan Hakları İzleme Örgütü**, 2018.
- 101 Ryan Thoreson, Recognizing Religious Freedom as an LGBT Issue, **İnsan Hakları İzleme Örgütü**, 2018.
- 102 Pascoe Pleasence, **“Legal need” and legal needs surveys. A background paper**. Açık Toplum Vakfı, 2016, s. 16.
- 103 Birleşmiş Milletler ve Hukukun Üstünlüğü web sitesi, **Informal Justice (Gayriresmi Adalet)**, <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/informal-justice/>
- 104 Rahnuma Hassan, Southern Africa, **State of the World’s minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 87; **İşkence ve diğer zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele ya da ceza Özel Raportörü Juan E. Mendez Raporu**, A/HRC/31/57, 2016, paragraf 56; BM Kadın Birimi, **Turning Promises into Action: Gender Equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development**, BM Kadın Birimi, s. 201.
- 105 Annika Liversage ve Jesper Petersen, **Etniske minoritetskvinder og skilsmisse – med fokus på muslimske praksisser** [Etnik azınlıklara mensup kadınlar ve boşanma – Müslüman teamüller mercek altında], VIVE, 2020.
- 106 Bu örnek İnsan Haklarında Yeni Taktikler web sitesinden alınmıştır, <https://www.newtactics.org/tactic/establishing-culturally-sensitive-helpline-assist-victims-and-inform-advocacy> (odak konusu: çocuk hakları), A/70/286, 2015.
- 107 UNESCO ve diğerleri, **SKA 4’ün uygulanmasına ilişkin Incheon Bildirgesi ve Çerçevesi**, 2017, paragraf 13.
- 108 BM, **Çocuk Hakları Sözleşmesi**, 1989, 29(1). madde.
- 109 Katarina Tomasevski, Human rights obligations: making education available, accessible, acceptable and adaptable, **Right to Education Primers**, SIDA, 2001.
- 110 BM, **Çocuk Hakları Sözleşmesi**, 1989, 14. madde; Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme, 18. madde; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme, 13. madde. Ayrıca bkz. Heiner Bielefeldt, **Din veya inanç Özgürlüğü Özel Raportörü Ara Raporu** (odak konusu: çocuk hakları), A/70/286, 2015.
- 111 Eğitim Hakkı web sitesi, **Azınlıklar ve Yerli Halklar**, <https://www.right-to-education.org/issue-page/marginalised-groups/minorities-and-indigenous-peoples>
- 112 Azınlık Meseleleri Forumu, **Azınlık Meseleleri Forumunun altıncı oturumunda benimsenen tavsiyeler: Dini azınlıkların haklarının güvence altına alınması**, A/HRC/25/66, 2013, paragraf 40 ve 43.
- 113 Ayrıca bkz. **Din veya inanç Özgürlüğü, Hoşgörü ve Ayrımcılık Yasağı ile İlişkili Okul Eğitimi konulu Uluslararası İstişare Konferansı Nihai Belgesi**, 2002 (https://www.hurights.or.jp/archives/human_rights_education_in_asian_schools/section2/2002/03/final-document-of-the-international-consultative-conference-on-school-education-in-relation-to-freed.html)

- 114 **“Haklara Yönelik İnanç” konulu Beyrut Deklarasyonu ve 18 taahhüt**, A/HRC/40/58, ek II, taahhüt XII.
- 115 Maureen Lewise ve Marlaine Lockheed, **Inexcusable Absence: Why 60 million girls still aren't in school and what to do about it**, Küresel Kalkınma Merkezi, 2007.
- 116 İHYK, 2020 #Faith4Rights paketi, modül 12, s. 60, şu adresten erişilebilir: <https://www.ohchr.org/Documents/Press/faith4rights-toolkit.pdf>
- 117 Sophie Gregory, Baha'is in Iran are redefining educational advancement, **Times Higher Education**, 6 Ekim 2018.
- 118 Julia Wallace, Myanmar casts minorities to the margins as citizenship law denies legal identity, **The Guardian/IRIN**, 3 Kasım 2016.
- 119 Din veya İnanç Özgürlüğü eski BM Özel Raportörü Asma Jahangir, dini kıyafetlere yönelik kısıtlamaların insan hakları standartları ile çelişip çelişmediğini değerlendirmek için bir dizi kriter geliştirmiştir (**Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu**, E/CN.4/2006/5, 2006, paragraf 51-60). Ayrıca bkz. Heiner Bielefeldt, **Ara Rapor**, 2015. Ayrıca bkz. **AGİT/DKİHB, Devlet Okullarında Din ve İnanç Öğretimine İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri**, 2007.
- 120 Bu örnek Adyan Vakfı'ndan Nayla Tabbara tarafından temin edildi.
- 121 Bkz. Heiner Bielefeldt, **Din veya İnanç Özgürlüğü BM Özel Raportörü Raporu** (odak konusu: eğitim), A/HRC/16/53, 2011, paragraf 47-62. Ayrıca bkz. **AGİT/DKİHB, Devlet Okullarında Din ve İnanç Öğretimine İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri**, 2007.
- 122 **AGİT/DKİHB, Devlet Okullarında Din ve İnanç Öğretimine İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri**, 2007, s. 14. **BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme**, 1966, madde 18.4. BM İnsan Hakları Komitesi'nin 22 sayılı Genel Yorumuna göre, “devlet okullarında verilen belirli bir din veya inanca yönelik dersler ancak ailelerin veya vasilerin isteklerine cevap veren, ayrımcılıktan uzak muafiyet imkânları veya alternatifler sunulması halinde Sözleşme'nin 18. maddesinin 4. paragrafına aykırılık oluşturmayacaktır” (CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 1994, paragraf 6).
- 123 İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun altıncı oturumunda benimsenen tavsiyeler: Dini azınlıkların haklarının güvence altına alınması**, A/HRC/25/66, 2013, paragraf 42'de şu tavsiyede bulunmaktadır: “Devlet okullarında belirli bir din veya inanca yönelik dersler verilmesi halinde, dini azınlıkların isteklerine ve dini eğitim şartlarına/ihtiyaçlarına cevap veren, ayrımcılıktan uzak muafiyet imkânları veya alternatifler sunulmalıdır. Genel dinler tarihi gibi konularda dersler veriliyorsa, bu dersler inançlararası ve dinlerarası anlayış ve diyalogu geliştirmek amacıyla yürütülmelidir. Çocukların (velileri/vasilerinin yanı sıra) din dersine katılıp katılmama konusunda seçim yapmasını sağlayacak tedbirler alınmalıdır.”
- 124 Bu örnek Centro de Estudios Legales y Sociales'ten Edurne Cardenas tarafından temin edildi.
- 125 Heiner Bielefeldt, **Ara Rapor**, 2013, paragraf 51f.
- 126 Paulo Rosas Chavez, Contra la ampliación de derechos. “Con mis hijos no te metas”, **El Ciudadano**, 29 Eylül 2018.
- 127 Lise Sjøgaard, Kristne friskoler har taget Darwin til sig [Hristiyan özel okullar Darwin'i bağrına basıyor], **Kristeligt Dagblad**, 15 Mart 2016.
- 128 Heiner Bielefeldt, **Ara Rapor**, 2013, paragraf 54.
- 129 Unite the World web sitesi. **Tunus'ta Cinsellik Eğitimi Başladı**. <https://unitetheworld.net/home/blog/uncategorized/tunisia-becomes-the-first-country-in-the-arab-world->

- to-introduce-sex-education-at-schools/?fbclid=IwAR1SyAGo-9JMrUDc2K54vK_ojcEQThWVDeb0ImTpoq6rBoawRkFJZvZUBNE. Ancak cinsellik eğitimi muhtemelen cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıklarına ilişkin unsurları kapsamayacaktır, zira Tunus'ta cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği azınlıkları ne hukuken ne de sosyal olarak kabul görmemektedir ve eşcinsellik yasaktır.
- 130 UNESCO, **Din, cinsiyet ve kültür merceğinden bakarak ders kitabı içeriğini kapsayıcı kılmak**, 2017, s. 7.
- 131 IDRAC, Amjad Nazeer ile Christian Solidarity Worldwide (Dünya Hristiyan Dayanışması) röportajı. Christian Solidarity Worldwide, **Faith and a Future: Discrimination on the Basis of Religion or Belief in Education** adlı kaynakta alıntılanmaktadır, CSW 2018, s. 52. Ayrıca bkz. Bhatti ve Jacob, **Education vs Fanatic Literacy: A Study on the Hate Content in the Textbooks in Punjab and Singh Provinces**, Adalet ve Barış Ulusal Komisyonu, 2013.
- 132 Bu örnek Hindu Women's Association'dan (Hindu Kadınlar Derneği) Kathleen Thein tarafından temin edildi. Çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından bir kampanya yürütülmesinin ardından, Eğitim Bakanlığı bu şiiiri ders kitabından kaldırmayı kabul etmiştir.
- 133 AGİT/DKİHB, **Devlet Okullarında Din ve İnanç Öğretimine ilişkin Toledo Kılavuz İlkeleri**, 2007, s. 14.
- 134 Koumbou Bolu Barry, **Eğitim Hakkı Özel Raportörü Raporu** (vahşet suçlarına ve ağır insan hakları ihlallerine odaklanmaktadır), A/74/243, paragraf 61.
- 135 Macar LGBT Birliği, Transvanilla Transseksüel Derneği, Háttér Society ve Labrisz Lezbiyen Derneği, **LGBTIQ rights in Hungary (Macaristan'da LGBTIQ hakları)**. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi tarafından 122. oturumunda incelenmek üzere sunulan ortak rapor, 2018, paragraf 20.
- 136 Bu örnek BM Soykırımın Önlenmesi Dairesi'nden Simona Cruciani tarafından temin edildi.
- 137 Genel Sekreterlik Çocuklara Yönelik Şiddet Özel Temsilciliği, **Tackling violence in schools: a global perspective**, 2012, s. 7, 11 ve 12.
- 138 Örneğin Birleşik Krallık'ta, 2015 Önleme Stratejisi radikalleşmenin önlenmesi konusunda okullara yasal bir sorumluluk yüklemektedir. Okul yetkilileri ve personelinin öğrenciler arasındaki radikalleşme eğilimlerine dair kaygılarını yerel Önleme organına bildirmeleri gerekmektedir; yetkili organ daha sonrasında atılması gereken adımlara karar vermektedir. Ayrıca okullardan 'temel Britanya değerleri'ni teşvik ederek radikalleşmeye karşı direnç inşa etmeleri beklenmektedir (Götz Nordbruch, **The role of education in preventing radicalisation**, RAN Center of Excellence, 2016).
- 139 Anne-Lynn Dudenhofer, Resisting Radicalisation: A Critical Analysis of the UK Prevent Duty, **Journal of Deradicalisation**, no. 14, 2018.
- 140 Baha'i International Community (Bahai Uluslararası Topluluğu), **Creating the World Anew: Leaving No One Behind**, Kadının Statüsü Komisyonu 63. oturumuna sunulan beyanat, 2019
- 141 Christian Solidarity Worldwide (Dünya Hristiyan Dayanışması), **Faith and a Future**, 2018, s. 25.
- 142 Christian Solidarity Worldwide (Dünya Hristiyan Dayanışması), **Faith and a Future**, 2018, s. 8 ve 51.

- 143 Kathryn Ramsay, The gender dimension of minority and indigenous education, **State of the World's Minorities and Indigenous Peoples 2009**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2010, s. 73.
- 144 Eğitim Hakkı web sitesi, **Minorities and Indigenous Peoples**, [https://www. right-to-education.org/issue-page/marginalised-groups/minorities-and-indigenous-peoples](https://www.right-to-education.org/issue-page/marginalised-groups/minorities-and-indigenous-peoples)
- 145 Eğitim Hakkı web sitesi, **Women and girls**, [https://www.right-to-education. org/girlswomen#section_view-default-10](https://www.right-to-education.org/girlswomen#section_view-default-10)
- 146 Nicole Di Ilio, Inside the World's Only Islamic School for Transgender Students, **Vice**, Ağustos 2019.
- 147 Christian Solidarity Worldwide (Dünya Hristiyan Dayanışması), **Faith and a Future**, 2018, s. 24.
- 148 Mariz Tadros'un sunumu, CREID Kadın Koalisyonu çalıştayı, Brighton, 21-24 Ocak 2020.
- 149 Maham Javaid, Forced conversions torment Pakistan's Hindus, **El Cezire**, 18 Ağustos 2014.
- 150 Stephanie Busari, UNICEF: Boko Haram has kidnapped more than 1.000 children in Nigeria, **CNN**, 13 Nisan 2018.
- 151 Christian Solidarity Worldwide (Dünya Hristiyan Dayanışması), **Faith and a Future**, 2018, s. 52.
- 152 Eğitim Hakkı web sitesi, **Minorities and Indigenous Peoples**, <https://www. right-to-education.org/issue-page/marginalised-groups/minorities-and-indigenous-peoples>
- 153 Corinne Lennox, **Minority and Indigenous women and the Millennium Development Goals**, 2011, s. 24.
- 154 Corinne Lennox, **Minority and Indigenous women and the Millennium Development Goals**, 2011, s. 23.
- 155 Joshua Castellino, South Asia, **State of the World's Minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011, s. 148.
- 156 Sukhadeo Thorat ve Mashkoor Ahmad, Minorities and Poverty: Why some minorities are more poor than others?, **Journal of Social Inclusion Studies**, Sayı 1(2), s. 128.
- 157 Bu örnek ImamsForShe'den Elie Bukuro Khalfan tarafından temin edildi.
- 158 Eğitim Hakkı web sitesi, **Women and girls** (https://www.right-to-education.org/girlswomen#section_view-default-10). Ayrıca bkz. BM Eğitim Hakkı Özel Raportörü'nün, başka birçok hususun yanı sıra, eğitim ortamında şiddet içeren radikalleşme konusunu ele aldığı son raporu (A/74/243).
- 159 Genel Sekreterlik Çocuklara Yönelik Şiddet Özel Temsilciliği, **Tackling violence in schools: a global perspective**, 2012, s. 12.
- 160 Sameer Hinduja ve Justin W. Patchin, **School Bullying Based on Religion**, Cyberbullying Research Center, 2019.
- 161 Arigatou International web sitesi, Ethics Education (Ahlak Eğitimi), [https://arigatouinternational. org/en/what-we-do/ethics-education](https://arigatouinternational.org/en/what-we-do/ethics-education)
- 162 DSÖ ve diğerleri, **Herkes için Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam Küresel Eylem Planı**, 2018, s. 2. Küresel Eylem Planı sağlıkla bağlantılı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik ilerleme kaydedilmesi için ülkelere daha iyi destek sağlamak amacıyla 12 çok taraflı sağlık, kalkınma ve insani yardım kuruluşunu bir araya getirmektedir.
- 163 Dünya Sağlık Örgütü ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası/Dünya Bankası: **Tracking universal health coverage: 2017 global monitoring report**, 2017, s. vii.

- 164 DSÖ, Dünya Sağlık Örgütü Anayasası, 1946.
- 165 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, **14 sayılı Genel Yorum**, 2000, paragraf 12.
- 166 İHYK ve DSÖ, **Sağlık Hakkı 31 sayılı Bilgi Formu**, İHYK ve DSÖ, s. 7.
- 167 DSÖ web sitesi, https://www.who.int/topics/health_equity/en/
- 168 DSÖ ve diğerleri, **Herkes için Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam Küresel Eylem Planı**, 2018, s. 8.
- 169 DSÖ ve diğerleri, **Herkes için Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam Küresel Eylem Planı**, 2018, s. xv.
- 170 UHC2030 web sitesi, <https://www.uhc2030.org/un-hlm-2019/>
- 171 **Hukuk ve uygulamada kadınlara yönelik ayrımcılık meselesine ilişkin BM Çalışma Grubu**, A/HRC/32/44, 2016, paragraf 16.
- 172 Sağlık hizmeti ortamında ayrımcılığın sona erdirilmesine ilişkin ortak BM Açıklaması, 2017, <https://www.who.int/en/news-room/detail/27-06-2017-joint-united-nations-statement-on-ending-discrimination-in-health-care-settings>
- 173 Nick Cheesman, How in Myanmar “National Races” came to surpass citizenship and exclude Rohingya, **Journal of Contemporary Asia**, Sayı 47, 2017.
- 174 Malika Panorat, **Myanmar/Burma: Ensuring access to health care for conflict victims in Rakhine State**, Avrupa Komisyonu web sitesi, https://ec.europa.eu/echo/field-blogs/stories/myanmarburma-ensuring-access-health-care-conflict-victims-rakhine-state_en
- 175 Bkz. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme, 12.2. madde; **Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi**, 5, 10, 11, 12.1 ve 16. madde; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, **14 sayılı Genel Yorum, E/C.12/2000/4**, 2000. Ayrıca bkz. Anand Grover, **Herkesin mümkün olan en yüksek fiziksel ve ruhsal sağlık standardından yararlanma hakkına ilişkin Özel Raportör ara raporu** (ana odak konusu: cinsel sağlık ve üreme sağlığının suç sayılması), A/66/254, 2011, paragraf 48.
- 176 Uluslararası Af Örgütü web sitesi. How some of the world’s most restrictive abortion laws turn women into criminals, <https://www.amnestyusa.org/how-some-of-the-worlds-most-restrictive-abortion-laws-turn-women-into-criminals/>
- 177 Verónica Giménez Béliveau, Argentina rejects legal abortion – and not all Catholics are celebrating, **The Conversation**, 9 Ağustos 2018.
- 178 Erik Blas, Johannes Sommerfeld ve Anand Sivasankara Kurup, **Social determinants approaches to public health: from concept to practice**, DSÖ, 2011.
- 179 Heather Wurtz, Indigenous Women of Latin America: Unintended Pregnancy, Unsafe Abortion, and Reproductive Health Outcomes, **Pimatisiwin: A Journal of Aboriginal and Indigeneous Community Health**, sayı 10(3), 2012, s. 1. Ayrıca bkz. Resham Bahadur Khatri ve diğerleri, Factors associated with unsafe abortion practices in Nepal, **PLOS One**, Ekim 2019, Dalitler, Müslümanlar ve diğer azınlıklar arasında güvenli olmayan kürtaj sayılarının çok daha fazla olduğunu belgelerle ortaya koymaktadır.
- 180 Claudia Torrisi, Abortion in Italy: How widespread ‘conscientious objection’ threatens women’s health and rights, **OpenDemocracy**, 15 Haziran 2017.
- 181 Ahmed Shaheed, **Özel Raportör Raporu**, A/HRC/42/48, 2020, paragraf 44.
- 182 Julie Moreau, “Religious freedom” rule could cause “significant damage” to LGBTQ health care, advocates say, **NBC News**, 4 Mayıs 2019.

- 183 Elizabeth Platt ve diğerleri. **Whose Faith Matters? The Fight for Religious Liberty Beyond the Christian Right**, Columbia Law School, 2019, s. 37.
- 184 Stephanie Russell-Kraft, The Right to Abortion – and Religious Freedom, **The Atlantic**, 13 Mart 2016.
- 185 Karara şu adresten erişilebilir: <https://www.rabbinicalassembly.org/resolution-reproductive-freedom>
- 186 Victor Madrigal-Borloz, **Bağımsız Uzman Raporu**, A/74/181, 2020, paragraf 23; Dubravka Šimonović, **Kadınlara yönelik şiddet, sebepleri ve sonuçları Özel Raportörünün doğum ve gebelikle ilişkili şiddet konusuna odaklanan üreme sağlığı hizmetlerinde kadınlara yönelik şiddet ve kötü muameleyle yönelik insan haklarına dayalı bir yaklaşım hakkındaki raporu**, A/74/137, 2019; İnsan Hakları Komitesi, **Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin 6. maddesine ilişkin 36 sayılı Genel Yorum**, CCPR/C/GC/36, 2018; CEDAW, **Kadına yönelik toplumsal cinsiyete dayalı şiddete ilişkin 35 sayılı Genel Tavsiye**, CEDAW/C/GC/35, 2017.
- 187 Irwin Loy, East Asia: **State of the World's minorities and Indigenous Peoples**, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2011. Ayrıca bkz. Elizabeth M. Lynch, China's attacks on Uighur women are crimes against humanity, **Washington Post**, 21 Ekim 2019.
- 188 Mariz Tadros, Scapepigging: H1N1 in Egypt, Sarah Dry ve Melissa Leach (der.), **Epidemics: Pathways of disease and response** içinde, Earthscan, 2010.
- 189 Erik Blas, Johannes Sommerfeld ve Anand Sivasankara Kurup, **Social determinants approaches to public health: from concept to practice**, DSÖ, 2011, s. 17.
- 190 Sağlık hizmeti ortamında ayrımcılığın sona erdirilmesine ilişkin ortak BM Açıklaması, 2017, <https://www.who.int/en/news-room/detail/27-06-2017-joint-united-nations-statement-on-ending-discrimination-in-health-care-settings>
- 191 Sarah Sanders, Compassionate Caring for LGBTI Persons in your Faith Community, **Journal of Christian Nursing**, Sayı 29(4), s. 215, 2012.
- 192 Sağlık hizmeti ortamında ayrımcılığın sona erdirilmesine ilişkin ortak BM Açıklaması, 2017, <https://www.who.int/en/news-room/detail/27-06-2017-joint-united-nations-statement-on-ending-discrimination-in-health-care-settings>
- 193 University of Chicago Medicine web sitesi, **New study finds nearly half of American Muslim doctors feel scrutinized on the job**, 10 Aralık 2015, <https://www.uchicagomedicine.org/forefront/news/new-study-finds-nearly-half-of-american-muslim-doctors-feel-scrutinized-on-the-job>
- 194 Rebecca Ratcliffe, The Women Who Put Their Lives on the Line for Peace in Central African Republic, **The Guardian**, 28 Ekim 2017.
- 195 Katherine Marshall, kişisel görüşme, 21 Ocak 2020.
- 196 Kun Tang, Yingxi Zhao, Bolun Li, Siqiao Zhang ve Sung Hoon Lee, Health inequity on access to services in the ethnic minority regions of Northeastern Myanmar: a cross-sectional study, **BMJ Open**, 7, 2017.
- 197 Jill Olivier ve diğerleri, Understanding the roles of faith-based health-care providers in Africa: review of the evidence with a focus on magnitude, reach, cost, and satisfaction, **Lancet**, Sayı 386, 2015, s. 1766.
- 198 Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, Clarie Thomas'tan edinilen bilgi.
- 199 Safeguarding Health in Conflict web sitesi, **Nigeria**, 2017, <https://www.safeguardinghealth.org/nigeria>

- 200 Safeguarding Health in Conflict website, **Central African Republic**, 2017, <https://www.safeguardinghealth.org/central-african-republic>
- 201 Jill Heaviside ve Rosann Mariappuram, The Escalation of Anti-Abortion Violence Ten Years After Dr. George Tiller’s Murder, **Rewire News**, 31 Mayıs 2019.
- 202 Tamar Ziff ve Anna Egas, Abortion Access and Violence against Women in Latin America, **The Dialogue**, 14 Eylül 2018.
- 203 Ahmed Shaheed, **Özel Raportör Raporu**, A/HRC/42/48, 2020, paragraf 47; İnsan Hakları Komitesi, **18 sayılı Genel Yorum Beyanı**, 1989, paragraf 7.
- 204 Corinne Lennox, Addressing health inequalities in the post-2015 development framework, **State of the World’s Minorities and Indigenous Peoples 2013**, 2014, s. 17.
- 205 İHYK, **Kadın sünnetinin önlenmesine ve ortadan kaldırılmasına ilişkin örnek uygulamalar ve temel güçlükler**, A/HRC/29/20, 2015
- 206 Ann M Starrs ve diğerleri, Accelerate progress – sexual and reproductive health and rights for all: report of the Guttmacher-Lancet Commission, **The Lancet**, Sayı 391, 2018, s. 2650.
- 207 Umut Kanalları hakkında daha fazla bilgi için bkz. World Vision web sitesi <https://www.wvi.org/faith-and-development/channels-hope>, ve Islamic Relief web sitesi, <https://www.islamic-relief.org/protecting-children-across-the-world/>
- 208 Kürtajların büyük bir kısmının kayıt altına alınmaması -yalnızca yüzde 35 ila 60’ı kayda geçirilmektedir- kürtaja atfedilen utanç damgasının büyüklüğüne dair bir göstergedir. Bkz. Anand Grover, **Herkesin mümkün olan en yüksek fiziksel ve ruhsal sağlık standardından yararlanma hakkına ilişkin Özel Raportör ara raporu** (ana odak konusu: cinsel sağlık ve üreme sağlığının suç sayılması), A/66/254, 2011, paragraf 34.
- 209 Daha fazla bilgi için bkz. INERELA+ web sitesi, www.inerela.org
- 210 Stephanie Russell-Kraft, The Right to Abortion – and Religious Freedom, **The Atlantic**, 13 Mart 2016.
- 211 Religious Coalition for Reproductive (Üreme Tercihi için Dini Koalisyon) web sitesi, www.rcrc.org
- 212 Nazila Ghanea, **Women and Religious Freedom**, 2017
- 213 Özel Raportör cinsel sağlık ve üreme sağlığının suç sayılmasını konu alan 2011 tarihli bir raporunda sağlık, toplumsal cinsiyet ve din ile ilişkili meselelere değinmiş olmakla birlikte, başka raporlarında bu konuları sistemli veya derinlemesine şekilde ele almamaktadır.
- 214 Raportörün en son tarihli tematik raporları köktencilik ve şiddet içeren radikalleşme bağlamında kız çocuklarına ve dini azınlıklara mensup öğrencilere yönelik ayrımcılık konusunda çeşitli atıflar içermektedir ve Raportör bu analizini, din veya inanç özgürlüğü ile eğitim hakkının bağlantı noktasından geçen başka konuları da içine alacak şekilde genişletmeye davet edilmektedir.
- 215 İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun dördüncü oturumunda benimsenen tavsiyeler: Azınlıklara mensup kadınların ve kız çocukların haklarının güvence altına alınması**, 2011, paragraf 44.
- 216 İlgili merciler arasında Din veya İnanç Özgürlüğü; Kültürel Haklar; İfade Özgürlüğü; Azınlık Hakları; Yerli Halklar; Kadınlara yönelik Şiddet; Hakikat, Adalet, Tazminat ve Tekerrür Etmeme Güvencesi Özel Raportörleri ile Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Bağımsız Uzmanı; Hukuk ve uygulamada kadınlara yönelik ayrımcılık meselesine ilişkin Çalışma Grubu yer almaktadır.

- 217 Din veya İnanç Özgürlüğü Öğrenme Platformu (FoRB Learning Platform) kişi, topluluk ve karar mercilerine herkes için din veya inanç özgürlüğü hakkında öğrenmek, düşünmek ve bunları geliştirmek için yardımcı olacak kaynaklar sunmaktadır. Kişisel çalışma için öğrenim kaynaklarının yanı sıra eğitimcilerin ve kolaylaştırıcıların grup eğitimlerinde kullanabileceği öğrenim kaynakları arasında, kısa insan hakları eğitimi filmleri, yazılı kaynaklar, grup çalışmaları ve teolojik ve etik konusunda düşünce kaynakları yer almaktadır. Dünyanın dört bir yanından çeşitli seküler ve inanç temelli kuruluşlarla ortaklık içerisinde çalışan Platform, Din veya İnanç Özgürlüğü Nordik Ekümenik Ağı (Nordic Ecumenical Network on Freedom of Religion or Belief – NORFORB) bünyesindeki bir girişimdir. Bkz. www.forb-learning.org
- 218 Mariz Tadros, **Redressing religious inequalities: development’s glaring blind spot**, Institute of Development Studies (Kalkınma Çalışmaları Enstitüsü) web sitesi, 9 Kasım 2018 (<https://www.ids.ac.uk/opinions/redressing-religious-inequalities-developments-glaring-blind-spot/>)
- 219 Buna SKA’ların takibi ve izlenmesine yönelik yıllık BM Üst Düzey Siyasi Forum; UNESCO’nun Üst Düzey Siyasi Forum ile bağlantılı olarak düzenlenen yıllık Küresel Eğitim İzleme toplantıları ve altı aylık Küresel Yurttaşlık Eğitimi Forumu; BM Evrensel Sağlık Güvencesi Üst Düzey Toplantısı; ve diğer ilgili mecralar dahildir.
- 220 Bkz. BM, **Voluntary common reporting guidelines for voluntary national reviews at the high-level political forum for sustainable development (HLPF)**, paragraf III (5).
- 221 Bu tavsiye CREID Kadın Koalisyonu çalıştayında ortaya atılmıştır, Brighton, 21-24 Ocak 2020.
- 222 SKA-İnsan Hakları Veri Gezinine Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü web sitesinden erişilebilir, <https://www.humanrights.dk/sdg-human-rights-data-explorer>
- 223 Ahmad Reza Hosseinpoor, Devaki Nambiar, Anne Schlottheuber, Daniel Reidpath ve Zev Ross, **Health Equity Assessment Toolkit (HEAT). Software for exploring and comparing health inequalities in countries**, BMC Medical Research Methodology, Sayı 16: 141, 2016.
- 224 SKA hedef 17.18. Birçok eylem planında da ayrıştırılmış veri ihtiyacı vurgulanmaktadır; örneğin SKA 4’ün uygulanmasına ilişkin Incheon Bildirgesi ve Çerçevesi “belirli nüfus topluluklarının kendilerine özgü niteliklerine göre ayrıştırılmış verilerin toplanması, incelenmesi ve kullanılması ve göstergelerin eşitsizliğin azaltılmasına yönelik ilerlemeyi ölçmesinin sağlanması” ihtiyacından bahsetmektedir. UNESCO ve diğerleri, **SKA 4’ün uygulanmasına ilişkin Incheon Bildirgesi ve Çerçevesi**, 2017, s. 32, paragraf 19.
- 225 Bu verilerin toplanması açıktır ki potansiyel olarak hassas bir süreci içermekte olup, bu yöndeki çabalar veri toplanması ve ayrıştırılmasına yönelik insan haklarına dayalı bir yaklaşıma sıkı bir şekilde riayet edilerek yürütülmelidir. Verilerin toplanması gizli, hassasiyet içeren ve tümüyle gönüllülük esasına dayalı şekilde, kendini kimliklendirme hakkına uygun şekilde, ilgili kişilerin mahremiyetine ve anonimliğine tam anlamıyla uyularak ve kişisel verilerin korunmasına yönelik uluslararası standartlar gereğince yürütülmelidir. Ayrıca, bazı devletler birtakım azınlıkların varlığını dahi kabul etmeyebileceğinden, durum daha da karmaşık bir hal almaktadır (İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun dördüncü oturumunda benimsenen tavsiyeler: Azınlıklara mensup kadınların ve kız çocukların haklarının güvence altına alınması**, 2011, paragraf 18). Ayrıca bkz. BM Kadın Birimi, **Turning promises**

- into action: Gender equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development**, UN Women, 2018, s. 65'te veri toplanmasına yönelik hak temelli bir yaklaşımın ilkeleri açıklanmaktadır.
- 226 Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü, **Human Rights and Data**, 2017, s. 21.
- 227 Çok Göstergeli Kümelem Araştırmaları, katılımcı ülkelere ulusal araştırmalara etnik köken, din veya dil ile ilgili soruları da dahil etme seçeneği sunmaktadır, ancak birçok hükümet bu soruları dahil etmemeyi tercih etmektedir. Bkz. BM Kadın Birimi, **Turning promises into action: Gender equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development**, UN Women, 2018, s. 319.
- 228 Ortak çalışmaya dayalı başka veri toplama girişimlerinin bir listesi için bkz. Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü, **Human Rights and Data**, 2017, s. 40.
- 229 Daha fazla bilgi için Religion and State Project web sitesine bakınız, <http://www.thearda.com/ras>
- 230 İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun dördüncü oturumunda benimsenen tavsiyeler: Azınlıklara mensup kadınların ve kız çocukların haklarının güvence altına alınması**, 2011, paragraf 15; Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınlara adalete erişimine ilişkin tavsiye karar**, CEDAW/C/GC/33, 2015, paragraf 25.
- 231 İHKY, **The inclusion of religious minorities in consultative and decision-making bodies**, 2014; Azınlıklar Çalışma Grubu, **Ulusal veya Etnik, Dinsel veya Dilsel Azınlıklara Mensup Olan Kişilerin Haklarına Dair Birleşmiş Milletler Bildirisine ilişkin Azınlıklar Çalışma Grubu Yorumu**, E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/2, 2005; DSÖ ve diğerleri, **Herkes için Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam Küresel Eylem Planı**, 2018, s. xviii.
- 232 DKİHB'nin din veya inanç özgürlüğü alanındaki faaliyetlerine ilişkin daha fazla bilgi için bkz. <https://www.osce.org/odihhr/freedom-of-religion-or-belief>
- 233 İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun dördüncü oturumunda benimsenen tavsiyeler: Azınlıklara mensup kadınların ve kız çocukların haklarının güvence altına alınması**, 2011, paragraf 56.
- 234 İHYK, #Faith4Rights paketi 2020, şu adresten erişilebilir: <https://www.ohchr.org/Documents/Press/faith4rights-toolkit.pdf>
- 235 Bu tavsiye karar BM Kadın Birimi'nin **Din ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, İnanç Temelli Örgütlerin, Kurumların ve Aktörlerin Gündem 2030'un Uygulanması Yoluyla Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanmasındaki Rolü** adlı çalışmasını temel almaktadır, tarihsiz, tavsiye no. 5.
- 236 Bkz. Muslims for Progressive Values, **Best Practices and Lessons Learned on Protecting and Promoting Human Rights to Prevent and Counter Violent Extremism**, tarihsiz, (şu adresten erişilebilir: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/PCVE/MPV.pdf>)
- 237 Bkz. Risk Altında Akademisyenler web sitesi, www.scholarsatrisk.org
- 238 #Faith4Rights paketinin ekinde yer alan münazara davalarına ilişkin örnekler (2020), şu adresten erişilebilir: <https://www.ohchr.org/Documents/Press/faith4rights-toolkit.pdf>
- 239 Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü, **Informal Justice Systems. Charting a course for human rights-based engagement**, UN Women/UNICEF/UNDP, 2013, s. 23.

- 240 Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınlara karşı adalete erişimine ilişkin tavsiye karar, CEDAW/C/GC/33, 2015, paragraf 33.**
- 241 Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü, **Informal Justice Systems. Charting a course for human rights-based engagement**, UN Women/UNICEF/UNDP, 2013, s. 24.
- 242 Bkz. Hukukun Üstünlüğüne dair Üst Düzey Toplantı Bildirisi; BM Genel Kurulu Ceza Adalet Sistemlerinde Adli Yardıma Erişim Prensipleri ve Kılavuz İlkeleri, E/CN.15/2012/L14/Rev.1; ayrıca bkz. Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınlara karşı adalete erişimine ilişkin tavsiye karar, CEDAW/C/GC/33, 2015, Bölüm E.**
- 243 Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, **Kadınlara karşı adalete erişimine ilişkin tavsiye karar, CEDAW/C/GC/33, 2015, paragraf 15(f).**
- 244 Pascoe Pleasence, **“Legal need” and legal needs surveys: A background paper**, Açık Toplum Vakfı, 2016.
- 245 İnsan Hakları Konseyi, **Azınlık Meseleleri Forumunun dördüncü oturumunda benimsenen tavsiyeler: Azınlıklara mensup kadınların ve kız çocukların haklarının güvence altına alınması**, 2011, paragraf 57.
- 246 İHYK, #Faith4Rights paketi 2020, şu adresten erişilebilir: <https://www.ohchr.org/Documents/Press/faith4rights-toolkit.pdf>
- 247 Deutsche Stiftung Weltbevoelkerung; Cordaid; Afrika Dini Liderler Konseyi-Barış için Dinler; Al-Azhar Üniversitesi Uluslararası Nüfus Çalışmaları ve Araştırmaları İslam Merkezi; Christian Connections for International Health (Uluslararası Sağlık için Hristiyanlık Bağlantıları); ve Muslim Family Counselling Services (Müslüman Aile Danışmanlık Hizmetleri), **Advancing sexual and reproductive health and rights through faith-based approaches: A mapping study**, Faith in Action Network, 2014, s. 62.
- 248 Deutsche Stiftung Weltbevoelkerung ve diğerleri, **Advancing sexual and reproductive health and rights through faith-based approaches**, 2014, s. 62.

